

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

100

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЛО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Петар В. КРЕСТИЋ, Београд

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Ненад ЛЕМАЈИЋ, Нови Сад

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН, Москва, Русија

Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН, Нови Сад

Др Небојша ШУЛЕТИЋ, Београд

Секретар уредничтва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2019.

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

100
(2/2019)

НОВИ САД
2019

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Марија Андрић <i>FONDACO DEI TURCHI</i> У ВЕНЕЦИЈИ: СМЕШТАЈ ЗА МУСЛИМАНСКЕ ТРГОВЦЕ ИЗМЕЂУ ПРАВИЛА И ПРАКСЕ	Marija Andrić <i>FONDACO DEI TURCHI</i> IN VENICE: LODGING FOR MUSLIM MERCHANTS BETWEEN REGULATIONS AND REALITY
9–23	

Љубомирка Кркљуш УСТАВНОПРАВНИ ПОЈМОВИ И ТЕРМИНИ У ДОКУМЕНТИМА СРПСКОГ ПОКРЕТА 1848–1849. ГОДИНЕ	Ljubomirka Krkljuš CONSTITUTION CONCEPTS AND TERMS IN THE DOCUMENTS OF THE SERBIAN MOVEMENT 1848–1849
25–41	

Марија Краљ О ПОСЛЕДИЦАМА ДЕФОРЕСТАЦИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА	Marija Kralj ON THE CONSEQUENCES OF DEFORESTATION IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY
43–55	

Снежана Илић РИСТО РАДУЛОВИЋ О ОДНОСИМА СРБА, ХРВАТА И МУСЛИМАНА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА	Snežana Ilić RISTO RADULOVIĆ ON RELATIONS BETWEEN SERBS, CROATS AND MUSLIMS AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY
57–68	

Зоран М. Мишковић СРПСКА ШТЕДИОНИЦА Д. Д. ОСИЈЕК: ИСТОРИЈАТ ПРВЕ СРПСКЕ НОВЧАНЕ УСТАНОВЕ У ОСИЈЕКУ	Zoran M. Mišković SERBIAN SAVINGS BANK PLC. OSIJEK – HISTORY OF THE FIRST SERBIAN MONEY INSTITUTION IN OSIJEK
69–108	

ГРАЂА И ПРИЛОЗИ
MATERIALS AND CONTRIBUTIONS

Жарко Димић	Žarko Dimić
СУДБИНА АРХИВА СРПСКОГ	THE FATE OF THE SERBIAN
НАРОДНОГ ПОКРЕТА	NATIONAL MOVEMENT ARCHIVE
1848–1849.	1848–1849
109–115	

БИБЛИОГРАФИЈЕ
BIBLIOGRAPHY

Урош Д. Микетић	Uroš D. Miketić
БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О	BIBLIOGRAPHY OF WORKS
ТЗВ. „ОСЛОБОДИЛАЧКОЈ ВОЈСЦИ	ON THE SO-CALLED „KOSOVO
КОСОВА” У НАРОДНОЈ	LIBERATION ARMY” IN THE
БИБЛИОТЕЦИ АЛБАНИЈЕ	ALBANIAN NATIONAL LIBRARY
117–135	

ОСВРТИ
REVIEW ESSAYS

- Сима Аврамовић
КОНСТАНТИН БОГДАНОВИЋ ПО ДРУГИ ПУТ МЕЂУ СРБИМА –
О ЈЕДНОМ ДРАГОЦЕНОМ ИСТРАЖИВАЊУ
(Љубомирка Кркљуш, *Константиновић Богдановић: 1811–1854*,
Матица српска, Нови Сад 2018, 280 стр.)
137–140

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

- Србољуб Пеовић
БАЛКАНСКИ РИМОКАТОЛИЦИ ИЗМЕЂУ РИМСКЕ РЕФОРМЕ
И ОСМАНСКЕ СТВАРНОСТИ
(Antal Molnár, *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics
between Roman Reform and Ottoman Reality*, Viella, Roma 2019, 268 pg.)
141–144

- Милан Бандобрански
ТРИ ВЕКА АЛМАШКЕ ЦРКВЕ У НОВОМ САДУ
(Миливој Мијатов, Алимпије Поповић, Петар Ђурђевић, *Алмашка црква:
храм Света Три Јерарха у Новом Саду: три века историјског сведочанства*,
Српска православна црквена општина новосадска, Нови Сад 2018, 283 стр.)
145–146

Драгана Лазић Стојковић
ВОЈНО-АДМИНИСТРАТИВНО УРЕЂЕЊЕ СМЕДЕРЕВСКОГ САНЦАКА
1739–1788.

(Мирослав Павловић, *Смедеревски санџак 1739–1788*.
Војно-административно уређење, Матица српска, Нови Сад 2017, 451 стр.)
147–150

Боривоје Милошевић
ПРИЧА О БОРЦУ ЗА ИСТИНУ БОСАНСКУ
(Зоран Пејашиновић, *Васо Глушац. Од Сане до Сенаја*, Матица Српска –
Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, Бања Лука 2018, 265 стр.)
151–152

Константин Драгаш
БИОГРАФИЈА ПРОФИЊЕНОГ ФАШИСТЕ
(E. di Rienzo, Ciano. Vita pubblica e privata del „genero di regime” nell’ Italia
del Ventennio nero, Salerno Editrice, Roma 2018, pp. 700)
[Е. ди Риенцо, Ћано. Јавни и приватни живот „режимског зета” Италије
током црних двадесет година, Салерно едитриче, Рим 2018, 700 стр.]
153–155

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
157–159

Владимир Николић
РЕГИСТАР / REGISTER
161–172

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
175–184

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
185–190

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ
191

Мср Марија АНДРИЋ
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
andric.marija.ma@gmail.com

FONDACO DEI TURCHI У ВЕНЕЦИЈИ: СМЕШТАЈ ЗА МУСЛИМАНСКЕ ТРГОВЦЕ ИЗМЕЂУ ПРАВИЛА И ПРАКСЕ*

САЖЕТАК: Фондако као институција у Венецији почиње да се развија од прве половине XII века. Муслимански трговци у Венецији су свој први смештај добили у другој половини XVI века. Већи смештај – *Fondaco dei Turchi* основан је 1621. године. Како би *Fondaco dei Turchi* функционисао, Магистрат за трговину (*Cinque savi alla mercanzia*) био је задужен за контролу рада запослених и доношење правила за овај фондако. Овом приликом бисмо представили одређене регулације фондака, а које су најчешће кршене од стране трговаца. На овај начин желимо да укажемо на оквири организације фондака за муслиманске трговце и околности у којима трговци нису поштовали венецијанске одредбе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Fondaco dei Turchi*, Венеција, Магистрат за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia*), муслимански трговци, фондако, регулације

На Медитерану је институција смештаја путника, трговаца и ходочасника била присутна још од античког периода. Термин *pandocheion* у преводу значи „прихватање свих који долазе” и у касно античком свету је означавао смештај за све пролазнике. Арапски извори од IX века помињу *funduq* као „простор за трговачку активност, путнике и странце”. У европским градовима, као превод арапског термина *funduq*, јавља се латински израз *fundicum* и италијански *fondaco*. На венецијанском дијалекту реч фондако

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану” (ев. бр. 177030). Краћа верзија овог рада изложена је у оквиру Научне трибине Историјског института у Београду, септембар–октобар 2019.

јављала се у два облика: *fontico* и *fòntego*.¹ У почетку је *funduq* у исламском свету постојао само за трговце с територије дар ул-ислама, а од XII века овакви смештаји оснивају се и за хришћанске трговце. Развојем интернационалне трговине на Медитерану повећавала се потреба за оснивањем оваквих институција само за трговце. Смештај овог типа временом се јавља на Ибе-ријском полуострву, Сицилији, у јужној Француској, Италији и на обали Далмације. Оваква институција нудила је трговцима широм Медитерана погодности у виду преноћишта, простора за хигијену, обедовања и исповедања вере. Осим смештаја, овај простор је поседовао и посебна складишта за трговачку робу.²

С друге стране, фондако је могао да представља складиште за посебну врсту робе, без смештаја за трговце. Од XIII века фондако се јавља у италијанским градовима попут Ђенове, Пизе и Фиренце, где као смештај за трговце није дуго опстао, па је наставио да постоји као складиште за трговачку робу.³

У Венецији је могуће истовремено пратити развој два типа фондака: складишта за посебну врсту робе и смештаја за путнике. Први фондако за складиштење робе основан је у Венецији у XII веку. *Fontego della farina* је вероватно настао у време владавине дужда Себастијана Зјанија (1172–1178) у зони Ријалта и служио је за складиштење брашна. Као смештај за стране трговце у Венецији, фондако се први пут јавља у периоду 1222–1225. године, када је основан смештај за немачке трговце (*Fondaco dei Tedeschi*).⁴ Период друге половине XII века и прва половина XIII века, када долази до оснивања поменутих два фондака, у историографији је означен као период када у Венецији долази до реорганизације и формирања трговачке зоне око Ријалта.⁵

Паралеле за фондако као институцију у Венецији потребно је тражити у исламском свету. У време када се фондако појављује у Венецији, у Александрији су постојала два фондака за венецијанске трговце. Један је вероватно

¹ G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia: Coi Tipi di Andrea Santini e figlio, 1829, 228.

² O. R. Constable, *Housing the stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003; E. Concina, *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Venezia: Marsilio, 1997; G. Christ, *Trading Conflicts. Venetian Merchants and Mamluk Officials in Late Medieval Alexandria*, Leiden and Boston: Brill, 2012, 72–77; P. L. Bernardini, “Fondaco come fondamento di civiltà: rileggendo Olivie Remie Constable”, *Mediterranea – ricerche storiche* 31 (2014), 365–372.

³ O. R. Constable, *нав. дело*, 313; D. Howard, *Venice and East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, London and New Haven: Yale University Press, 2000, 120–126.

⁴ D. Calabi, *The Market and the City: Square, street and architecture in the Early Modern Europe*, Aldershot: Ashgate, 2004, 197; E. Concina, *нав. дело*, 116–125; Уопштено о смештају за немачке трговце у Венецији у: E. Concina, *нав. дело*, 125–144, 152–217; K. E. Lupprian, “Il fondaco dei Tedeschi e la sua funzione di controllo del commercio tedesco a Venezia”, *Centro tedesco di Studi Veneziani. Quaderni* 6 (1978), 3–20; F. H. Barbon, “I segni dei mercanti a Venezia nel Fondaco dei Tedeschi”, *Atti e Memorie dell’ateneo di Treviso* 23 (2005/6), 103–123; J. W. Hoffmann, “The Fondaco dei Tedeschi: The Medium of Venetian-German Trade”, *Journal of Political Economy*, 40/2 (1932), 244–252; Dr. G. M. Thomas, *Capitolare dei Visdomini del Fontego dei Todeschi in Venezia – Capitular des Deutschen hause in Venedig*, Berlin: Verlag Von A. Asher & Co., 1874.

⁵ R. Cessi – A. Alberti, *Rialto. L’isola, il ponte, il mercato*, Bologna: Nicola Zanichelli Editore, 1934. О фондаку као институцију у Венецији уопштено у: E. Concina, *нав. дело*, 115–246; D. Howard, *нав. дело*, 126–132; O. Constable, *нав. дело*, 315–328.

основан у касном XII веку и постојао је у време владавине дужда Себастијана Зјанија, док је други основан око 1238. године. Осим у Александрији, фондако је за венецијанске трговце постојао у Акри, Тиру, Халепу и Дамаску. Захваљујући трговцима који су тамо пословали и боравили, модел ове институције пренет је и у Венецију.⁶

ПРВИ СМЕШТАЈ ЗА МУСЛИМАНСКЕ ТРГОВЦЕ У ВЕНЕЦИЈИ

Оснивање првог смештаја за муслиманске трговце венецијанска власт почела је да разматра 1574. године, а коначна одлука о оснивању донета је 1575. године.⁷ Предлог за оснивање овог смештаја изложио је Франческо де Димитри Литино (Francesco de Dimitri Littino), власник једног градског смештаја где су ови трговци често долазили.⁸ Будући да су муслимански трговци боравили у приватним становима по целом граду, Литино је истакао проблеме који су се због овога јављали у Венецији. Како их венецијанске власти нису контролисале, трговци су се слободно кретали ноћу по граду, својим поступцима реметили градски ред и наносили увреде Богу.⁹ Смештај који је он предложио имао је за циљ да пружи веће могућности за контролу кретања муслиманских трговаца, као и контаката које остварују током свог боравка у Венецији. Овај смештај из XVI века у венецијанским документима означаван је најчешће као заједнички боравак, смештај или кућа за муслиманске трговце: *una comune stanza per l'abitazione de Turchi, l'albergo, l'alloggiamento over Casa della Nation Turchesca*.¹⁰

Прву одредбу везану за њега донео је Сенат 1575. године. Тада је одлучено да сви муслимански трговци морају да бораве у једном смештају, а не

⁶ D. Howard, *нав. дело*, 122–123, E. Concina, *нав. дело*, 65–113.

⁷ Archivio di Stato di Venezia (даље: ASVe), Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1 (28. X 1574; 16. VIII 1575).

⁸ Ициџо; E. Burke, "Francesco di Demetri Litino, the Inquisition and the Fondaco dei Turchi", *Thesaurismata* 36 (2006), 76–96; E. N. Rothman, *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2012, 29–36.

⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1: "Ser[enissi]mo Pri[nci]pe et Ecc[ellissi]ma Signoria, L'immenso desiderio, che Io povero Franc[es]co de Dimitri ho sempre havuto di veder questa Ill[ustrissi]ma Città, et Patria mia libera da ogni sorte de scandali, massimam[en]te da quelle, che con segnalata offesa del Signor Iddio, infamia del nome Christiano, et disonor della sua Città, possono occorrere, mi spona à riverentemente esponderli et ricordar à V[ost]ra Ser[enità], e p[er] fuggir gl'inconvenie[n]ti che alla giornata solleva succedere nella Nation Turchesca di q[ues]ta Città, di rubbar, et condur via garzoni, usar con donne Christiane, et esser da molte ove alloggianno rubbati, et assassinati, come ben spesso lor Turchi si lamentano, et diverrà altra sorte di errori, che possono commettersi si da lor Turchi, come contro di loro sia ottima, et neccessaria deliberatione il provvedere a d[ett]a Nattion Turchesca di un lor ridotto, et Albergo particular, come hanno molte altre Nationi, et genti in questa Città, et come anco lor Turchi nelli loro paesi di Levante han provisto alla Nation Christiana [...]" (28. X 1574).

¹⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1, није нумерисано (16. VIII 1575); Реч *turco* у Венецијанској републици, као и у целој Европи у периоду ране модерне, представљала је синоним за муслимана. У овом контексту ову реч налазимо и у изразима који су се временом раширили по Европи: *mi faccio turco, vestirsi come un turco, bestemiare come un turco, fumare come un turco*. О овоме у: M. P. Pedani, *Dalla Frontiera al Confin*, Roma: Herder Editrice, 2002, 93–95.

Фондоџрафија 1. Fontego de' Turchi. Memorie del Fontico de' Turchi raccolte dal consiglier Giovanni Rossi (BNM, mss. It. VII 1764 (=7759) : f. 33r) (Библиотека Марчана, Венеција)¹¹

у приватним становима где ризикују да буду опљачкани и да изазову многе nelaгодности становницима Венеције. Међу просторима који су били на располагању одабрана је *Osteria all'Anzolo* у парохији Сан Матио, у близини Ријалта. Сенсали (итал. *sensale*, вен. *sensèr*)¹², који су деловали као посредници у склапању уговора између два трговца, били су у обавези да доводе све муслиманске трговце у овај смештај.¹³

Овај смештај углавном су користили трговци с територије османске Босне и Албаније.¹⁴ С друге стране, оснивање смештаја за муслиманске трговце у овој парохији није се показало као добро решење због њиховог неприкладног понашања у близини цркве. Неки муслимански трговци улазили су у цркву током празничних дана, гласно се смејући током служби и ругајући се хришћанској религији. Забележено је да су на дан прославе заштитника Цркве Светог Матеје трговци истоваривали оружје на прозоре цркве.¹⁵ Због

¹¹ On permission of Biblioteca Nazionale Marciana. Reproduction is strictly forbidden / До-зволom Библиотеке Марчане у Венецији. Свако копирање је строго забрањено.

¹² G. Boerio, *нав. дело*, 571.

¹³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1 (16. VIII 1575).

¹⁴ M. P. Pedani, "Fascilities for Ottoman merchants on the Rialto Market, (1524–1621)", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, 09–13 Eylül, Ankara (2002), 1004; E. N. Rothman, *нав. дело*, 204.

¹⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1: "[...] Ritrovandosi vicino alla Chiesa di S. Matthio à Rialto L'Osteria, dove alloggiavano li Turchi nemici nostri, dalla qual vicinanza ne nasce, che da questi infedeli, et nemici della Religion Christiana tutto il tempo dell'anno, et nelli giorni delle maggior feste, et sollenità commettono di molti eccessi, passando essi

ових и сличних непријатности којима је становништво Венеције било изложено, представници власти почели су да разматрају да се њихов смештај премести на другу локацију.¹⁶

FONDACO DEI TURCHI – ОСНИВАЊЕ И ПРВА ПРАВИЛА

Декретом који је донет 11. марта 1621. године на Већу (*Collegio*) уз ждробање Магистрата за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia*) одабрана је нова локација за смештај муслиманских трговаца. Изабрана је палата на обали Великог канала у парохији Цркве Сан Ђакомо дел Орио, која је некада била у власништву војводе од Фераре, раније позната као палата Палмијери де Пезаро. Одлучено је да муслимански трговци који долазе у Венецију морају да бораве у овом смештају, као и да ту складиште сву своју робу. Простори за боравак у фондаку били су организовани тако да су трговци који су долазили с територије Азије и Истанбула (*asiatici e constantinopolitani*) могли да изнајмљују собе које су се налазиле на бочној страни палате окренутој ка каналу, а трговцима с територије османске Босне и Албаније (*bossinesi e albanesi*) биле су на располагању собе у делу палате ка улици.¹⁷

Постојање засебног фондака за персијске трговце није потврђено, већ постоје претпоставке о постојању једног смештаја у близини Ријалта и фондака за немачке трговце где су ови трговци често боравили.¹⁸ Једном одредбом из 1662. године, Магистрат за трговину одредио је да сви персијски трговци морају да живе у фондаку за муслиманске трговце основаном 1621. године. Након ове наредбе, персијски трговци уложили су жалбу. Будући да је венецијанска власт остала при својој претходној одлуци, персијски трговци престали су да долазе у Венецију.¹⁹

p[er] detta Chiesa, ridendosi, et beffandosi delli santissimi sacrificii, et del Vero culto Divino. Ma particularm[en]te il giorno della Festa di quel benedetto Santo, che fù il mese di settembre prossimo passato, mentre si cantava la messa solente, et il Vespero, quelli maledetti huomini, si fecero lecito di continuar scaricar arcobuggi nelle finestre di detta Chiesa con notabil pericolo, et scandalo di tanta frequenza di popolo: atto troppo vilipendissimo et indegno [...]” (12. III 1620).

¹⁶ *Исцјо*.

¹⁷ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1 (11. III 1621); Уопштено о фондаку за муслиманске трговце у Венецији и његовом оснивању у: A. Sagredo, F. Berchet, *Il Fondaco dei Turchi in Venezia*, Milano: Stabilimento di Giuseppe Civelli, 1860; P. Preto, *Venezia e i Turchi*, Roma: Viella, 2010, 79–87; M. P. Pedani, *Venezia porta d'Oriente*, Bologna: Il Mulino, 2010, 211–222; E. N. Rothman, *нав. дело*, 198–210; M. Grenet, “Institution de la coexistence et paratiques de la difference: le Fondaco dei Turchi de Venise (XVI–XVIII siècle)”, *Revue d'Histoire Maritime*, Course piraterie et économis littorales (XV–XXI siècle) 17 (2013/1), 273–301.

¹⁸ M. P. Pedani, “Fascilities for Ottoman Merchants”, 1005.

¹⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 3: “Non poter cader in dubio, che la deputatione della Casa del Fontico non sia stata dall’Ecc[ellentissi]mo Senato decretata ad’ oggetto, che le Nationi Mahomettane in esso havessero ad habitar separatam[en]te da Christiani, così ricercando in publico, e privato servitio, e q[ue]llo sopra tutto della Religione, com’è stato considerato, onde quando i Turchi Persiani havessero libertà di ricovrarsi, ove meglio volessero, sup[er]fluo sarebbe il Fontico, mentre ogni uno non più semplice[m]ente Turco, ma Turco Persiano si sarebbe denominare, et il far di questi la distintione, e la vera cognitione non è di così facile riuscita, che però la esecuzione de gli Ordeni già stabiliti nella erretionne del Fontico, stimammo necessaria, acìo li Turchi di che conditione esser si voglia habbino ad habitare” (2. VI 1662); E. N. Rothman, *нав. дело*, 206–210.

Исте године када је основан фондако, донета је одлука на Већу уз ждробање Магистрата за трговину о стављању тридесет и три правила фондака на снагу. Њима су биле утврђене обавезе надзорника фондака, двојице вратара, тарифе за сваку собу и магацине које су трговци могли да узму у закуп. Ови укази нису били непроменљиви, што закључујемо из последње ставке. Сматрајући да постоји могућност да ће од дана када су формиране ове регулације нека дешавања допринети да дође до промена и допуна правила фондака, чланови Магистрата за трговину су нагласили да ће они и њихови наследници по потреби вршити измене у закону.²⁰ Након одредби које су донете 1621. године, потврде и допуне регулација фондака сачуване су у највећем броју за XVIII век. Најчешће су правила потврђивана с избором новог надзорника који је тада добијао примерак прописа на основу којих је морао да управља фондаком. Поред овога, венецијанска власт је по потреби издала и засебне одредбе (*terminazioni*) и објаве (*proclame*) којима су нови декрети фондака стављани на снагу или стари поново објављивани у јавности.

Венецијанска власт се побринула да трговци у фондаку буду информисани о овим правилима. Из једне одредбе из 1767. године сазнајемо да је Магистрат за трговину наредио да драгомани (вен. *dragomàn*, тумач)²¹ преведу регулације. Превод је био достављан старешинама фондака (*vecchiardi*)²² и они су морали да информишу остале трговце о правилима која су били дужни да поштују током свог боравка у овом смештају.²³

Међутим, трговци нису увек поштовали ове регулативе, а контрола муслиманских трговаца у Венецији није повећана ни након оснивања фондака с неколико запослених. Анализом само неких од правила фондака, а која су најчешће кршена од стране муслиманских трговаца, желимо оквирно да укажемо на организацију овог смештаја и боравак муслиманских трговаца у Венецији.

НАДЗОРНИК ФОНДАКА И КОНТРОЛА КРЕТАЊА ТРГОВАЦА

Прва особа која је била одговорна за надгледање муслиманских трговаца у њиховом смештају био је Франческо де Димитри Литино. Заједно с идејом за оснивање првог смештаја за муслиманске трговце у Венецији, Литино је предложио да он буде задужен за руковођење овим боравком.²⁴ Након оснивања фондака за муслиманске трговце 1621. године, Магистрат за трговину био је задужен за избор сваког новог надзорника. Задужења надзорника

²⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1 (27. V 1621).

²¹ G. Boerio, *нав. дело*, 199.

²² Старешине фондака били су старији трговци који су у том моменту борабили у Венецији и деловали као представници осталих трговаца: M. P. Pedani, "Turchi in Canal Grande", *Annali di Ca' Foscari*, XLVI, 2 (2007), 45–46.

²³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966, није нумерисано: "[...] perciò saranno questo stesso atto, e i prenominati Proclami tradotti in lingua Turca del Fed[elissi]mo Dragomano di questo Magistrato, e consegnatane una copia ai Vecchiardi attuali del Fontico medesimo, onde sia dai mede[si]mi fatta notte à tutti quelli, che vi si attrovano, e vi capiteranno in avvenire [...]" (5. XII 1767).

²⁴ Видети напомену 8.

или управника (*custode*) смештаја за муслиманске трговце први пут су дефинисана исте године када је основан други смештај.

Како је надзорник морао да живи у фондаку, он је могао да прати долазак нових трговаца, њихово понашање у овом смештају и кретање. У регулацијама које су сачуване за 1767. годину наилазимо на одредбу која обавезује надзорника да извести Магистрат за трговину уколико неки од трговаца није измирио све своје дугове за најам собе или магацина пре напуштања Венеције. Прописи из 1780. године као последњу ставку наводе да је надзорник дужан да обавести Магистрат о било каквој непријатности у фондаку, кршењу и непоштовању одредби од стране трговаца. Међу правилима из 1794. године наглашено је и да је управник био у обавези да члановима Магистрата јави сваки долазак нових трговаца у фондако.²⁵

Првим регулацијама из 1621. године било је одређено да надзорник мора да се побрине да сва врата фондака буду затворена у поноћ, као и да их отвара ујутру.²⁶ Према су ноћу били закључавани, њихово кретање у Венецији није било ограничавано у току дана, када су могли слободно да се крећу по граду.²⁷ Један пропис из 1623. године наглашава да сенсали муслиманских трговаца, нити било ко други, не смеју да задржавају трговце ван фондака у време после поноћи.²⁸ Регулацијама из 1768. године такође је прописано да сва врата фондака морају бити затворена у поноћ.²⁹ Строго је било забрањено свим муслиманским трговцима да буду ван фондака после поноћи, као и да преспавају ван фондака. Надзорник је у овом случају морао сутрадан ујутру да напише извештај у којем је морао да именује трговца који се није вратио у фондако до поноћи.³⁰ Из овога видимо да је дужност надзорника била да води евиденцију и по именима познаје све трговце који у датом моменту бораве у фондаку.

Постоје подаци који говоре да муслимански трговци у Венецији нису у потпуности поштовали ово правило. Трговац из Скадра Сулејман (Soliman Balessa) био је рањен 1768. године око једног сата након поноћи, када се враћао у фондако.³¹ У склопу процеса који је отворен поводом напада који је извршен 1769. године на трговца Занон/Зинел Крајину (Zanon/Zinnel Craina) из Скадра, трговац је посведочио да се то десило када се после поноћи враћао у фондако и пролазио путем *Calle dei Fabri* у Венецији.³² Трговац Мурат де Ђали (Murat de Giali) рањен је 1771. године ватреним оружјем у Венецији, око два сата након поноћи.³³ У свађи која је избила међу групом муслиманских трговаца, 1795. године око два сата након поноћи био је рањен Мехмед

²⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1 (27. V 1621); ASVe, Cinque Savi alla mercanzia, Prima serie, b. 966 (5. XII 1767; 8. VIII 1780; 15. IX 1794).

²⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1 (27. V 1621).

²⁷ M. P. Pedani, "Facilities for Ottoman merchants on the Rialto Market", 1003–1014; U. Tucci, "Tra Venezia e il mondo Turco: i mercanti", у: *Venezia e i Turchi: scontri e confronti di due civiltà*, а cura di A. Tenenti, Milano: Electa Mondadori, 1985, 38–55.

²⁸ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 2 (13. VII 1623).

²⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966 (8. VIII 1768).

³⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966 (8. VIII 1780).

³¹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 929 (19. XI 1768).

³² ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 923 (12. XI 1769).

³³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 923 (25. IV 1771).

Кроја (Memet Cruja/Cruggia), у близини Ruga de Rialto.³⁴ Ова наредба измењена је у прописима издатим 1780. године, када је примећено да муслимански трговци не поштују старе законе, па је одлучено да су дужни да се врате у фондако најкасније сат после поноћи.³⁵

Неопходно је напоменути да регулација ноћног закључавања није карактеристика фондака за муслиманске трговце у Венецији. Ово правило примењивано је и за фондако за венецијанске трговце у Александрији. По оснивању другог фондака, 1238. године мамелучки султан ауторизовао је два чувара (fonticarius) која су затварала врата ноћу и отварала их ујутру. Према капитулацијама између Венеције и Мамелука из 1442. године било је одређено да трговци могу бити затворени у фондаку само у току ноћи. Ово правило налази своје паралеле и у регулацијама фондака за немачке трговце у Венецији чији је смештај у току ноћи био закључаван.³⁶ Када је 1516. године основан гето за Јевреје у Венецији, било је одређено да сви Јевреји морају да бораве у овим кућама, а гето је био закључаван у поноћ од стране четворице хришћанских чувара и откључаван у зору.³⁷

ЗАБРАНА УНОШЕЊА ОРУЖЈА У ФОНДАКО

Како би венецијанска власт спречила потенцијалне инциденте, првим регулацијама из 1621. године било је наложено свим вратарима да не дозволе наоружаним особама улазак у фондако.³⁸ Један запис у регистру Магистрата из 1645. године сведочи да су постојале сумње да трговци у фондаку поседују ватрено оружје. Чланови Магистрата су били уверени да је боље да се овим поводом не ствара могућност за узбуну трговаца и потенцијалне немире. С друге стране, предложена је јача предострожност. Како би спречили трговце да уносе оружје у фондако, чланови Магистрата су позвали порезнике и управнике барки да контролишу све кутије и сандуке у којима су муслимански трговци носили робу како би било проверено да ли у њима крију оружје.³⁹

³⁴ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 935 (28. VI 1795).

³⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966: "Resosi ormai scandaloso, ed intollerabile il contegno de' Turchi, che passano ad abitar in Fontico di q[ues]ta Città, quali in isprezzo delle antiche, e recenti leggi, si fanno lecito di trattenersi fuori del Fontico oltre le ore stabilite, per alontanar il qual arbitrio furono anzi incaricati il Custode, e Portieri del Fontico stesso di chiuder prima delle ore una di notte le porte del Fontico med[esi]mo sì da terra, che da mar, e ciò p[er] tutti quei prudenziali oggetti, che dalle leggi sud[e]te sono stati contemplati. Percio gli Ill[ustrissi]mi, ed Ecc[elissi]mi SS^{ri} Ve Savi alla Merc[anzia] volendo apponere al grave disordine il dovuto, ed opp[ortu]no compenso, terminano, e terminando comandano quanto segue. 1. Richiamandosi alla dovuta esatta loro osservanza le in addietro promulgate Leggi, e discipline, sarà dovere d'ogni Turco ora abitante, e che fosse in avvenire p[er] abitare in Fontico di portarsi in esso inalteribilm[en]te prima delle ore una; in pena trasgredendo ad arbitrio di questo Mag[istral]to [...]" (8. VIII 1780).

³⁶ D. Howard, *нав. дело*, 122; O. Constable, *нав. дело*, 324.

³⁷ B. Ravid, "The Establishment of the Ghetto Vecchio of Venice, 1541", *World Congress of Jewish Studies* 6, 2 (1973), 158.

³⁸ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1 (27. V 1621).

³⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 154, cc. 1r–2v: "Sopra le commissioni della S[erenità] V[ostr]a le 2 stante, concernenti il dirle il nostro senso così per haver li Arcobusi, et altre armi che sono in mano de Turchi nel Fontico, come per ovviare alle compre che alla giornata fanno di esse et sopra gl' altri particolari di esse commiss[ion]i diremo riveren[temen]

Магистрат за трговину је 1683. године донео још једну одлуку да се предузму додатне мере по питању муслиманских трговаца који поседују оружје. Као разлог за строжије мере навели су да вратари фондака занемарују своју дужност и не спречавају муслиманске трговце да уносе оружје у фондако. Због тога је наређено капетанима трговачких галија да лично преузму од муслиманских трговаца сваку врсту оружја, било да је у питању хладно или ватрено оружје. Они су били дужни да прикупљено оружје предају сенсалима, који би га проследили надзорнику фондака на чување.⁴⁰ У прописима из 1738. године наилазимо на одредбу која обавезује надзорника да привремено одузме од муслиманских трговаца у фондаку мускету, пиштољ или било коју врсту ватреног оружја.⁴¹

За период XVIII века постоје записи о конкретним случајевима када су муслимански трговци у Венецији поседовали оружје код себе и користили га у разним конфликтима. У једном извештају везаном за фондако, Магистрат за трговину забележио је 1721. године да су два муслиманска трговца носила оружје у граду. Ова два становника фондака су, из разлога који нису наведени у извештају, пратили једну особу наоружани. Како би избегла напад, ова особа је склониште потражила при *Casa Patrizia*, у парохији Сан Ђакомо дел Орио где се и сâм фондако налазио.⁴² Једна група од тројице становника фондака Сулејман (Soliman), Ибрахим (Ibraim) и Зако (Zacho) 1746. године користила је ватрено оружје у Венецији. Када су их жбири (*sbirri*) ухватили у кријумчарењу дувана и хтели да их ухапсе, један од трговаца је пуцао на њих из свог пиштоља.⁴³ Сличан напад на представнике власти починила је друга група муслиманских трговаца 1771. године. Четворица трговаца такође је овом приликом покушавала да кријумчари дуван и када су ухваћени од стране оружане патроле (*gli spadaccini*)⁴⁴, одбранили су се ватреним оружјем. Како је у извештају написао капетан ове патроле, сваки од њих имао је по два пиштоља код себе и у нападу су ранили три припадника ове венецијанске патроле.⁴⁵

У прописима Магистрата за трговину из 1768. године још једном је наглашена забрана да муслимански трговци који борава у фондаку поседују било коју врсту оружја, ватрено или хладно.⁴⁶ Овим прописима претходило је неколико инцидената у којима је забележено да су муслимански трговци поседовали неку врсту хладног оружја код себе. Антонио Макарини (Antonio di Piero Macarini) био је нападнут и рањен 1744. године од стране трговца из Скадра Мехмеда Асића (Meemet Assich). Како је Макарини изјавио у

te che p[er] levare loro le armi che hanno in Fontego non ci pare proprio che si passi ad atto alcuno di violente autorità, con mandar genti al Fontico a questo effetto, à fine anco di levar le occ[ass]ioni de tumulti e di male conseguenze [...]” (16. I 1645. m.v.).

⁴⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Diversorum, b. 348, fasc. n. 12, c. 2 (22. III 1683).

⁴¹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Diversorum, b. 360 (16. I 1738).

⁴² ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 61, fasc. n. 276 (7. V 1721).

⁴³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 921, fol. 10 (24. V 1746).

⁴⁴ *Spadaccini* су представљали наоружане људе који су били у служби жбира, били су организовани у ескадрилама и имали су задатак да сузбијају кријумчарење дувана или соли: G. Boerio, *нав. дело*, 608.

⁴⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 923, fol. 6 (26. IV 1771).

⁴⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966 (8. VIII 1768).

свом сведочењу, након што га је трговац оборио на земљу и ударио, појавила су се тројица муслиманских трговаца. Сви су били наоружани ханџарима (*ven. ganzàr*, врста бодежа)⁴⁷ и спремни да се придруже нападу, али је Макарини спас потражио у оближњој ботеги.⁴⁸ Трговац из Скадра, Илија Луковић (*Elia Lucovich*), изјавио је 1766. године како га је у свађи поводом једног чибука муслимански трговац Дервиш Зано Молини (*Dervis Zanno Molini*) напао ножем.⁴⁹ Исте године управник жбира (*Capitan Grande*) Матио Варути (*Mattio Varutti*) поднео је пријаву против једне групе муслиманских трговаца. Варути је сматрао да постоји опасност да дође до сукоба између ових трговаца и припадника полиције зато што је присуствовао мањим инцидентима које су ови трговци изазвали видевши тада да један од њих поседује код себе нож.⁵⁰

Сличне инциденте венецијанска власт је тежила да спречи овим прописима. Како је наведено, надзорник фондака био је надлежан да преузме сваку врсту оружја од муслиманских трговаца, одмах након њиховог уласка у фондако. Оружје је морало да се чува закључано у посебној соби, а кључ је чувао надзорник. Трговци су могли да долазе у ту собу и да сређују своје оружје и чисте га, али само уз присуство надзорника фондака. Он је такође био у обавези да исто оружје врати натраг сваком трговцу у моменту његовог одласка из фондака у Венецији.⁵¹

Одредба која се тичала забране поседовања оружја важила је и за фондако за немачке трговце. Одмах при доласку у фондако, немачки трговци били су обавезни да предају своје оружје.⁵² Стога је потребно ову регулацију посматрати као уобичајену меру предострожности коју је Венеција предузимала због присуства странаца у граду.

СКЛАДИШТЕЊЕ РОБЕ У ФОНДАКУ

Фондако за муслиманске трговце имао је и велики број магацина за малу, средњу и већу количину робе, а трговци су могли да изнајме онај који им је највише одговарао. Било је забрањено да се роба муслиманских трговаца складишти ван фондака. Објавом из 1701. године, Магистрат је обновио пропис који је донет 1669. године како би се спречили нереди до којих је долазило. Под претњом казне наређено је да сва роба муслиманских трговаца мора да буде однета у фондако, без обзира на то под чијим именом је роба стигла или коме треба да буде испоручена. Роба није смела да се складишти у приватним кућама и магацинима, код сенсала или било кога другог, јер је само у фондаку могла да буде на сигурном.⁵³ Овај декрет налазимо и

⁴⁷ G. Boerio, *нав. дело*, 245.

⁴⁸ ASVe, Avogaria di Comun, Penale, b. 4464, fasc. 13 (23. XII 1744; 26. XII 1744).

⁴⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 922 (11. XII 1766).

⁵⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 922 (3. VI 1766).

⁵¹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966 (8. VIII 1768).

⁵² A. Zannini, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima XIV – XVIII sec.*, Venezia: Marcianum Press, 2009, 44.

⁵³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 7 (13. IV 1669; 23. XI 1701).

у објави из 1769. године. Сва роба муслиманских трговаца морала је да буде донета у фондако и тамо складиштена све до закључења продаје.⁵⁴

Дешавало се да трговци у фондаку не поштују ову одредбу. Магистрат за трговину је то приметио у случају складиштења замбелота (*zambelotti*)⁵⁵. У случају ове робе, муслимански трговци радије су бирали да је складиште у кућама сенсала.⁵⁶ О једном прекршају ове одредбе сазнајемо из процеса који је оформио Магистрат за трговину поводом крађе двадесет врећа вуне, која се десила 1783. године. Трговац Али Драгоци (*Alli Dargozi q. Azzan*) из Скадра донео је вуну у Венецију, али му је роба украдена из магацина у којем се налазила. Захваљујући изјави коју је дао Али Драгоци, сазнајемо да је трговац оставио осамдесет и шест врећа вуне у магацину који је изнајмио од Антонија Казарота (*Antonio Casarotto*), у његовој приватној кући у парохии Сан Стае.⁵⁷

Управо венецијанска власт тежила је да спречи овакве ситуације смањујући да би роба муслиманских трговаца била најсигурнија у складиштима фондака, који је био под надзором управника и вратара. Регулацијама из 1769. наглашено је да уколико трговци не буду поштовали ову одредбу и њихова роба буде оштећена или претрпе било какву штету, венецијанска власт неће бити у могућности да надокнади губитке.⁵⁸ Одредба о обавезном складиштењу робе у фондаку била је донета и за фондако за немачке трговце. На овај начин, Венеција је такође покушала да спречи потенцијално кријумчарење робе.⁵⁹

КРИЈУМЧАРЕЊЕ ДУВАНА У ФОНДАКУ

Кријумчарење разне робе вероватно је била честа појава међу муслиманским трговцима у Венецији. У једном извештају поднетом Магистрату за трговину, фондако за муслиманске трговце био је назван расадником свих кријумчарења.⁶⁰ Овај проблем био је неизбежан у трговачким центрима попут Венеције, а међу најчешће кријумчареном робом у Венецији налазио се дуван. Прве регулације које су се тичале дувана у Венецији донете су 1654. године, да би од 1681. године венецијанска власт ставила монопол на увоз, гајење, продају и извоз дувана.⁶¹

Међу регулацијама из 1621. године не постоји ставка која говори о уносу дувана у фондако. Ово је једна од одредби која представља допуну правила

⁵⁴ ASVe, Cinque Savi all Mercanzia, Prima serie, b. 966: “[...]Esia egualm[en]te come sopra à chiunque vietato di tener nelle case loro ò magazzini mercanzie di ragione de’ Turchi [...]” (29. IV 1769).

⁵⁵ *Zambelotti* је венецијански термин за тканину која се правила од камиље или козије длаке: E.N. Rothman, *нав. дело*, 72, нап. 50.

⁵⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 151, cc. 83r–85r (6. VI 1637).

⁵⁷ ASVe, Conque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 930, fol. 1 (20. VIII 1783).

⁵⁸ ASVe, Cinque Savi all Mercanzia, Prima serie, b. 966 (29. IV 1769).

⁵⁹ M. P. Pedani, *Venezia porta d’Oriente*, 223.

⁶⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Diversorum, b. 360 (без датума).

⁶¹ F. Bianco, “La frontiera come risorsa. Il contrabbando di tabacco nella Repubblica di Venezia in età moderna”, *Mobilità spaziale et frontières – Räumliche Mobilität und Grenzen. “Historie de Alpes – Storia delle Alpi” – Geschichte der Alpen* 3 (1998), 219.

фондака, а која је настала у складу с потребама времена. У XVIII веку кријумчарење дувана узело је маха, па половином века наилазимо на увођење додатних мера када је у питању уношење дувана у фондако. Једна од таквих мера настала је у другој половини XVIII века када је донета одлука о одабиру помоћника надзорника фондака (*Sotto Custode*). Његова задужења односила су се уско на контролу уноса дувана и соли у фондако, као робе од изузетног јавног значаја. Он је био у обавези да не дозволи унос дувана у листовима или праху у фондако, нити продају било које количина дувана. Уколико би открио кријумчарење дувана у фондаку, био је у обавези да га пријави Магистрату за трговину.⁶²

Ни ово правило није било поштовано од стране муслиманских трговаца који су становали у фондаку. Једну групу муслиманских трговаца из Скадра ухватили су жбири 1746. године у покушају кријумчарења дувана. Тројица трговаца, Сулејман, Ибрахим и Зако ухваћени су у једној барци која је пловила у правцу Цркве Сан Анђело у Венецији, с извесном количином дувана.⁶³ Слична ситуација десила се 1771. године, када су *spadaccini* ухватили трговца Мурата де Ђалија и још четворицу његових колега како плове ка острву Сан Секондо у Венецији, кријумчарећи дукан.⁶⁴ Годину дана касније, надзорник фондака је у једној соби пронашао 15 бала дувана, на којима су била имена тројице муслиманских трговаца из Драча – Ибрахима (Ebraim), Османа (Osman) и Синана (Sinan). Како је био у обавези да напише извештај о свим неправилностима у фондаку, надзорник је о овоме писмено известио чланове Магистрата за трговину.⁶⁵

КОНТРОЛА УЛАЗА ХРИШЋАНА У ФОНДАКО

Како би Венеција спречила да се у фондаку одвија било каква илегална радња која се коси с њеном економском политиком или нема везе с трговином, постојала је контрола особа које су улазиле у фондако. Већ је првим регулацијама из 1621. године одређено да вратари не смеју да дозволе улазак хришћана, жена или младића у фондако.⁶⁶ Улазак је био дозвољен особама које су долазиле због трговине с муслиманским трговцима, а међу њима су били драгомани, сенсали и сами трговци који су склапали послове. Магистрат за трговину је 1622. године прописао да вратари могу да допуштају младим трговцима хришћанима да уђу у фондако само уколико имају издату дозволу. Чак и ако је постојала дозвола, млади трговци нису смели да бораве у фондаку преко времена које је прописано у тој дозволи.⁶⁷

Међутим, често су муслимански трговци користили фондако и за потребе које нису имале везе с трговином. Уз подршку трговаца који су у њему

⁶² ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966 (20. XII 1787).

⁶³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 921, fol. 10 (24. V 1746).

⁶⁴ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 923, fol. 6 (25. IV 1771).

⁶⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Diversorum, b. 348, fol. 44 (13. III 1722. m.v.).

⁶⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1: "Che detti Portinari n[on] lascino entrar in detto Fontego in alcun tempo Donne, ne p[er]sone sbarbate, che siano Cristiane, sotto quelle pene, che parerà alla giustizia meritar i trasgressori." (28. V 1621).

⁶⁷ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 1 (5. III 1622).

боравили, фондако је постао место где су преобраћеници у хришћанство могли да промене свој изглед како би побегли на Исток. Један муслимански роб, покрштен на Малти, успео је да уђе у фондако где је обукао турску одећу и обријао главу *alla turchescha* с циљем да побегне из Венеције.⁶⁸ Често су трговци тражили од неког османског представника да посредује у преговарању с венецијанским властима због преобраћеника који су хтели да се врате у ислам. Група трговаца је 1622. године затражила помоћ од османског представника у Венецији због једне жене која је побегла у фондако изразивши жељу да се врати у ислам, након што је дванаест година провела као хришћанка.⁶⁹ Било је и случајева када су трговци у фондаку скривали особе које нису желеле да се врате на територију Османског царства, попут Луције пореклом из Босне. Она је дошла у Венецију 1642. године и запослила се као служавка, након што је побегла од свог мужа. Њени рођаци су је отели и довели у фондако одакле су је уз помоћ трговаца пребацили на брод. Када је Луција стигла до Далмације један капетан ју је открио, па му је признала да је увек била хришћанка и да жели да се врати у Венецију.⁷⁰ Слична је била и судбина Ђованија (Giovanni), кога су Османлије отеле и присиле да пређе у ислам. Побегавши у Венецију, Ђовани је почео да ради као слуга па је и поново покрштен. Једном приликом када је изашао у куповину, муслимански трговци у Венецији су га отели и довели у фондако. Због притужбе особе код које је служио, Магистрат за трговину је 1636. године послао драгомана Скарамелија у фондако како би испитао све трговце али они нису желели да сарађују. Тек након што су трговци напустили фондако и отишли на Ријалто тржницу, капетан жбира (*Capitan Grande*) кришом је обишао собе и пронашао сакривеног Ђованија.⁷¹ У једном извештају из 1720. године, надзорник фондака записао је да је видео непознату особу како излази из фондака. Будући да та особа није дошла у фондако ради трговине, пошто то није био ни трговац нити сенсале, надзорник се осећао дужним да о овој посети обавести надлежни Магистрат за трговину.⁷²

* * *

Неколико година након оснивања фондака, Сенат је 1625. године донео одлуку да све контроверзе које се тичу муслиманских трговаца и свих трговаца који су поданици Османског царства припадну Магистрату за трговину.⁷³ Закључно с овом годином, Венеција је законски регулисала боравак муслиманских трговаца у Венецији. Под овим подразумевамо формирање институције за боравак трговаца с дефинисаним правилима, именовање неколико

⁶⁸ G. Minchella, *Frontiere aperte. Musulmani, ebrei e cristiani nella Repubblica di Venezia*, Roma: Viella, 2014, 22–23.

⁶⁹ M. P. Pedani, *In nome del Gran Signore – Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia*, Venezia: Deputazione Editrice, 1994, 84.

⁷⁰ E. N. Rothman, *нав. дело*, 206.

⁷¹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie, Risposte, b. 151, cc. 1r–6r (6. X 1636; 10. X 1636).

⁷² ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187, fasc. n. 9 (10. II 1720. m.v.).

⁷³ V. Sandi, *Principi di storia civile della Repubblica di Venezia dalla sua fondazione sino all'anno di n.s. 1700*, p. III, vol. I, 94.

особа задужених за управљање овом институцијом и одређивање административног органа надлежног за сва питања која се тичу трговаца у фондаку.

Да ово није била једина групација страних трговаца коју је Венеција контролисала, видимо из сличних мера које су предузимане за заједнице јеврејских и немачких трговаца. У циљу заштите грађана и економских питања Венеције, опште законске регулације важиле су и за друге групације страних трговаца. Међутим, кроз однос страних трговаца према регулацијама њиховог боравка у граду можемо да добијемо додатне информације о деловању једне посебне заједнице.

Сви горе наведени примери доказују да је фондако за муслиманске трговце временом постајао нуклеус ове заједнице коју венецијанска власт није успевала лако да контролише. Кршење правила не мора нужно да говори о слабости једног система, већ може да укаже на суживот заједнице и система који је ради ње формиран. Стога можемо да закључимо да захваљујући представљеним прописима фондака и прекршајима муслиманских трговаца добијемо потпунију слику о боравку и деловању ове заједнице страних трговаца у Венецији.

Фотографија 2. Fondaco dei Turchi у Венецији (данас Природњачки музеј)

Marija ANDRIĆ, MA
The Institute of History
Knez Mihailo 36/II, Belgrade, Serbia
andric.marija.ma@gmail.com

FONDACO DEI TURCHI IN VENICE: LODGING FOR MUSLIM
MERCHANTS BETWEEN REGULATIONS AND REALITY

SUMMARY: The Venetian Board of Trade founded *Fondaco dei Turchi* in 1621 as lodging for Muslim merchants arriving in Venice for a trade. Although much smaller inn for the same purpose already existed at the end of the XVI century, *fondaco* was founded for better control of a growing number of Muslim merchants in Venice. In order to achieve that, the Board of Trade established regulations for this *fondaco*. These rules focused on obligations of a custodian, doorkeepers and tended to regulate Muslim merchants' life in Venice. However, merchants did not obey every rule. Some of the main violations of rules were: staying out of *fondaco* during prohibited hours of night, hiding weapons, smuggling tobacco and keeping merchandise out of *fondaco*. It is also important to notice that certain restrictions which regulated *Fondaco dei Turchi* were applied on other communities of foreign merchants in Venice.

KEYWORDS: *Fondaco dei Turchi*, Venice, The Board of Trade (*Cinque Savi alla Mercanzia*), Muslim merchants, *fondaco*, regulations

Проф. др Љубомирка КРКЉУШ

Матица српска

Матице српске 1, Нови Сад, Србија

ljkrkljus@sbb.rs

УСТАВНОПРАВНИ ПОЈМОВИ И ТЕРМИНИ У ДОКУМЕНТИМА СРПСКОГ ПОКРЕТА 1848–1849. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Током трајања Српског народног покрета у Јужној Угарској 1848–1849. године настао је читав низ докумената различитог карактера у којима је предвиђен државноправни статус Српске Војводине као аутономне области у склопу Хабзбуршке монархије и њено унутрашње уређење. То су била захтевања становништва, политички списи разних учесника у Покрету, одлуке српских органа који су изграђени током Покрета и уставни нацрти. У раду су анализирани најважнији појмови уставноправног карактера, као што су народна скупштина, народно-црквени сабор, народни посланици, влада, министри и попечитељи, законодавна и извршна власт, као и термини који су за те појмове коришћени. Анализирани су ови појмови и термини у најзначајнијим уставним нацртима: чланцима Светозара Милетића, уставном нацрту Стефана Радичевића и уставном нацрту Комисије коју је именовао патријарх Рајачић почетком 1849.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српски народни покрет, државноправни статус Војводине, захтевања, уставни нацрти, уставноправни појмови, уставноправни термини, С. Милетић, С. Радичевић, уставна комисија, народна скупштина, народни посланици, депутирци, сабор, народно-црквени сабор, влада, попечитељи

Догађаји који су се одиграли 1848. и 1849. године били су изузетно важни у историји оног дела српског народа који је живео у Хабзбуршкој монархији. Српски народни покрет 1848–1849. године значио је прекретницу у њиховом политичком животу – на Мајској скупштини проглашена је Српска Војводина и, у периоду који је трајао нешто дуже од године дана, изграђена је и српска организација власти. За време Српског народног покрета настао је читав низ различитих докумената који садрже елементе уставног уређења Војводине, почев од тзв. захтевања, првих народних захтева, истицаних

марта и априла 1848, па до списка који имају мање-више потпуни облик и садржину уставних пројеката.¹

Најизразитије обележје већине ових уставних нацрта, или појединачних тачака у захтевањима које су имале уставноправни карактер, била је њихова чврста веза са својим временом и новим политичким доктринама које је оно донело. У току Покрета дошло је до првог крупног прелома у основи на којој су Срби у Монархији заснивали свој положај, односно, тачније, у њиховом схватању те основе. Она није тада била измењена ни потпуно, ни коначно, али су предност постепено стицале нове идеје, које су временом биле изграђиване и учвршћиване и добијале обресе целовитог политичког програма.

Српске привилегије које су издали аустријски цареви истицале су се тада више као историјски извор и источник српских права, него као правни основ савремених народних тежњи. Све важнију улогу, као темељи на којима се заснивају политички захтеви и програми, уобличени у виду уставних нацрта, добијали су нови принципи: природна права грађана и народа, њихова слобода, једнакост и равноправност. Наглашава се важност територијалног принципа, уместо привилегија, категорија средњовековног феудалног права имале су персонални карактер.

Те се промене уочавају већ у прогласу који су 9/21. марта новосадским грађанима упутили Ђорђе Стратимировић и другови: „Слобода кружи светом, она је и у нашој земљи подигла своје олтаре. Све запреке слободи су отклоњене, можемо се несметано борити за највиша добра човека и грађанина. Али сем тог красног дејства читује се – непроцењива – код нас и тиме што с истим интересом има за сврху и унутрашње уједињење разних народа. Јер пошто слобода може постојати само с потпуним поштовањем свих природњених права, то су свака народност и црква у држави зајемчене, могу, дакле, Мађар, Србин и Немац један другом братски пружити руку за неупоредиви савез.”² Већ у самом почетку покрета преовладала су либерална начела грађанске револуције, са истицањем права народа, поред права грађана.

У уставним нацртима ипак није била напуштена ни историјска, привилегијална основа, мада су убедљиву превагу добили нови принципи на којима су заснивани пројекти преуређења Монархије и положаја Војводине у њој. Карактеристично је, међутим, да временом, како су јењавале наде да ће Војводина и њена организација изграђена у току Покрета бити призната, привилегије поново добијају своје место у уставним концептима.

Прве захтеве уставног карактера садржала су народна захтевања, поред тзв. местних тегоба, где су становници појединих крајева, провинцијалних

¹ Љ. Крклјуш, „Ustavno pitanje u Vojvodini 1848–1849. godine”, *Istorijski časopis*, XXXVII (1990), 119–137; „Грађанска права у актима српског покрета у Војводини 1848–1849. године”, у зборнику: *Ђорђе Тасић и његова човека*, Нови Сад 1993, 13–27; *Пројекти устава за Војводину Србију настали у току српског народног покрета 1848–1849*, Нови Сад 2006; „Вирачко право у актима Српског народног покрета у Јужној Угарској 1848–1849. године”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, XL 2/2006, 27–42; *Средишњи органи власт у Српској Војводини 1848–1849*, Нови Сад 2013, 291–263.

² *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849*, (у даљем тексту *Грађа*), Београд 1952, 10.

насеља, граничарских јединица или вароши износили своје локалне проблеме и предлагали и тражили њихово решење.

Не убрајајући међу уставне нацрте појединачне тачке уставноправне природе садржане у захтевањима становништва, обимнијих и потпунијих нацрта уставног карактера било је десетак.³ Њихови аутори били су различити: анонимни појединци – „родољупци”; учесници у Покрету и потоње политичке вође српског народа – Светозар Милетић; бивши министри у Кнежевини Србији – Аврам Петронијевић и Стефан Радичевић; правник и књижевник Исидор Николић.⁴ Најзначајнији и најпотпунији уставни нацрт начинила је комисија коју је патријарх Рајачић именовао у јануару 1849. године и која је свој посао завршила 8. марта 1849, а најобимнији је био пројект Стефана Радичевића.⁵

* * *

У каквом се облику уставноправни појмови јављају у документима Српског народног покрета и каквим су терминима они били означени? У то време уставне категорије, па следствено томе и уставни термини нису у српском политичком животу били непознати – у Кнежевини Србији био је на снази већ други устав – после Сретењског устава 1835. године и његовог укидања убрзо после доношења, Србија је добила нови устав, Хатишериф од 1838, познат као Турски устав. У изради нацрта обају устава учествовали су Срби из Аустрије. Нацрт Сретењског устава сачинио је Димитрије Давидовић, али је у томе вероватно сарађивао и Стефан Радичевић.⁶ Кнез Милош је одмах после издавања Хатишерифа 1830. године наложио Давидовићу и Радичевићу да отпочну припреме за израду уставног нацрта. Радичевић је активно учествовао и у припремама нацрта за нови устав после укидања Сретењског, као и неких законских пројеката. Поред Радичевића, у уставним

³ Међу уставне нацрте уврстили смо и спис Огњеслава Утјешеновића Острожинског: *Програм за успав Аустријске царевине*, програм стварања аустријске федерације, где је изложен и захтев за оснивање национално-политичких заједница и формирање јужнословенске политичке јединице. Имао је утицаја на погледе Св. Милетића, а и Уставна комисија га је користила у свом раду.

⁴ Исидор Николић Србоградски (1806–1862), правник, адвокат, посланик на два сабора у Карловцима, 1837. и 1842. године. За секретара Намесништва у Будиму премештен је 1843. године. Ту су га затекли и догађаји 1848. године, те се тада склонио у Беч. По успостављању мира, крајем 1849. постављен је за великог жупана Бачке и Торонталске жупаније и Вршачког округа.

⁵ Љ. Кркљуш, *Пројекти успава за Војводовину Србију 1848–1849*, Нови Сад 2006, 166–172.

⁶ Стефан Радичевић био је један од бројних Срба из Аустрије који су у првој половини XIX века начинили каријеру у Србији, у време прве владавине Милоша и Михаила Обреновића. Вероватно је учествовао у сачињавању нацрта Сретењског устава. Постављен је за главног секретара Државног савета у чину најмлађег саветника после доношења Сретењског устава. Био је члан комисије за израду устава, коју је кнез Милош формирао у априлу 1835. (Љ. Кркљуш, „Стефан Радичевић – скица за портрет једног писца српских закона и устава”, *Зборник МС за историју* 49 [1994], 137–147; Ј. М. Продановић, *Уставни развојак и уставне борбе у Србији*, Београд 1936, 61, 65, 69–71; Љ. Кркљуш, *Пројекти успава за Војводовину Србију настали у току српског народног покрета 1848–1849*, Нови Сад 2006, 106).

радњама суделовали су активно и Јован Хаџић, Јаков Живановић, Василије Лазаревић и други.⁷

Неки од аутора уставних нацрта за Војводину 1848–1849. године могли су, дакле, као узор имати и користити два устава која су до тада била донесена у Кнежевини Србији, а неки су у њиховом доношењу и непосредно суделовали.

У Српском народном покрету Радичевић није активно учествовао, али је у то време боравао у Војводини.⁸ Почетком 1849. године сачинио је и штампао свој уставни нацрт за Војводину, и по обиму и по садржају најопширнији међу уставним нацртима који су тада настали.⁹

Од самог почетка Српског народног покрета живу активност у Војводини развила је српска великошколска омладина, у чијој је пропаганди било и елемената југословенства.¹⁰ Политичку пропаганду у Војводини организовала је и српска влада преко својих емисара, у првом реду Матије Бана. Матију Бана је у Војводину као свога поузданика упутио Илија Гарашанин. Бан је у Новом Саду 4/26. марта присуствовао саветовању новосадских грађана. Током марта и априла путовао је по Граници, боравао је у Земуну, Новом Саду и многим граничарским селима, обраћао се народу и састављао народне молбе цару.¹¹ Бан је с Фрањом Захом у Београду припремио и прокламацију српском народу у Угарској. Није могао да је штампа, али је преписивана и разаслата на разне стране. У прокламацији се српски народ позива да сазове велику скупштину и на њој изабере војводу и патријарха, уреди централну владу с одборима по свим местима и организује војну снагу. Бан се састао и са Рајачићем и придобио га за споразум с Хрватима.¹² Отуда је

⁷ Радичевић је учествовао у изради бројних нацрта устава, самостално и у комисијама (Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004, 121, 136, 139, 159, 160–161, 169, 170, 234); Ј. Хаџић, *Огледало србско I*, Нови Сад 1864, 135; Ј. М. Продановић, *нав. дело*, 70.

⁸ У извештају петроварадинском команданту Храбовском 10/22. априла наводи се да Радичевић често борави у Чуругу, где је узео у закуп рибилов на Тиси, са тамошњим трговцима, свештеницима и пензионисаним официрима размењује погледе, али и новине и летке (*Грађа*, 150).

⁹ С. Радичевић, *Проект устава за Војводину србску са државословним примечанјима*, Земун 1849. Пројект је имао 463 странице. Радичевићев нацрт заслужује пажњу јер је снабдевен исцрпним коментарима где су дата објашњења и образложења појединих уставних одредаба и, поред тога, преглед историје појединих области, које би требало да уђу у Војводину.

¹⁰ Ј. Thim, „Die Grundversuche Jugoslawiens 1848–49”, *Ungarische Jahrbücher*, Band I, Berlin 1921, 22–35; Др. Јосиф Тим, „Улога Светозара Милетића у год. 1848–1849”, *Лейпциг Матице српске*, књ. 308, св. 1–2, април–мај 1926, 130–136; *Грађа*, 148–150; А. Ивић, „Из младости Дра Светозара Милетића (по архивским подацима)”, *Лейпциг Матице српске*, књ. 308, св. 1–2, април–мај 1926, 137–150; Ј. Живковић, „Како је дошло до Мајске скупштине и српског покрета”, *Браник*, бр. 52 (1989); В. Стајић, *Светозар Милетић*, Нови Сад 1926, 75–82; Ђ. Радак, *Успомене*, Рукописно одељење Матице српске, М. 5.873; Ј. Ракић, „Надаљ револуционарне 1848–1849. године”, *Зборник МС за друштвене науке* 41 (1965), 86–88.

¹¹ Ј. Thim, *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története I–III*, Budapest 1930–1940, II, 70–72, 74.

¹² *Грађа*, 73, 81, 112; Драг. Страњаковић, *Политичка пројављанја Србије у југословенским покрајинама 1844–1858*, Београд 1926, 6–7; Ј. Радонић, *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића*, Београд 1951, 33–34; М. Екмечић, „Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848–1849. године”, у зборнику радова: *Српско-мађарски односи и сарадња 1848–1867*, Београд 1987, 8–9.

разумљиво што су захтеви настали током марта и априла показивали многе заједничке црте, а понегде се њихове формулације и дословно подударале.

Када је реч о уставним нацртима, они су били далеко разноврснији, у сваком погледу, па су се и употребљени термини у много већој мери разликовали.

Да ли су и каквих сазнања имали аутори уставних пројеката о уставно-правној материји и уставним текстовима европских земаља тешко је тачно утврдити. У европским земљама тек ће револуционарна година 1848. почети да доноси своје плодове у виду либерално-демократских устава.¹³ С обзиром на то да су аутори уставних нацрта били већином врло образовани људи, у највећем броју правници, нема сумње да су добро познавали радове немачких правника из области теорије права и државног права, као и других грана права. Из тих радова могли су стећи и сазнања о устројству уставних монархија које су у првој половини XIX века постојале у Европи.¹⁴

Већина нацрта настала је пре или непосредно после доношења првих уставних аката у самој Монархији, чија се садржина није поклапала с циљевима које је Српски народни покрет имао, а и саме основе државне организације биле су другачије постављене, па они стога нису ни могли имати неког значајнијег утицаја на уставне нацрте за Војводину.¹⁵ И ако је било неког утицаја уставних аката других земаља или оних који су били доношени у самој Монархији, они су, разумљиво, могли постојати само у дефинисању садржине и значења уставноправног појма, а не и њихове језичке форме.

* * *

Ограничићемо се на најважније, темељне појмове уставног права и анализирати њихову садржину и термине којима су означавани.

Најважнија институција у политичком животу Срба, па према томе и један од првих уставноправних термина, који се среће у документима Српског народног покрета било је народно представништво.

За време хабзбуршке владавине црквено-народни сабори били су највише политичко и црквено представништво српског народа. У политичком животу Срба народно-црквени сабор био је једина установа где је српски народ био у могућности да, поред избора црквених поглавара, расправља и о другим важним питањима црквеног и народног живота.¹⁶

Зато је и разумљиво што је у уставним нацртима насталим током Српског народног покрета за народно представништво најчешће коришћен термин

¹³ Р. Марковић, *Уставно право и политичке институције*, Београд 1996, 67–71.

¹⁴ Стефан Радичевић је у уводу свога уставног пројекта поменуо имена осморице знаменитих немачких правних писаца, напоменувши да је користио и радове других писаца, чија имена није навео. Јохан Адам фон Аретин (Johann Adam von Aretin; 1769–1822), био је аутор уставног нацрта за Баварску 1814. године; Паул Јохан Анселм фон Фојербах (Paul Johann Anselm von Feuerbach; 1775–1833), филозоф и правник; Јулиус фон Соден (Julius von Soden; 1754–1831), писац, публициста и политичар; К. Ј. А. Митермајер (C. J. A. Mittermaier; 1787–1868), професор правних наука, „најутицајнији противник смртне казне у XIX веку”, председавајући Франкфуртског парламента 1848. године.

¹⁵ Е. Hellbling, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, Wien 1956, 346–356.

¹⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, Књига друга, Нови Сад 1959, 372; Лј. Крклјуш, *Istoriја političkih i pravnih institucija Vojvodine*, Novi Sad 1995, 53–55.

сабор или **конгрес**. У првим захтевањима ни не тражи се установљење неког новог народног представништва, већ проширење састава, надлежности и права народно-црквених сабора.¹⁷ Осумњичени с мађарске стране за нелојалност, пештански Срби послали су објашњење и правдање својих захтева уредништву *Hirlap*-а: „Под ’народном скупштином’, у канцеларијском штилу тако названом, захтева се само то да се наши црквени сабори, које смо ми, на подобије евангелички конвента, већ од пол другог столећа обично држали, распростране”.¹⁸

У Захтевањима Новосадске српске општине 15. марта изражена је жеља да се народни сабор састаје редовно, сваке године, да се прошири његов састав и надлежност и да се прописи о сабору узаконе на угарској Дијети.

И Шајкашки захтеви 23. марта говоре о Србском народном сабору, који ће се састајати једном годишње и решавати „дела целости народа тичућа се”.¹⁹

Српска општина у Пешти захтевала је 25. марта **народни сабор**. Крајем марта и српске општине Петроварадинске регименте у својим захтевањима помињу **србски сабор**. И грађани Сремско-карловачке општине 2. априла говоре у својим захтевањима о **србском народном конгресу**. **Народни конгрес** захтевају и Срби-граничари Немачко-банатског пука.²⁰ Граничари Петроварадинске регименте 8. априла захтевају **сабор**, а и грађани који су се 8. априла окупили у Карловцима траже **народни сабор**.²¹

Већ током марта и априла, када су формулисани први народни захтеви и у току припрема Мајске скупштине показало се и разликовање појма скупштине и сабора. У Упутствима Земунске општине посланицима одређеним за Мајску скупштину стоји: „Наша општина дала је следећу настављењу својим посланицима за народну скупштину”.²²

Захтеви српске депутације која је посетила Угарски сабор и Кошута, да се одржи народни сабор били су одбијени. Пошто је о томе обавештен, огорчени народ, окупљен у Новом Саду 7/29. априла спалио је црквене протоколе, вођене на мађарском језику, а маса народа упутила се у Карловце и од митрополита Рајачића захтевала да тражи сазивање Велике народне скупштине која ће изабрати патријарха и војводу, уместо црквеног сабора који је требало да се одржи 15. маја.²³ Мађарске власти допуштале су само сазивање црквеног конгреса и то према Законском члану 20, параграфу 8 од 1848. године, према којем је то право припало мађарској влади.²⁴

¹⁷ „Захтевања србског народа”, формулисана на тродневном скупу Срба у Пешти, 5, 6. и 7. марта 1848. (*Грађа*, 5).

¹⁸ Изјава пештанских Срба, објављена у листу *Hirlap*, изазвана сумњом Мађара у њихову лојалност због захтева донетих на Скупштини од 5–7. марта (*Грађа*, 5). *Pesti Hirlap* (*Пештанске новине*), први модерни мађарски политички лист, почео је да излази почетком 1841. године, а главни и одговорни уредник био је Лајош Кошут (П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 427).

¹⁹ *Грађа*, 87.

²⁰ *Грађа*, 47, 87, 100, 116, 124, 178.

²¹ *Грађа*, 140, 145.

²² *Србске новине*, бр. 35, 30. априла 1848.

²³ Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, 15; Ј. Савковић, „Патријарх Јосиф Рајачић у Српском покрету 1848–1849”, *Прилози за историјску, културну и привредну историју Војводине, Зборник државних архива Војводине*, 5, Нови Сад 1954, 7.

²⁴ *Грађа*, 167.

У томе узбурканом времену, када је у појединим местима дошло и до немира и оружаних сукоба, а власти увеле преки суд, митрополит је био приморан да се сагласи с тим да се скупштина одржи 1. маја у Новом Саду, па је 18. априла упутио епископима распис о избору депутата за конгрес.²⁵ На Мајској скупштини нису се нашли само изабрани делегати појединих дијецеза Карловачке митрополије; у Сремским Карловцима, а не у Новом Саду окупила се маса људи из готово свих српских крајева.²⁶

Тада се јасно могло уочити разликовање појма народне скупштине, масовног народног окупљања, народног збора, од црквено-народног сабора, народног конгреса. То је формално разликовање нашло места и у одлукама Скупштине, на самом њиховом почетку: „Године 1848 1 и следећујући дана маја држана је у Карловци, по обште изјављеној жељи, од Његове екселенције архиепископа и митрополита карловачког Јосифа Рајачића на саветовање сазвана скупштина народна, која из опуномоћених представника целог у Хрватској, Славонији, Бачкој, Банату и осталој Унгарији живећег српског народа по репрезентативној системи састављена, сматрајући осбиљске околности времена, потребе и тегобе, себе је за србски народни сабор конституирала, као такве прогласила и следећујућа закључила...”²⁷ Учесници Скупштине сматрали су за потребно да се она конституише као народно-црквени сабор и да на тај начин њене одлуке буду легитимне. На самом почетку свог говора митрополит је поменуо народни покрет у западним европским земљама, покрет којим сви народи траже природна, изгубљена или отета права: народност, језик, самосталност, веру, завичај, слободу мислити и мисли своје словом или писмом другима саопштити. И Срби морају добити натраг своја природна, изгубљена или отета права. Тако су и у његовом говору и у скупштинским одлукама упоредо истакнута природна и историјска права. Потом су привилегије и прочитане Скупштини. И избор патријарха и војводе био је обављен са позивом на привилегије.²⁸

Све то показује да се политичка акција српског народа тада, на почетку Покрета, још увек углавном кретала у оквирима привилегијалног права, односно да су се скупштинске одлуке позивале и на привилегије, поред природних права народа и појединца.

Током 1848. и првих месеци 1849. године органи власти који су установљени на Мајској скупштини вршили су ефективно функције власти – патријарх, Главни одбор и, кратко време, и војвода. И њихови називи и функције и међусобни односи мењали су се током тог периода.²⁹ Вредно је истаћи да је патријарх у свом говору, којим је отворио заседање Септембарске скупштине

²⁵ Грађа, 195.

²⁶ Испорници о Мајској скупштини вид. Љ. Кркљуш, *Средишњи орђани власћи у Српској Војводици 1848–1849*, Нови Сад 2013, 42–51.

²⁷ Љ. Кркљуш, *Средишњи орђани власћи у Српској Војводици 1848–1849*, 48. *Свеобшће југославенске и сербске народне новине* писале су да је „...народ скупштину своју за Народни сабор прогласио, а старе системе ону изродицу, од неколико лица састављену, – то јест Сабор 75 или 100 лица за свог Представника не признавајући, за свагда укинуо...” (*Свеобшће југославенске и сербске народне новине*, 1. маја 1848).

²⁸ Љ. Кркљуш, *Средишњи орђани власћи у Српској Војводици 1848–1849*, 46, 48.

²⁹ Патријарх је добио звање привременог народног управитеља, а Главни одбор постао је Правленије и Правитељство (Септембарска скупштина).

27. септембра и Мајску и ову скупштину доследно називао **народном скупштином**, а не народно-црквеним сабором, а њене учеснике поздравио као **народне депутирце**.³⁰ У даљем тексту *Дјејанија* се скупштина најчешће назива **Скупштина народа србског** и **Народна скупштина**, али истовремено и **Народни сабор** (у одговору на беседу којом је патријарх отворио заседање), а њени учесници **народни посланици**.³¹

* * *

Најраније настали списи који су садржали потпуније погледе на државноправни положај српског народа објављени су непосредно пре Мајске скупштине – *Глас родољубца Србљима на народној скупиштини од 1. и на сабору од 15. маја ове 1848 године и Још један глас родољубца Србљима на скупиштини од 1. и на сабору од 15. маја о. г.*³²

Трећи спис истог аутора настао је почетком јула 1848. (на Ивањдан) у Посавини, под насловом *Глас умерености једног родољубца о томе, чим би се Аустријско-Унгарски Србљи данас задовољити могли – Један пројект о српско-народном успројству у унгарској краљевини*. Текст је у десет поглавља садржао концепт положаја Војводине у оквиру Угарске и њено уређење.³³

На крају свог првог списка аутор јасно разликује **народну скупштину**, која ће бити одржана 1. маја и **прави народни сабор**. Народни сабор треба да добије широка овлашћења. Сабор ће бирати деспота или бана, одлучиваће о свим народним и обласним пословима, а не само онима који се тичу цркве и школе. Број посланика биће сразмеран броју народа, сазиваће се сваке пете године редовно, а по потреби и чешће.

Нешто подробније писао је аутор о народном сабору у свом трећем спису. Народни сабор брине о развоју српске народности, о православној вери и цркви, о просвети и образовању. Прописе из ових области доноси сабор и подноси их на потврду вишем надлежном државном органу. Према томе, по ауторовој замисли народни сабор није се много разликовао од дотадашњег народно-црквеног сабора. У њега улазе представници српског народа из свих аустријско-угарских области. Једино сабор који буде бирао војводу сачињаваће само представници из области Војводства. На крају, у *Приметбама*, аутор и сâм признаје да је народном сабору требало дати шире поље надле-

³⁰ „Слово којим је св. патријарх народну скупштину отворио у Карловци 27. септемврија 1848”, *Дјејанија скупиштине народа Војводине Србске ош 25. Септемврија л. 1848 у Карловци шоржеситоване*, 1.

³¹ *Дјејанија скупиштине народа Војводине Србске ош 25. Септемврија л. 1848 у Карловци шоржеситоване*, 2.

³² И у самом наслову овог списка уочава се јасно разликовање појма народне скупштине и сабора, као што је то видљиво и у горепоменутих захтевањима и у одлукама Мајске скупштине.

³³ Аутор би могао бити Јован Станковић из Петриње, касније секретар Главног одбора, где је био врло активан, а према неким мишљењима др Јован Стејић. На крају списка наведено је да је настао у другој половини априла, те је вероватно представљао ауторове погледе које је он намеравао да изложи на Народној скупштини заказаној 20. априла за 1. мај и на Народном сабору, заказаном за 15. мај који није одржан. Очигледно пред саму Мајску скупштину, исти аутор допунио је свој програм још једним списом (Љ. Кркљуш, *Пројекти успава за Војводину Србију 1848–1849*, Нови Сад 2006, 43–44).

жности, али напомиње да се нада да ће доћи до слоге и јединства са Мађарима и да ће се на државном сабору доносити одлуке које ће бити повољне за све грађане.³⁴

* * *

Своје погледе на преуређење Аустрије и на положај Војводине у преуређеној држави изразио је и млади Светозар Милетић у двама чланцима, објављеним у листу *Найпредак* у неколико наставака током месеца децембра 1848. и почетком јануара 1849. године.³⁵

У овим чланцима Милетић је први пут јасно изнео своје погледе на најважнија питања политичког живота народа у Монархији. Свој концепт уставног преустројства државе засновао је на принципима који ће и касније остати суштина његове политичке мисли и акције: да припадници бројних народа у Монархији треба да имају политичка права као грађани, појединци, и као колективитети – националне заједнице, што је подразумевало преуређење државе у федерацију националних држава. Аустрија не може, пише Милетић, опстати на досадашњим, slabим историчним основама, него се „по природном праву људи и народа, дакле по слободи, једнакости и братинству устројити мора”.³⁶

За опште послове, где је претежан интерес грађана као појединаца мора постојати опште, заједничко законодавно тело, заједнички **Општи сабор**. Грађанска права заједничка су свим становницима Аустрије без обзира на народност, па се стога могу остваривати путем једне опште законодавне власти са одговорном заједничком владом. У законодавно тело народ бира своје **заступнике**. Бирао би се по један заступник на 60.000 становника, па би, по његовој рачуници Општи сабор имао отприлике 600 чланова. Цар учествује у законодавној власти, тако што путем владе има право законодавне иницијативе, предлагања закона, и тако што одобрава закључке сабора. Сабор има предност у законодавној функцији, јер владалац може одрећи своју сагласност саборском закључку само два пута, а после тога, уколико се не сагласи, закључак сабора добија законску снагу и без његове сагласности.³⁷

Србима, као и осталим народима по природном праву припада слобода да о својим посебним материјалним и духовним интересима одлучују сами и уређују их путем самосталне законодавне и извршне власти.

Народно представништво, законодавно тело, назвао је Милетић **Народном скупштином**. Народ ће бирати своје **заступнике** у Народну скупштину, једног на 10.000 душа. Скупштина ће се састајати сваке године и имаће

³⁴ Љ. Кркљуш, *Пројекти успава...*, 47–48, 54, 63.

³⁵ С. Милетић, „Значај покрета у Аустрији”, *Найпредак*, бр. 11 од 7. децембра 1848; „Војвовина према целокупној Аустрији”, *Найпредак*, бр. 9, 14, 16 и 17. од 1, 17, 24. и 30. децембра 1848. и бројеви 1 и 2 од 7. и 14. јануара 1849; Љ. Кркљуш, „Pogledi Svetozara Miletića na ustavno uređenje Austrije i položaj Vojvodine 1848–1849. godine”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, XXXVIII, 3 (2004), 99–108.

³⁶ У Милетићевом чланку „Значај покрета у Аустрији” јасно је формулисан концепт националне државе (Љ. Кркљуш, *Пројекти успава...*, 81, 87).

³⁷ Владалац има право суспензивног, а не апсолутног вета (Љ. Кркљуш, *Пројекти успава...*, 91).

законодавну власт у оним областима које буду спадале у надлежност земаљских народних представништава.³⁸ Народна скупштина одлучиваће о административном устројству Српског Војводства и раду управе, о просвети, народној војсци, финансијама, економији, о грађанским и политичким правима, о социјалним или друштвеним питањима и, уопште, „какав ће цео строј и крој народне државе и унутрашње администрације њене бити”.³⁹

Под владом је Милетић подразумевао носиоце извршне власти у држави: то су, када је реч о целој држави, владалац и **средоточно министарство**, а у Војводству народну владу чине војвода и **народно попечитељство**, од шест чланова, које поставља војвода из већине законодавног тела. Војвода је глава народне администрације. Дакле, термином **влада** означавао је Милетић оба носиоца извршне власти – термин **министарство** користио је за централни колективни извршни орган, а **попечитељство** за одговарајуће извршно тело Војводства.⁴⁰

Однос између Народне скупштине и војводе у погледу законодавне власти у Српском војводству Милетић је утврдио истоветно као и однос између средишњег сабора и цара – скупштина добија предност, јер војвода има само право суспензивног вета.

И централна, средишња влада и попечитељство у Војводовини одговорни су народном представништву, министри премапотписују („противпотписују”) све владаочеве уредбе. Да би се обезбедили и заштитили интереси појединих народа, сваки ће народ имати свог представника, изабраног од народне скупштине, који ће при централној влади, као министар без портфеља, бранити народне интересе.

С обзиром на бројну неједнакост припадника појединих народа, Милетић је предвидео и постојање општег **Конгреса аустријских народа**, у којем би све јединице имале једнак број посланика, што би спречило мајоризацију. Тако би се обезбедила једнакост свих народа. Било би корисно када би се такав конгрес одржао и пре уставног преуређења државе – на њему би се расправљало о свим међусобним нерешеним питањима, границама и условима савеза, а потом на заједничком сабору о грађанским и политичким правима и односу према централној власти.⁴¹

* * *

Проекџ Усџава за Војводовину Србску Стефана Радичевића најобимнији је уставни нацрт настао у време Српског народног покрета. Народном представништво Радичевић доследно назива **Народном скупштином**, о којој се говори у Глави VI. Посланике Радичевић назива **поклисарима (депутирцима)**.⁴²

Мада је Народној скупштини била посвећена знатна пажња и регулисан низ питања везаних за састав скупштине, трајање њеног мандата, начин сазивања и распуштања скупштине и, нарочито њена надлежност и процедура

³⁸ Љ. Кркљуш, *Проекџи усџава...*, 96, 101–102.

³⁹ Исто, 94.

⁴⁰ Исто, 96.

⁴¹ Исто, 97–98.

⁴² Исто, 115, 116.

њеног рада, бирачком праву посветио је Радичевић само један члан у којем, између осталих правила, стоји да ће слобода избора бити обезбеђена забраном куповања гласова и сваког другог утицаја који би ограничио слободну вољу бирача (чл. 67). Начин бирања и услови за активно и пасивно бирачко право биће утврђени посебним законом. Нацрт утврђује дужину мандата посланика у трајању од шест година, с тим да се сваке друге године мења трећина посланика.

Народна скупштина ће се састајати једном годишње. Имаће законодавну власт у оним предметима који спадају у аутономне послове Војводине, што мора бити усклађено са централним законодавством и не сме угрожавати самосталност других провинција. Скупштина има буџетско право.

Радичевић није одвојио дотадашње функције народно-црквеног сабора од Народне скупштине. Тако је у надлежност Народне скупштине уврстио и многе предмете о којима су до тада расправљали народно-црквени сабори.

Скупштина бира војводу и патријарха. Војводу Скупштина бира тако, што ће свака општина предложити по три кандидата. Правитељство ће списак предати царском комесару, он ће издвојити 9 кандидата, а Народна скупштина ће између њих изабрати војводу.

Састав Народне скупштине биће донекле измењен када буде одлучивала о избору патријарха. О томе ће одлучивати само они посланици који су православне вере. Ако у Народној скупштини не би била половина посланика православне вере, у таквом случају ће у њу ући и сви епископи, архимандрити, протосинђели или игумани и толико мирских свештеника колико је потребно да се попуни половина броја посланика.⁴³

Скупштина сама бира своје часништво – председнике и секретаре.

Посланици у Народној скупштини заступају сопствене ставове, нема везаног мандата.⁴⁴ Посланици уживају имунитет и не могу бити позивани на одговорност за ставове изречене у Скупштини. О увредама личности евентуално садржаним у иступању посланика решаваће се по правилима о раду Народне скупштине која ће бити утврђена (пословнику). Посланик не може судски бити гоњен без сагласности Скупштине изузев хватања при извршењу неког кривичног дела.

Нацрт је садржао и веома прецизна правила о раду Народне скупштине, од којих би нека била пре примерена пословнику о раду Скупштине, него уставном акту. Да би одлуке Скупштине биле пуноважне, било је обавезно присуство половине броја посланика. Скупштина ће доносити одлуке простом већином присутних посланика, а одлуке о промени устава квалификованом, трочетвртинском већином присутних чланова.

Народна скупштина је према Радичевићевом нацрту учествовала у законодавној власти, заједно са војводом, али није имала равноправан положај. Војвода има право да предлаже Народној скупштини оне законе за чије је доношење надлежна, који припадају правима Војводине. Законске предлоге

⁴³ Љ. Кркљуш, *Пројектии усђава...*, 114–122.

⁴⁴ Везани (императивни) мандат означава однос између бирача и посланика, када бирачи имају право да дају обавезна упутства посланицима и могу опозвати посланика чијим радом нису задовољни. У модерној уставности не постоји такав мандат.

припремаће надлежне скупштинске секције или комисије, које ће га потом поднети скупштинском пленуму са својим мишљењем.⁴⁵ Законски предлог који би скупштина одбила, није се могао поново подносити истој, него тек следећој скупштини. Није речено каква је даља судбина законског предлога који би и следећа скупштина поново одбила.⁴⁶

Владу Војводовине Радичевић је назвао **Средоточно прављење Војводовине**, а министре **попечитељима**. Војвода је поглавар целог народа у Војводовини, на челу је извршне власти и стара се о извршењу свих закона (чл. 47).

Прављење представља највишу извршну власт у Војводовини која стоји непосредно под војводом и састоји се од пет ресора – струка. Све војводине наредбе морају бити **премапотписане** од одговарајућег попечитеља. Попечитељи су одговорни министрима царства и Народној скупштини Војводовине.

Мада је нагласио да су попечитељи, Средоточно прављење (влада) одговорни Народној скупштини, што се начелно обезбеђује обавезом премапотписа војводиних наредаба, Радичевић није предвидео најефикаснију полуку ове одговорности – буџетско право Народне скупштине. Своје неодобравање усвајања државног рачуна Скупштина није могла условити разлозима који не би били непосредно везани са предметом, тј. политичким разлозима.⁴⁷ Ако Народна скупштина поново одбије да прихвати поднесени државни рачун са одговарајућим објашњењима примедба које је на њега ставила, војвода може распустити Скупштину или ствар препустити цару на решавање.⁴⁸

Радичевићев нацрт одликује изузетна прецизност и свестраност описа надлежности и, нарочито, процедуре делатности појединих државних органа, што оправдава претпоставку да му је као извор послужило неки постојећи устав или уставни нацрт, или пак, радови немачких правника које је побројао у уводу свог нацрта, али их у његовом даљем тексту није нигде навео.

То нису могли бити српски уставни документи. Сретењски устав је одредбе о народној скупштини садржао у Глави осмој, коју је чинило само десет чланова, а Скупштина овим уставом није добила значајније место као орган власти.⁴⁹ Турски устав није ни предвиђао постојање народне скупштине.

Мада је предвидео постојање народне скупштине, Радичевић није скупштини дао превагу над извршном влашћу, јер војвода није одговоран скупштини, а министарска одговорност није имала својство опште политичке одговорности, већ се предвиђа само у малом броју конкретних случајева. Стога однос између извршне и законодавне власти нема парламентарни ка-

⁴⁵ Љ. Кркљуш, *Пројектии устави*..., 119.

⁴⁶ Исто, 120.

⁴⁷ Готово истоветну формулацију односа владе и Народне скупштине у погледу буџетског права садржи и Устав Кнежевине Србије од 1869. године, тзв. Намеснички устав, у члану 64: „Скупштина не може условљавати одобрење буџета предметима, који не би с истим у свези стајали” (Љ. Кркљуш, *Одабрани извори из њавне историје српског народа*, Нови Сад 2003, 140).

⁴⁸ Љ. Кркљуш, *Пројектии устави*..., 120.

⁴⁹ Љ. Кандић, „Државно-правни статус врховних органа власти у Србији до доношења Сретењског устава и према Сретењском уставу”, *150 година од доношења Сретењског устава*, Крагујевац 1985, 43; Додатак.

рактер. У систему власти војвода има највише место. Ни у нацрту, ни у примедбама не помиње се народна сувереност, нити се Народној скупштини даје улога њеног носиоца. Према томе, карактер уређења које је Радичевић предвидео за Војводовину у свом нацрту могао би се означити као нека врста изборне, ограничене (уставне), али не и парламентарне монархије.

У таквом концепту могу се разазнати јасни утицаји најугледнијих немачких правника прве половине века, које је Радичевић поменуо и чије је радове према свему судећи познавао и користио. Многи од тих радова бавили су се структуром и механизмом уставних монархија, па су они вероватно послужили Радичевићу као узор приликом формулисања уставних прописа.⁵⁰

* * *

Најважнији уставни нацрт начинила је комисија коју је патријарх именовао јануара 1849. године. Комисија је завршила посао 8/20. марта и сутрадан предала патријарху завршен нацрт.⁵¹

У Глави VII, која носи наслов *О законотворној власџи*, нацрт говори о народном представништву које у првим члановима назива **Законотворним телом Војводовине**, а касније **Сабором Војводовине**. Сабор чине **представници**. За разлику од већине осталих нацрта у називу законодавног тела и његових чланова нема атрибута „народно” и „народни”. Само у § 40 стоји: „Законотворно тјело Србије састоји се из скупа представника Народних, од којих на 15.000 обитатеља Војводовине по један долази”.⁵²

Нацрт Уставне комисије исцрпно је регулисао једно врло важно питање – изборно право. Право гласа било је опште – сви грађани Војводовине настањени у Војводовини, старији од 24 године који нису лишени грађанских и политичких права имали су право да бирају, без икаквих других услова. Пасивно бирачко право изједначено је са активним. Избори су непосредни. Бира се један представник (посланик) на 15.000 становника. За посланике не могу бити бирани чиновници централне власти и Војводовине. Нема посланичких **заступника** (заменика). Нема „наставленија”, везаног мандата и сваки посланик представља целу државу.

Посланици уживају имунитет: „Представници за мненије своје на Сабору изложено, не могу се на одговор и пред суд повући”.⁵³ У случају да изврши кривично дело, посланик се не може оптужити пре него што Сабор о томе одлучи, изузев ако није ухваћен на делу. Тада Сабор одлучује о даљем поступку.

Сабор бира часништво и чиновнике из своје средине, тајним гласањем.

Поред ових одредаба, којима су утврђена битна начела парламентарног система, нацрт је садржао и низ одредаба које су прецизно регулисале рад Сабора.

⁵⁰ Љ. Кркљуш, *Пројекти уставна...*, 139.

⁵¹ Исто, 147. Карактеристично је за овај нацрт да се у већини његових параграфа, мада не сасвим доследно, Војводина назива „Војводовина”, у неким само: „Војводовина Србија”, а у чл. 40: „Србија”.

⁵² Исто, 152–157.

⁵³ Исто, 156.

О централној извршној власти, нацрт садржи двојаке термине: **Средоточно правитељство** и **Средоточно министарство**. На челу извршне власти у Војводици стоји војвода. Са својим саветницима он чини **Правитељство Војводине Србије**. Чланове Правитељства именује цар на предлог војводе. Правитељство има извршну власт у оним пословима који припадају законодавству Сабора Војводине Србије. Правитељство је одговорно Сабору, а војводине наредбе обавезно премапотписује један од саветника.⁵⁴

Законске предлоге могу подносити цар, војвода и Сабор. Закључак Сабора постаје закон када се са њим сагласи цар. Он може одбити сагласност, а о том предмету се у истом заседању Сабора не може поново одлучивати. Ако Сабор и у другом заседању поново поднесе цару непреиначен предлог закона, цар може распустити Сабор и наредити нове изборе. Ако нови Сабор прихвати исти предлог, такав предлог постаће закон и без цареве потврде.⁵⁵ Законе премапотписује и проглашава војвода.⁵⁶

Устав може изменити само Сабор Војводине сложеном процедуром, у којој се коначна одлука може донети квалификованом већином; на седници мора бити присутно 3/4 броја посланика, а за промену се изјаснити две трећине присутних.

За разлику од других уставних нацрта, нацрт Уставне комисије јасно је раздвојио народни Сабор од „Црквеног Сабора источног вјероисповеданија”, у којем ће бити заступљени православни житељи и из других аустријских земаља, који су и до тада били заступљени на српском народно-црквеном сабору (чл. 119). Овај ће сабор бирати патријарха, а начин избора биће регулисан посебним законом.⁵⁷

* * *

Уставни нацрти и други документи који су садржали уставноправне појмове, настали у току Српског народног покрета 1848–1849. године имају низ заједничких црта, али се истовремено могу међу њима уочити и разлике. Поред личних политичких ставова и уверења аутора, оне су биле и одраз политичких прилика које су владале у време када су поједини уставни нацрти и други документи настајали.

Највећа подударност у већини нацрта и у трима најважнијима који су поменути постоји у оним одредбама које су се односиле на статус Војводине, што је и разумљиво, јер се радило о остварењу највишег циља Српског народног покрета. Јасно се може установити и повезаност установе народног представништва са народно-црквеним сабором. Било да се предвиђа његово проширење, и у погледу учесника и у погледу надлежности, било паралелно постојање народно-црквеног сабора и народне скупштине, остаје тесна веза, прожимање и преплитање традиционалне установе верског и народног живота Срба у Монархији са новим облицима политичког уређења којима се тежило.

⁵⁴ Исто, 157–158.

⁵⁵ И по овом нацрту царев вето има суспензивни, а не апсолутни карактер.

⁵⁶ Исто, 157, 170.

⁵⁷ Исто, 161.

Несумњиво најоригиналнији нацрт, који је најдоследније усвојио начела која су тада у европској политичкој мисли и на европској политичкој сцени играла највећу улогу, нацрт који је показао и највећу политичку зрелост, сагледао и готово видовито предвидео политичку будућност Европе и судбину Аустрије, био је дело најмлађег аутора – Светозара Милетића. Ставови које је јасно уобличио и концизно изложио већ у овом пројекту – да се грађанске политичке слободе не могу остварити без националних права и слободе и да се оне не могу раздвајати, Милетић ће сажето изразити и после 12 година, на Благовештенском сабору: „Ми смо и Срби и грађани!”.⁵⁸

Најбоље познавање правних категорија и уставноправне материје показао је Стефан Радичевић. Писци које је поменуо и чија је дела користио били су најзнаменитији правници свог времена, али су неки од њих били и активни учесници у политичком животу земаља у којима су живели.

У нацрту Уставне комисије одразиле су се непосредно политичке разлике у Аустрији почетком 1849. године и положај у којем се налазио Српски народни покрет и Војводовина коју је фактички изградио; Уставна комисија користила је и царске привилегије и одлуке Мајске скупштине, царска писма и акте аустријских министара, али и уставне пројекте који су до тада већ били начињени.⁵⁹

У погледу термина које су уставни нацрти садржавали, највеће разлике постојале су у погледу народног представништва и оних који је требало да га чине. **Поклисари, представници, депутирци, заступници или посланници** улазиће у народно представништво. Мада се помиње и **скупштина**, преовлађиваће термин **сабор** – он указује на непосредну везу и својеврсни континуитет са народно-црквеним сабором, који је до тада био једино политичко представништво српског народа. Народни-црквени сабор биће једини парламент оностраног српства још дуго након слома свих револуционарних покрета у Монархији, а **скупштина** ће после Мајске васкрснути тек 1918. године, са истим својствима каква је имала и Мајска скупштина – плебисцитарног народног скупа.

Мада су скупштина или сабор у свим нацртима дефинисани као народно представништво у које улазе од народа изабрани посланци, нигде није било изричитог позивања на народни суверенитет, чији би израз народно представништво представљало. Иако то није увек довољно прецизно формулисано, уставни нацрти предвиђали су слободно и опште право гласа. Нема много разлика у погледу положаја народног представништва и његове основне функције. Скупштина у нацртима има законодавну власт, поред војводе, с тим што је она у законодавној функцији имала превагу у већем броју нацрта.

На уставне нацрте у Војводовини имали су свакако одређеног утицаја и српски уставни. Срби из Јужне Угарске који су учествовали у изради првих устава у Кнежевини Србији били су у прилици да своја знања из те области

⁵⁸ Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа србског у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861; С. Милетић, „Говор о колективном представништву Војводовине у Угарском сабору”, С. Милетић, *Сабрани списи I*, Београд 1999, 253.

⁵⁹ Уставна комисија је користила Радичевићев нацрт, нацрт Аврама Петронијевића, *Програм за устави Аустријске царевине* Огњеслава Утјешеновића Острожинског и пројект устава Ђорђа Стратимировића, који није сачуван.

примене и у Српској Војводици. Термин који се без недоумица може приписати утицају државних установа Кнежевине Србије био је **попечитељ** и **попечитељство**. У српским уставима, Сретењском и Турском, попечитељи су носиоци законодавне и извршне власти. У члану 6 Сретењског устава стоји да законодавну и извршну власт имају кнез и Државни совјет, састављен од шест попечитеља и неодређеног броја државних саветника. Државни совјет највиша је власт до кнеза.⁶⁰ И Турски устав предвиђа постојање тројице попечитеља.⁶¹

* * *

Српски народни покрет није остварио своје циљеве – решење српског националног питања у Хабзбуршкој монархији, односно у Угарској, на темељу грађанских права и слобода и пуне равноправности свих њених народа и територијалне аутономије.

Војводство које је формирано крајем 1849. године као административна јединица у строго централизованом царству није испунило очекивања и није оправдало огромне жртве које су у току Српског народног покрета биле поднесене и у људским животима и у материјалним губицима и разарањима као последице ратних сукоба. Остала је мисао Војводине, као трајни циљ борбе за очување политичког бића српског народа с ове стране.⁶²

Политичка борба Срба у Хабзбуршкој монархији следећих деценија имаће у Српском народном покрету 1848. године темељ у којем су неоподвојиво биле уграђене две идеје: слобода и народност, начело правне једнакости људи, и правне једнакости народа. Јован Ристић записао је после четрдесетак година да „први дани препорођења српске народне мисли припадају знаменитој, светскоисторијској години 1848. Одатле тек почиње она мало по мало да се јавља у облику догађаја, најпре на левој, па после на десној обали Саве и Дунава”.⁶³

Као што су и до тада у изградњи српских политичких програма и политичких институција учествовали Срби са обеју страна, тако ће и утицаји појединих личности и њихових политичких ставова деловати у време Српског народног покрета у оба правца. Уставни нацрти настали у току Српског народног покрета имају посебну вредност као први примери јасно артикулисаних и у уставноправној форми обликованих начела либералне и демократске мисли код Срба. Први пут је у српским политичким списима забележено да право избора својих представника имају сви становници. Да ти представници не могу бити позивани на одговорност за ставове изречене у народној скупштини. Први пут је народном представништву намењена најважнија функција државне власти – законодавна, и његова предност над владоцем

⁶⁰ Љ. Кркљуш, *Одабрани извори из њавне историје српског народа*, Нови Сад 2003, 72–73.

⁶¹ Исто, 83.

⁶² „На Туцин. дан 1860”, Светозар Милетић, *Изабрани чланци* (приредио Мирослав Јерков), Нови Сад 1939, 24–27.

⁶³ Ј. Ристић, *Свољачињи одношаји Србије новијега времена, Прва књига 1848–1860*, Београд 1887, 3–4.

у тој функцији. Први пут се формулишу одредбе о одговорности носилаца и органа извршне власти законодавној, битни услови постојања парламентарног система. Тим одредбама обухваћено је све оно што је Милетић после двадесет година означио као суштинско: „...језгро је уставности у ограничењу државне, нарочито монархијске власти, у упливу држављана у законодавној, и у контроли спрам егзекутивне државне власти”.⁶⁴

Стога ови уставни нацрти имају своје заслужено место у „великом замаху либерализма и демократизма Европе”⁶⁵ и представљају значајан допринос развоју оних либералних и демократских начела чије ће макар делимично остваривање уследити у доцнијем развоју српске државе, Кнежевине Србије.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. Ljubomirka KRKLJUŠ, PhD
Matica srpska
Matice srpske 1, Novi Sad, Serbia
ljkrkljus@sbb.rs

CONSTITUTION CONCEPTS AND TERMS IN THE DOCUMENTS OF THE SERBIAN MOVEMENT 1848–1849

SUMMARY: At the time of the Serbian National Movement 1848–1849, there emerged a set of different documents that contained the elements of consitutional organization in Vojvodina. Among the most important constitutional projects there are articles written by Svetozar Miletić, the project done by Stefan Radičević and the project done by special constitutional board. In the paper, there is the analysis of the most important constitutional-legal concepts found within the projects and terms used therefore. These are national representation, national representatives and government. Constitution drafts give the Assembly its legislative authority, the general right to vote is provided as well, representatives have got immunity, and the government is accountable to the Assembly. As for the national representation, there could be established its connection to the people – church assembly, a permeation and intertwining of the traditional institution of religious and national life the Serbs had had in the Monarchy with new forms of political organization that had been desired. Although there was mentioning of the historical basis such as Austrian emperors privileges, constitutional drafts were primarily based on the liberal principles, natural civil rights, freedom, equality and equal rights. Constitution drafts in Vojvodina were somewhat influenced by the Constitution from the Principality of Serbia, since the Serbs from Austria had participated in its writing. Constitution drafts created at the time of the Serbian National Movement had a particular value as the first examples of clear principles, shaped in a constitution-legal form, of liberal and democratic thought with the Serbs. Thus, these drafts represent an important contribution to the development of liberal and democratic principles which would at least partly come into being in the subsequent development of the Serbian state, the Principality of Serbia.

KEYWORDS: Serbian National Movement, state-legal status of Vojvodina, requests, drafts, constitution-legal terms, S. Miletić, S. Radičević, consitution board, people’s assembly, national representatives, deputies, assembly, people’s – church assembly, government, ministers

⁶⁴ С. Милетић, „Срби и Мађари”, *Сабрани сјиси*, II/1, Нови Сад 1999, 494.

⁶⁵ В. Стајић, *Светозар Милетић, Живот и рад*, Нови Сад 1926, VII.

Мср Марија КРАЉ
Београд, Србија
marijakraljmk@gmail.com

О ПОСЛЕДИЦАМА ДЕФОРЕСТАЦИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

САЖЕТАК: Промена климе деловањем антропогених узрока започела је крчењем шума ради ширења обрадивих површина и станишта за растуће становништво. Од XVIII века, човек је на климу деловао и индустријском производњом. Научници су од скоро самог почетка били свесни утицаја индустрије на климу. Србија, као периферни део Османског царства, а касније као држава са друштвом без акумулираног капитала, остала је ван савремених токова у погледу развоја индустрије. Ипак, због повећања становништва и развоја пољопривреде засноване на крчењу, и њене шуме су уништаване. Различити чланци објављени у часопису *Тежак* описују еколошке промене са нарочитим нагласком на промене локалне климе под утицајем дефорестације, што показује да је део српске јавности био свестан утицаја обешумљавања на тај процес.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, XIX век, прединдустријски период, екологија, локална клима, дефорестација, *Тежак*

Основни циљ људских заједница био је прикупљање средстава неопходних за живот и прављење резерви за зиму. У почетку, до тих средстава долазило се ловом и сакупљањем плодова, касније, обрађивањем земље.¹ За потребе растућег становништва – њихових станишта и простора за усеве – постепено су крчена шумска пространства. Процесом дефорестације чак је и у прединдустријском добу човек деловао на локалну климу.² Енглеска је била прва држава у којој су шуме биле толико уништене да су се у XVI веку осетиле негативне стране обешумљавања. Уништавање шума довело је до поскупљења и несташице дрва за огрев, односно до прве енергетске кризе. Ова криза превазиђена је започињањем коришћења угља уместо

¹ Carlo Cipolla, *The economic history of world population*, Baltimore 1962, 18.

² Peter Atkins, Ian Simmons, Brian Roberts, *People, Land and Time: A Historical Introduction to the Relations Between Landscape, Culture and Environment*, New York 2014, 93–98; Alan Robock, Hans Friedrich Graf, "Effects of pre-industrial human activities on climate", *Chemosphere* XXIX, 5 (1994), 1087–1097.

дрва.³ У почетку, угља је било у обиљу на површинским коповима. Међутим, временом су површински копови исцрпљени и угаљ се морао копати на већим дубинама. За добијање угља из јамских копова искоришћена је прва парна машина (1712).⁴ Током XIX века, парна машина је нашла своју потпуну примену у индустрији, односно производњи, и транспорту, што је додатно утицало на климу.

Утицај индустрије на климу био је јасан научној заједници скоро од самог почетка индустријализације. Радови шведских научника Свантеа Аренијуса и Арвида Хогбома, мада нису предвидели праву брзину предстојећих промена, зачетак су проучавања феномена глобалног загревања. Они су закључили да се концентрација угљен-диоксида повећава човековим деловањем, посебно под утицајем индустрије, што је утицало на кретање, односно повећање, температуре. Ова објашњења су полазне тачке за разумевање феномена који данас називамо „ефекат стаклене баште”.⁵ Човеков утицај на климу започет је дефорестацијом, а индустријализацијом је само појачан.

Климатске промене, али и друге еколошке промене, примећене су и у Србији током XIX века. У часопису *Тежак*, званичном гласилу Српског пољопривредног друштва, објављено је више чланака у којима су те промене описане.⁶ Чланке о којима је реч писали су државни чиновници, уједно чланови Српског пољопривредног друштва. Они су запажали веће осцилације и дневних и годишњих/сезонских температура, повећање јачине ветрова, смањење влажности и квалитета ваздуха, пресушивање извора питке воде, али уједно и већи број поплава. Наведене промене приписивали су обешуљавању.⁷

Главни циљ аутора чланака у *Тежаку* које смо користили као изворе био је да скретањем пажње на наведене промене упозоре на штетност обешуљавања. Они су желели да допринесу промени односа према шумама кроз буђење свести о штетности дефорестације. Јован Миодраговић, један од аутора, на следећи начин описао је и намере са којима је издао чланак и упозорио читаоце на последице непланског сечења шума: „Ја кажем само, да је клима у нашој земљи [Србији] промењена, да је погоршана, и да још гора биће може, и да нас онда још већа зла чекају, и да ће онда доцкан бити све вајкање и сви скупи напори противу зала која настану. И кад би нас кака економска невоља натерала да утремо све шуме у нашој отаџбини, да утаманимо све и старо и младо из корена, да нигде дрвета нема, како би онда изгледала наша земља? Ако то можемо да помислимо, онда ћемо, знати шта губимо у шумама. Она

³ John Uric Nef, “An Early Energy Crisis and Its Consequences”, *Scientific American* 237 (November, 1977), 140–151.

⁴ Richard Leslie Hills, *Power in the Industrial Revolution*, Manchester 1970, 134.

⁵ Spencer Weart, *The Carbon Dioxide Greenhouse Effect* (Доступно на: <https://history.aip.org/climate/pdf/CO2.pdf>; Приступљено: 25. 9. 2019).

⁶ Српско пољопривредно друштво основано је 1869. године с циљем промовисања савремених пољопривредних справа и метода обраде земље ради унапређења целокупне српске пољопривреде. Према: „Програм Тежаков”, *Тежак* 1 од 10. фебруара 1869, 1–2.

⁷ Српска индустрија XIX века била је врло неразвијена, због чега о њеном утицају на климу нема ни говора. Више о индустрији у Србији у XIX веку видети у: Никола Вучо, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981; Ратомир Ћунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд 1990.

[земља] би изгорела од сунца; она би се испуцала, изјаругала и урнисала; њу би однела вода и ветар и убио град; у њој би завладале свакојаке болештине и невоље, она би постала неспособна за рад и живот људски; њу би гусенице појеле, она би *ојусџела* [подвукао Ј. Миодраговић]”.⁸ Желећи да спрече обешумљавање образовани људи који су били посебно заинтересовани за прилике у пољопривреди и развој те делатности, отворили су питања еколошких и климатских промена у Србији у другој половини XIX века. Они су своја запажања и интерпретације објавили у *Тежаку*, листу намењеном пољопривредницима. На основу текстова из *Тежака* могло би се проценити и колико је српско друштво било свесно еколошких и климатских промена, да ли је нешто чињено да се спрече и уколико јесте чињено – да ли је то било ефикасно. Климатске промене су проблем који се очигледно протеже од XIX века до данас и вероватно је тако због недовољних мера учињених да се ова појава заиста спречи. Овај рад може да послужи као полазна тачка за поређење начина на који је у српском друштву стварана, а потом и јачана свест о узроцима и важности климатских промена, корацима предузиманим за спречавање климатских промена и, посебно, њиховој ефикасности. Хтели не хтели, намеће се утисак да ни на једном од тих поља од XIX века до данас нису постигнути значајни резултати, иако су климатске промене и неки од њених узрока рано уочени у српском друштву. Јавно мњење и законодавци остали су у великој мери равнодушни на све уочљивије негативне последице.

Неке од првих уочених последица дефорестације везане су за промене температуре ваздуха и учесталост и интензитет сушâ. У једном од чланака је наглашено да је обешумљавање учинило микроклиму „суровом и неугодном за живот”.⁹ Скренута је пажња пре свега на промене температуре. Дневне температуре су, према њиховом мишљењу, осцилирале више него раније. Током сунчаних дана температуре су биле више него до тада и то је приписано недостатку шума као природних ублаживача сунчевог зрачења. Ноћне температуре, с друге стране, биле су ниже. Да су аутори чланака у *Тежаку* имали право потврђују и климатолози. Земља без вегетације или са ниском вегетацијом се брже и јаче загревала него пошумљене области. Загрејани ваздух пео се у висину, што због тога што је био ређи од хладног ваздуха, што због тога што је температура ваздуха тежила да се изједначи. Уколико је у близини била шума, загрејани ваздух кретао би се ка хладнијем ваздуху у шуми. Овакво струјање ваздуха хладило је поља и загревало шуме током дана. Увече, процес се одвијао у супротном смеру: ваздух у пољима нагло се хладио, те је на његово место долазио топлији ваздух из шума.¹⁰

⁸ Јован Миодраговић, „Промена климе у Србији”, *Тежак* 28 (17. јул); 29 и 30 (26. септембар 1881); 29 и 30 (26. септембар 1881), 458.

⁹ Драгутин Б. Ђорђевић, „Шумарство: Нешто о шуми у погледу на земљорадњу”, *Тежак* 6 од 9. фебруара 1880, 46. У свим чланцима коришћен је термин „клима”. Описане промене приписиване су обешумљавању и односиле су се само на Србију. Стога је јасно да, уколико је промена било, нису могле бити у питању промене климе, односно макроклиме, већ локалне, односно микроклиме.

¹⁰ Вучко С. Богдановић, „Шумарство: Потреба уређења нашег шумарства”, *Тежак* 41 (11. октобар), 405–406; 42 (18. октобар); 43 (25. октобар 1880); Д. Б. Ђорђевић, н. д., 47, 49; Коста Б. Ђорђевић, „Колико је кад топлије или ладније у шуми него у пољу” (даље: „Колико је кад топлије или ладније”), *Тежак* 6 од 1. јуна 1883, 355–362; Ј. Миодраговић, н. д., 29 и 30

Како су шуме крчене, њихов благотворан утицај у кружењу топлог и хладног ваздуха се смањивао.

Поред тога што је примећено да су сунчани дани постајали топлији, примећено је и да су хладни дани постајали хладнији. Оштрина дневних температура приписана је такође обешумљавању, односно недостатку заштите од ветрова коју су шуме природно пружале. Истицали су да су ветрови, које шуме нису ублажавале, хладили земљу и ваздух и доприносили паду температуре.¹¹

Аутори који су писали за *Тежак* приметили су и да је влажност ваздуха била мања него раније, што су такође приписали смањивању шума. Падавине су нагло испаравале са тла уколико је оно имало ниску вегетацију или је било без ње, јер су директно биле изложене сунчевом зрачењу. Залагали су се за очување шума, јер је дрвеће ублажавало сунчево зрачење, те је и испаравање након падавина било постепеније. У неколико чланака истакнуто је да је смањење шума утицало и на смањење количине киша. Уочено је да су суше постајале чешће, пошто се влажност ваздуха смањивала, што је, опет, повезано са обешумљавањем. Прави је парадокс, али, жалбе на суше пратиле су жалбе на чешће поплаве. Аутори чланака у *Тежаку* правилно су приметили улогу шумског растиња у спречавању бујица. Оно је спречавало стварање бујица представљајући препреку води након падавина. То је било посебно важно, јер су бујице са обешумљених падина односиле земљу и усеве, доводиле до наглог пораста водостаја у рекама у низијама и поплава.¹²

Према речима Вучка Богдановића „Посљедице од сатирања шума ми [становништво Србије] већ јако опажамо у чешћим појавама разних елементарних непогода, – као што су нагле и сувишне кише а са тим наравно местимичне поплаве, а одма затим дуге и жестоке суше и т. д. Већ појаве ових непогода а нарочито опажене измене у почињању, трајању и престајању годишњих времена као и јака одступања у појаву кишних, ветровитих и сунчаних дана, – све то изазивље и код најпростијих помисао: да ли све то другачије бива сада но пре неколико година, отуда, што у тој и тој околини нема више шума, као што негда беху”.¹³ Извештаји среских и окружних начелника о стању пољопривреде потврђују писања у *Тежаку*. У мањој или

(26. септембар 1881), 457–459; Вукашин Петровић, „Од каквог су уплива шуме на ваздух”, *Тежак* 23 од 15. октобра 1875, 185–186; Димитрије М. Ружић, „О важности шума”, *Тежак* 23; 24 (9. јун; 16. јун 1891), 23 (9. јун 1891) 195–197; 24 (16. јун 1891), 205–206.

¹¹ Д. Б. Ђорђевић, н. д., 47, 49; К. Б. Ђорђевић, „Колико је кад топлије или ладније”, 356–361; Драгутин М. Јовановић, „О важности шума уопште”, *Тежак* IX; X (септембар; октобар 1882), IX (септембар) 482, X (октобар), 541; Стеван Мачај, „Уплив шума”, *Тежак* 4; 5 (25. март; 10. април 1869), 4 (25. март 1869), 48; Ј. Миодраговић, н. д., 29 и 30 (26. септембар 1881), 458; Михаило С. Ризнић, „Дописи: Прћиловица, 30. априла 1894. г.”, *Тежак* 31 (10. јул 1894), 270–271.

¹² В. С. Богдановић, н. д., 41 (11. октобар 1880), 405–407; 42 (18. октобар 1880), 413; Д. Б. Ђорђевић, н. д., 49; Јован М. Јекић, „Да се и наше шуме не забораве”, *Тежак* 20 (14. мај 1889), 160; Исти, *Прилози за историју шумарства у Србији* (даље: *Прилози*), Београд 1928, 42–47; Д. М. Јовановић, н. д., IX (септембар), 480–482, X (октобар), 540–541; Ј. Миодраговић, н. д., 29 и 30 (26. септембар 1881), 456–460; Љубомир Николић, „Неколико речи о поплавама и средствима како да се оне унеколико одклоне”, *Тежак* 7 (14. фебруар 1881), 110; Александар Стојковић, „Шуме чине да се клима мења и земља боље рађа”, *Тежак* 9 (15. март 1870), 103–105; „Шума”, *Тежак* 21 (15. септембар 1874), 170–171.

¹³ В. С. Богдановић, н. д., 42 (18. октобар 1880), 413.

већој мери, на суше и поплаве и њихов утицај на усеве жалили су се одређени срески и окружни начелници 1870, 1873, 1875, 1877, 1884–1887, 1889, 1890–1892. и 1895. године. Током наведених година и периода, различите срезове и округе елементарне непогоде погађале су у различитим размерама.¹⁴ Током 1871. широм Србије биле су велике поплаве, а година која је уследила – 1872, била је сушна. И 1879. и 1888. година оцењене су као сушне у извештајима о стању пољопривреде, мада је током ових година забележено и неколико поплава у различитим срезовима. Суше су омеле развој усева и у марту 1893. године, а од маја до јула 1894. суше су такође забележене. Велике поплаве, пак, биле су током 1896. и 1897. године.¹⁵ Аутори *Тежакових* чланака били су савременици ових елементарних непогода. Вероватно су њима били подстакнути на писање и можда су управо ове елементарне непогоде описивали у својим чланцима.

Према схватању аутора *Тежакових* чланака, постојање или одсуство шумског покривача било је повезано и са изворима река. Сматрали су да је шумско тло апсорбовало воду након падавина и тако олакшавало настајање и извора потока и река, као и извора питке воде. Тврдили су да због обешумљавања слабе извори потока и река и да се због тога смањује и водостај у њима, а неки од њих су и периодично исушивање потока и речица довели у везу са обешумљавањем. Александар Стојковић истакао је директну везу између обешумљавања и извора питке воде: „јошт већма пада у очи, као што искусни људи изнађоше и доказаше, да за 50 година овамо све је мање извора и да воде нестаје у рекама”.¹⁶

Аутори *Тежакових* чланака приметили су и промене у квалитету ваздуха и повезали их са обешумљавањем. Сматрали су да је смањење површина под шумом умањило свежину ваздуха. Повећану склоност грозницама и

¹⁴ Ово је тема која заслужује посебно испитивање или, чак, више истраживања, с једне стране, због своје обимности, а с друге, због потребе да се испитају прилике у мањим географским областима.

¹⁵ Архив Србије (АС), Министарство финансија, Економно одељење (МФ-Е), 1870, ф. XIV, Р. 6; 1870, ф. XV, Р. 59; 1870, ф. XV, Р. 188; 1870, ф. XVI, Р. 126; 1870, ф. XVII, Р. 1; 1870, ф. XVIII, Р. 2; 1870, ф. XVIII, Р. 1; 1871, ф. X, Р. 3; 1872, ф. II, Р. 72; 1872, ф. X, Р. 1; 1874, ф. XII, Р. 1; 1875, ф. XII, Р. 40; 1877, ф. IX, Р. 1; 1879, ф. VII, Р. 68; 1879, ф. XII, Р. 2; 1881, ф. VIII, Р. 2; Министарство народне привреде, Одељење за земљорадњу и сточарство (МНП-З), 1883, нефасцикулисана грађа; 1884, нефасцикулисана грађа; 1885, нефасцикулисана грађа; 1886, ф. II, Р. 48; 1886, нефасцикулисана грађа; 1887, нефасцикулисана грађа; 1888, ф. II, Р. 53; 1888, ф. IV, Р. 1; 1888, нефасцикулисана грађа; 1889, ф. VI, Р. 266; 1889, нефасцикулисана грађа; 1891, ф. IV, Р. 365; 1891, ф. V, Р. 361; 1891, ф. VI, Р. 381; 1891, нефасцикулисана грађа; 1892, ф. I, Р. 76; 1892, ф. III, Р. 252; 1892, нефасцикулисана грађа; 1893, ф. IV, Р. 24; 1894, ф. II, Р. 86; 1895, нефасцикулисана грађа; 1896, ф. I, Р. 35; 1897, нефасцикулисана грађа; 1898, нефасцикулисана грађа. Треба напоменути да ни архивска грађа не може пружити потпуну слику утицаја елементарних непогода на усеве. Наиме, окружни и срески начелници нису сасвим ревносно испуњавали обавезу подношења извештаја о стању усева и пољопривредним радовима. И оно што су слали није увек било адекватно чувано. Паја Михајловић забележио је у својим дневницима немар према документима Главне контроле, који су продавани као стара хартија. Иако таква небрига није забележена у случају грађе Министарства финансија и Министарства народне привреде, у чијој надлежности је била брига о пољопривреди, она је ипак била могућа. Према: Павле Паја Михајловић, *Дневници* (прир. Јасмина Милановић), Београд 2010, 179–180.

¹⁶ Д. Б. Ђорђевић, н. д., 47; Д. М. Јовановић, н. д., IX (септембар), 480; Ј. Николић, 110; А. Стојковић, н. д., 104; „Шума”, 170.

плућним болестима својих савременика приписивали су управо смањењу квалитета ваздуха.¹⁷

Тврдње аутора *Тежакових* чланака о еколошким и локалним климатским променама свакако су засноване на њиховим утисцима. Сами аутори били су свесни да би запажања требало поткрепити доказима. Као најадекватнији начин за потврђивање својих тврдњи видели су метеоролошка мерења. Јован Миодраговић, један од аутора чланака у *Тежаку*, схватао је „[да] немамо [он лично и његови савременици] јаких факата, као што је н. пр. мерење температуре у развојно доба године”. Ипак, био је уверен у одређене последице дефорестације: „по променењу узроку можемо насигурно закључити и на промене последице... Узрок – шуме, промене је, очевидно је да и последице – клима и родност [земље], неће остати иста”.¹⁸ У недостатку квантитативних података и данас је тешко објективно проценити тачност тврдњи изречених у *Тежаку*.

Најранија метеоролошка мерења у Србији обављана су аматерски, трудом Владимира Јакшића. Он је лично мерио ваздушне температуре на Сењаку од 1848. године до своје смрти (1899). Заслужан је и за успостављање прве мреже метеоролошких станица 1856. године. Станице Јакшићеве метеоролошке мреже нагло су затваране после 1862. године, што се повезује са његовим преласком са места професора Лицеја на положај у Министарству финансија.

Од мерења која је Јакшић обавио или су обављена под његовим надзором, објављени су тек понеки резултати. Резултате мерења на Сењаку за период од 1848. до 1854. године објављивао је сам Јакшић у *Гласницима Друштва српске словесности*. Лично је приредио за издавање и резултате добијене на мерним станицама у Београду, Брусници, Карановцу (Краљеву), Крагујевцу, Лозници, Мајданпеку, Паланци, Убу и Шапцу током 1856. године. На крају, у *Државопису Србије* објавио је и средње месечне температуре и падавине у целој Србији од 1856. до 1862. године.¹⁹ Сви ти извори били су доступни ауторима чланака у *Тежаку*, али није могуће утврдити да ли су и коришћени, будући да директних позивања на мерења температуре ваздуха у њима нема.

Нову мрежу метеоролошких станица покренуо је Милан Недељковић 1888. године. Резултати мерења од 1888. су објављивани на више места: у

¹⁷ В. С. Богдановић, н. д., 41 (11. октобар 1880), 406; Д. Б. Ђорђевић, н. д., 49; Ј. М. Јекић, „Да се и наше шуме не забораве”, 161; Д. М. Јовановић, н. д., IX (септембар) 481, X (октобар) 541–542; С. Мачај, н. д., 5 (10. април 1869), 62.

¹⁸ К. Б. Ђорђевић, „Колико је кад топлије или ладније”, 356–357; Ј. Миодраговић, н. д., 29 и 20 (26. септембар 1881), 456.

¹⁹ Владимир Јакшић, „Грађа за државопис Србије: Климатическа одношења земље”, *Гласник Друштва српске словесности* III (1851), 262–276; Исти, „Климатична одношења земље”, *Гласник Друштва српске словесности* VIII (1856), 283–350; Исти, „Климатична одношења земље у години 1854”, *Гласник Друштва српске словесности* VII (1855), 280–302; Исти, „Климатична одношења земље у половини деветнаестог века”, *Гласник Друштва српске словесности* VI (1854), 227–269; *Метеоролошка делајносни Владимира Јакшића* (прир. Даница Спасова), Београд 1987, 6–7; „Климатична одношења Србије у години 1862”, *Државопис Србије* I, Београд 1863, 1–9. На основу сачуваних дневника мерења на Сењаку, који обухватају периоде од 1848. до 1865. и од 1876. до 1899. године, Владимир Билак и Недељко Тодоровић утврдили су средње месечне температуре за поменуте периоде. Према: В. Јакшић, *Дневници метеоролошких мерења* (прир. Владимир Билак и Недељко Тодоровић), Београд 2014, 11–12.

Просвешћеном џласнику, Српском џехничком лисћу, Српским новинама и Тежјаку, затим и у статистичким годишњацима. Међутим, ни ти подаци нису сасвим употребљиви. Како је Недељковић сџм појаснио, са објављивањем резултата у *Српским новинама* стало се јер су „[резултати] ... неуредно штампани, и ... Државна штампарија је престала слати свог шегрта за одношење [материјала Београдске опсерваторије] у штампарију”.²⁰

Не може се проценити ни тачност утисака аутора *Тежјакових* чланака о последицама дефорестације са становишта стварног степена обешумљености у другој половини XIX века. Наиме, прецизни статистички подаци о српским шумама током XIX века не постоје. Државна администрација се тек 1884. године заинтересовала за пописивање површина под шумама будући да су тадашњом пореском реформом шуме постале предмет опорезивања.

До XIX века шуме на територији Србије биле су очуване, јер се становништво претежно бавило сточарством.²¹ Иако до 1878. године Србија није била независна, привлачила је хришћане из околних области Османског царства, претежно земљораднике, јер су могли очекивати да ће добити земљу и оформити посед. Од средине четврте деценије до краја XIX века, становништво Србије увећало се, како досељавањем, тако и на основу високог природног прираштаја, скоро четири пута.²²

Пољопривреда је била и остала занимање већинског дела српског становништва током XIX века, а карактерисао је прелазак са доминантног сточарства на доминантно ратарство.²³ Ратарство се развијало на основу ширења обрадивих површина, а ширење обрадивих површина сматрало се најзначајнијим узроком обешумљавања у Србији XIX века.²⁴

Крчење је био исцрпљујућ и дуготрајан процес, који је требало темељено обавити уколико је планирано да се искрчени простор употребљава

²⁰ Наталија Јанц, „Развој метеоролошке службе у Србији током друге половине 19. века”, *Наука и џтехника у Србији друге џоловине XIX века: 1854–1904: реферати са научног скупља одржаног 7. и 8. маја 1996*, Крагујевац 1998, 74–176. Резултате мерења са 24 метеоролошке станице са извесним исправкама искористио је Виктор Конрад и израчунао средње температуре и количине падавина за период 1891–1910. Према: Victor Conrad, “Beiträge zu einer Klimatographie von Serbien”, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe, Band 125, Abteilung IIa: Mineralogie, Botanik, Zoologie, Anatomie, Geologie, Paläontologie*, Wien 1916, 1377–1417.

²¹ Ј. М. Јекић, *Прилози*, 10, 19; Душан С. Симеуновић, *Узроци несћјајања шума у Србији у XIX веку*, Београд 1957, 42–49, 59–62; Мари Јанин Чалић, *Социјална исћорија Србије 1815–1914: усћорени најпредак у индусћријализацији*, Београд 2004, 28–29.

²² Према попису из 1834. године, Србија је имала 666.859 становника, а 1900. године 2.529.196. Сходно повећању броја становника, повећавала се и густина насељености са 17,67 становника по километру квадратном 1834. године на 52,36 становника по километру квадратном 1900. године. Према: Лепосава Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године”, *Меџовишћа краља XIII* (1984), 16; „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године: први део”, *Сћајисћика Краљевине Србије XXIII*, Београд 1903, 746.

²³ Бојана Миљковић-Катић, *Пољопривреда Србије 1834–1867*, Београд 2014, 69. Пољопривредом се 1866. године бавило 92,31% становништва, а 1895. године 83,57%. Према: „Попис људства у Србији на крају 1866”, *Државојис Србије XII*, Београд 1883, 88–90, 98, 100; „Попис људства Србије по занимању на крају 1866. (продужено из свезке XII.)”, *Државојис Србије XIII*, Београд 1887, 276–278; „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године: први део”, *Сћајисћика Краљевине Србије XII*, Београд 1898, 662–673.

²⁴ Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, “Deforestation of the Principality of Serbia, 1830–1878: Overview”, *Geographica Pannonica*, XXI, 1 (March, 2017), 2–3.

за ратарство.²⁵ Српски сељаци, приликом захватања трудили су се да заузму површине које нису биле под шумом. Међутим, заузимање непошумљене земље било је тешко оствариво још у првој половини XIX века, због чега се и прибегавало крчењу шума. Сељаци су прво крчили шуме које су окруживале њихово насеље и тиме су та насеља и своје обрадиве површине ширили. У почетку, најинтензивније се крчило у долинама река на северу Србије, затим у долинама река у унутрашњости, и на крају на теже доступним местима. Како је расло становништво, којем су требале нове обрадиве површине, тако су се и шуме смањивале. У другој половини XIX века шуме су сечене ради стварања обрадивих површина и на просторима тешко искористивим за земљорадњу.²⁶ Иако премер није вршен, свима је било јасно да су се површине под шумама смањивале.

Трудом Јована Јекића објављене су процене шумских површина из 1885. године, настале на основу *Закона о оцшћем љоису људсџва и имовноџ сџања у Србији*, и процене и из неких каснијих година, мада он није увек наводио одакле је преузимао податке. У попису обрадивих површина извршеном 1889. године површине под шумама објављене су заједно са другим непродуктивним земљиштем. У каснијем попису обрадивих површина из 1897. приказане су раздвојено: као шуме, ритови, баре које не пресушују, голети, кршеви и остало. Процене шумских површина за неколико година с почетка XX века дале су шумске управе. Ове последње процене објављене су у *сџаџисџичким џодишњацима Краљевине Србије и извешџајима љоднеџим Минисџиру народне љривреде за 1905*.²⁷ Према званичним пописима, од 1897. шумске површине су се увећавале (Табела 1). Симеуновић је закључио да то заправо указује на непрецизност процене шумског покривача, а не на стварно повећање његове површине.²⁸ Пошумљавање је

²⁵ Сретен Вукосављевић, *Социологија сељачких радова*, Београд 2012, 32.

²⁶ В. С. Богдановић, н. д., 42 (18. октобар 1880), 415; Д. Б. Ђорђевић, н. д., 46, 48; Коста Б. Ђорђевић, „Привреднички поглед на употребу шума”, *Тежак* 1 (јануар 1882), 18; Д. С. Симеуновић, н. д., 119–120; „Шума”, 171.

²⁷ Ј. М. Јекић, *Прилози*, 21–23; „Извештај о раду шумарског одељења”, *Извешџаји љоднесени Минисџиру народне љривреде о раду на унаџређењу домаће љривреде и мерама за даљи рад у џоше љравцу*, Београд 1907, 8–9; „Шумарство, лов и риболов” (даље: „Шумарство 1904”), *Сџаџисџички џодишњак Краљевине Србије: девейџа књџга: 1904*, Београд 1906, 285; „Шумарство, лов и риболов” (даље: „Шумарство 1903”), *Сџаџисџички џодишњак Краљевине Србије: осма књџга: 1903*, Београд 1906, 265; „Шумарство” (даље: „Шумарство 1905”), *Сџаџисџички џодишњак Краљевине Србије: десейџа књџга: 1905*, Београд 1907, 277; „Шумарство” (даље: „Шумарство 1906”), *Сџаџисџички џодишњак Краљевине Србије: џеданаесџа књџга: 1906*, Београд 1908, 277; „Шумарство” (даље: „Шумарство 1907. и 1908”), *Сџаџисџички џодишњак Краљевине Србије: дванаесџа књџга: 1907. и 1908*, Београд 1913, 302–303; „Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године” (даље: „Попис обрађене земље 1889”), *Сџаџисџичка Краљевине Србије III*, Београд 1894, VI; „Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1897. године” (даље: „Попис обрађене земље 1897”), *Сџаџисџичка Краљевине Србије XVI*, Београд 1900, 362–367.

²⁸ Д. С. Симеуновић, н. д., 132. И сами савременици били су свесни непрецизности статистичких података. У уводима пописа обрадивих површина, приређивачи су истицали да је прикупљање података отежавала бојазан сељака да ће пописни резултати бити основа за опорезивање, да су пописе обављали нестручни људи и притом нису вршени премери. Све то указује да прикупљени статистички подаци нису били тачни. Ипак, бар оквирно, они указују на стање шумског покривача у одређено време. Према: „Попис обрађене земље 1889”,

било у супротности са потребама растућег становништва за новим обрадивим површинама.²⁹

Табела 1. Процене површина под шумама и удела површина под шумама у Србији 1885–1907.³⁰

Година	Површина под шумама (km ²)	Удео у површини Србије (%)
1885.	9.560,96	19,79
1897.	4.812,14	9,96
1903.	7.227,90	14,96
1904.	8.761,09	18,14
1905.	8.450,07 ³¹	17,49
	15.170 ³²	31,04
1906.	9.008,31	18,65

Симеуновић је сматрао да су обрадиве површине однеле превагу над шумама до почетка 1870-их година и то је просудио на основу раста становништва.³³ Судећи према наводима Косте Б. Ђорђевића, једног од аутора чланака у *Тежаку* 1882. године, у неким областима шуме су и раније искрчене: „У нашој пак земљи [Србији] тек од пре двајестину година почела се у понеким крајевима јављати оскудица у дрвету за гориво и грађу, а од 1875. скоро по свим крајевима, који су удаљенији од великих планина, из узрока тога што се шуме сувише проређују и крче и онда где не би требало, где је земљиште лоше и чисто шумско”.³⁴ Ђорђевићев навод потврђује да се дефорестација није у свим областима одвијала истим темпом, већ је зависила од раста становништва. Сличне закључке изнели су и други аутори чланака у *Тежаку*. Међутим, само Ђорђевић ближе одређује када су започеле последице дефорестације у Србији. И поред тога што су статистички подаци не-

I–II; „Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године”, *Статистичка Краљевине Србије* IX, Београд 1897, I–II; „Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1900. годину”, *Статистичка Краљевине Србије* XVIII, Београд 1903, I; „Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1901. годину”, *Статистичка Краљевине Србије* XXV, Београд 1904, I; „Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1902. годину”, *Статистичка Краљевине Србије* XXVII, Београд 1906, II; „Статистика земљорадње и жетвеног приноса у Краљевини Србији за 1904. годину”, *Статистичка Краљевине Србије* XXXI, Београд 1913, I–II.

²⁹ Пошумљавање је био скуп процес за чије спровођење није било довољно адекватно обученог особља. Зато је пошумљавање, ако га је и било, било локалног карактера, а не систематско, и најчешће је било вршено у циљу разграничења имања и општинских атара. Према: „Извештај о раду шумарског одељења”, 125–127; Ј. М. Јекић, *Прилози*, 52–55.

³⁰ Ј. М. Јекић, *Прилози*, 21–23; „Извештај о раду шумарског одељења”, 8–9; „Шумарство 1903”, 265; „Шумарство 1904”, 285; „Шумарство 1905”, 277; „Шумарство 1906”, 277; „Шумарство 1907. и 1908”, 302–303; „Попис обрађене земље 1889”, VI; „Попис обрађене земље 1897”, 362–367.

³¹ „Шумарство 1905”, 277.

³² „Извештај о раду шумарског одељења”, 8–9.

³³ Д. С. Симеуновић, н. д., 123.

³⁴ К. Б. Ђорђевић, „Привреднички поглед на употребу шума”, 21.

сигурни, највероватније је око петина српске територије била пошумљена почетком XX века.³⁵

Почеци еколошких и локалних климатских промена у Србији сигурно су варирали од области до области. Они су зависили од густине насељености, односно од интензитета крчења шума којим је растуће становништво обезбеђивало нове обрадиве површине. Аутори чланака у *Тежаку* и каснија литература сагласили су се о томе да су се еколошке и локалне климатске промене почеле јављати од 1860-их у одређеним областима и да су наставиле да се јављају у другим областима до средине 1870-их.³⁶ Промене су се вероватно најпре почеле осећати у долинама река на северу Србије, затим у долинама река у унутрашњости. Неприступачне планине најкасније су крчене, самим тим на њима су се последњим могле осетити и последице дефорестације.

Нема сумње да су и сељаци приметили еколошке промене и локалне климатске промене јер је клима утицала на њихову свакодневицу, пошто су пољопривредне радове обављали у зависности од временских прилика. Међутим, они нису били свесни узрока тих промена. Михаило Ризнић, учитељ у Прћиловици и члан Српског пољопривредног друштва, у једном од својих дописа *Тежаку* овако је описао временске прилике и зачуђеност сељака због њих: „Кише у овом крају није било већ више од месец дана. Сем тога[,] дувају јако и ветрови[,] те се земља суши и влаге све више нестаје. За сад се још добро оре; али ако суша овако и даље потраје, биће теже за рад, а ницање посејаног семена задоцниће. Како које године, кише је све ређе у овом крају. Сељаци се чуде и питају: шта ли је то? а никако неће да верују, да су они сами кишу са својих поља отерали и ветрове намамили, сатирући ону дивну шуму око: Ћуниса, Шуматовца и Јастрепца”.³⁷ Као учитељ, Ризнић је морао бити у свакодневном контакту са сељацима и због тога сматрамо да је добро уочио чињеницу да сеоско становништво није разумело узроке промена у локалној клими.

Чланке објављиване у *Тежаку* сматрамо добрим показатељем намере да се сељаштво, као најбројнији део друштва и уједно онај део друштва који је највише доприносио обешумљавању, упозори на разорне последице тог процеса. *Тежак* је свакако био и једини лист у којем су могли бити објављивани чланци који су се тицали екологије. Другог, односно прикладнијег часописа за тему екологије није ни било у Србији у XIX веку. Упркос труду Редакције часописа, која је била спремна да објављује чланке о важном друштвеном проблему, и аутора, који су ради скретања пажње јавности на уочене проблеме сличне појаве пратили и у другим земљама, сумњамо да је до освешћивања сељака о последицама дефорестације заиста и дошло, јер највећи део сељака није био упознат са радом Српског пољопривредног друштва.³⁸

³⁵ Иако податак од 15.170 km² из *Извештаја министру народне привреде за 1905.* указује да је трећина територије Краљевине Србије била под шумама, он сувише одступа и од ранијих и од каснијих података о пошумљености да би био тачан.

³⁶ К. Б. Ђорђевић, „Привреднички поглед на употребу шума”, 21; Д. С. Симеуновић, н. д., 132.

³⁷ Михаило С. Ризнић, н. д., 270–271.

³⁸ Сељаци Београдског округа, у којем је било седиште самог Друштва и где су се изводили опити на огледном добру у Топчидеру, нису били свесни постојања Друштва и петнаест година након његовог оснивања. Према: АС, МНП–3, 1885, ф. III, Р. 52.

Упозорења о штетности обешумљавања долазила су до сељака залагањем локалних активиста као што је био Ризнић.³⁹ Чак и када је имао ко да објасни сељацима зашто је долазило до неугодних промена у њиховој околини, они су та објашњења тешко могли схватити због недостатка метакогнитивних способности, који је код сељака био врло вероватан, а један је од важних предуслова за разумевање везе између обешумљавања и промена околине.

Утицаји прописа о шумама били су једнако слаби. До 1872. године, прописи о шумама регулисали су услове под којима је дрвеће могло бити сечено. Под забраном сечења у почетку су била само жирородна стабла, неопходна за узгој свиња.⁴⁰ Аутори чланака у *Тежаку* закључили су да се важност шума није препознала, јер их је било у обиљу, па се, према томе, није осећала ни потреба да се она заиста заштити.⁴¹ Велике поплаве из 1871. допринеле су освешћивању, барем законодаваца и чиновника, и разумевању негативних последица дефорестације. Од тада се званично тежило да се шуме заштите од прекомерне сече, нарочито на местима где су већ биле ретке и на местима склоним ерозији, како би се тиме и становништво заштитило од поплава. Међутим, имплементација прописа донетих 1872. и 1873. није постигнута.⁴² Последњи пут у XIX веку шумарство је регулисано *Шумским законом* из 1891. године. Према *Закону из 1891.* предвиђено је тачно утврђивање граница шума у поседу различитих правних (држава, општине и манастири) и физичких лица и дефинисане су дужности власника у погледу одржавања шума. Ипак, до 1938. године није остварен предуслов за примену *Закона из 1891.* јер дотадашња премеравања шума, према Симеуновићевом мишљењу, нису била квалитетно изведена ни довољно обухватна.⁴³

Један од показатеља неефикасности прописа и закона који су се односили на шумарство су и *Тежакови* чланци. Како је време одмицало, објављени чланци о штетности дефорестације били су бројнији. Током 1870-их објављена су само три чланка на ову тему. Двоструко више, односно шест чланака, објављено је током наредних десет година. Аутори су осећали потребу да упозоре на негативне последице обешумљавања, које су се према њиховом мишљењу могле спречити доношењем оштријих или доследнијом применом постојећих прописа. Само два чланка објављена су током деведесетих година XIX века, прецизније 1891. и 1894. године. Од како је 1891. донет *Закон о шумама* приступило се премери и утврђивању власништва шума. Вероватно

³⁹ Иако српски сељаци нису били склони експериментисању, Ризнић је успевао да их убеди да купе нове пољопривредне справе и уврсте нове културе у свој плодоред, односно имао је извесан утицај на њих. Према: Лазар М. Мартиновић, Михаило С. Ризнић, „Извештај о раду и стању подружине Моравске за год. 1891”, *Тежак* 3–4 (26. јануар 1892), 31–32.

⁴⁰ Више о шумским уредбама у: Урош Станковић, „Доношење и садржина уредбе о шумама од 1857. године”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3 (2012), 401–414; Исти, „Доношење и садржина шумске уредбе (1861)”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3 (2015), 1321–1336; Исти, „Уредба о сечи шуме и један пример њене примене у пракси”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3 (2011), 759–778.

⁴¹ Д. Б. Ђорђевић, н. д., 46–47; К. Б. Ђорђевић, „Привреднички поглед на употребу шума”, 18; С. Мачај, н. д., 4 (25. март 1869), 48.

⁴² М. Samardžić, М. Bešlin, “Deforestation of the Principality of Serbia, 1830–1878: Overview”, 6.

⁴³ Д. С. Симеуновић, н. д., 128.

је да је пажња појединаца, до тада мотивисаних за писање о дефорестацији, екологији и клими, од почетка премеравања била усмерена на овај проблем као предуслов за испуњење *Закона из 1891*.⁴⁴ Узрок спорог вршења премера шума било је сиромаштво Србије – недостајала су материјална средства и обучени стручњаци. Сиромаштво становништва је, према мишљењу неких од писаца *Тежакових* чланака, условило да се шуме од стране сељака користе, а од стране државе посматрају као допунски извор прихода. Зато су неки сматрали да мањак контроле над сечом шума није био само последица недостатка шумара, већ и намеран, јер је то била мера за постизање социјалног мира, пошто су продајом дрва сељаци допуњавали своје приходе.⁴⁵

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Marija KRALJ, Ma
Belgrade, Serbia
marijakraljmk@gmail.com

ON THE CONSEQUENCES OF DEFORESTATION IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

SUMMARY: The population of Serbia quadrupled during the 19th century. Deforestation was a direct consequence of population growth since the majority of the populace lived from extensive agriculture. Furthermore, wood cutting was accepted as supplementary revenue since most of the farmers could not achieve sustainability on their properties. It was another cause of deforestation. This alone was enough to trigger environmental and mesoclimate changes in the XIX century Serbia. According to observations of the contemporaries, temperatures had greater oscillations, making the summers hotter. The winters seemed to be colder since there were no forests to mitigate the winds. As a consequence, both ground and air were faster getting colder. Air humidity declined leading to more frequent droughts. However, floods were also more frequent. The lack of forest vegetation made absorption of precipitation impossible and there were no barriers to torrential flows afterwards. According to contemporaries, this cutting of forests had led to the drying of river sources. Additionally, less woodland meant a deficit of air purification, which led to a worse air quality. An attempt to make farmers aware that these changes were caused by deforestation was noted in *Težak*. Farmers' awareness, however, could not be influenced in such a manner since most had not read *Težak* or because they had difficulties understanding the presented explanations. The second goal of these articles – the attempts to influence the government in order to combat unlawful wood cutting and the consequences of deforestation – were fruitless. Legal acts considering woods until 1872 were actually regulations of the terms under which wood cutting was allowed. Since 1872, because of the effects of the 1871 floods, legislators agreed that more strict regulations be in order.

⁴⁴ Д. Б. Ђорђевић, н. д., 48; К. Б. Ђорђевић, „Привреднички поглед на употребу шума”, 21; Ј. М. Јекић, „Да се и наше шуме не забораве”, 161; Д. М. Ружић, н. д., 24 (16. јун 1891), 206; В. С. Богдановић, н. д., 42 (18. октобар 1880), 415.

⁴⁵ В. С. Богдановић, н. д., 42 (18. октобар 1880), 415; Д. Б. Ђорђевић, н. д., 48. Већина српских сељака поседовала је имања мања од 5 ха. Таква имања, према анкети рађеној у периоду 1910–1912, стварала су веће расходе од прихода, па су додатни извори прихода били од изузетног значаја. Према: Михаило Аврамовић, *Наше сељачко ђаздинство*, Београд 1928, 35, 39; Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914: Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, 223.

However, implementing strict regulations could not be done due to lack of material and human resources (no survey was made and there was a lack of staff). Some also believed that a restriction of wood cutting would lead to social discontent.

KEYWORDS: Serbia, 19th century, preindustrial period, ecology, mesoclimate, deforestation, *Težak*

Мр Снежана ИЛИЋ
Нови Сад, Србија
snezailic@neobee.net

РИСТО РАДУЛОВИЋ О ОДНОСИМА СРБА, ХРВАТА И МУСЛИМАНА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

САЖЕТАК: Ристо Радуловић, национални и културни радник, искрено се залагао за сарадњу и народно јединство Срба, Хрвата и муслимана у Босни и Херцеговини и остварење југословенске идеје али је, такође, упозоравао на потребу заштите српских интереса. Његова опрезност је проистицала из страха због залагања хрватских политичара да се Босна и Херцеговина прикључи Хрватској. Из истих разлога повремено је критиковао и деловање политичара Српско-хрватске коалиције и њену политику за коју је сматрао да је, на момен-те, сувише попустљива према неким хрватским и аустроугарским циљевима, као што је тријалистичко уређење Аустроугарске монархије. Ристо Радуловић је, као и цела група око листа *Народ*, често оштро критиковао писање листа *Србобран*, најзначајнијег српског листа у Хрватској.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Босна и Херцеговина, Срби, Хрвати, муслимани, политика, публицистика, југословенство

Ристо Радуловић рођен је 17. априла 1880. године у Мостару.¹ Од детињства је био слабог здравља а у студентским данима разболео се од туберкулозе, од чега је и умро у тридесет петој години живота. И поред слабог здравља од ране младости био је активан у националној и културној борби. Ристо Радуловић је основну школу завршио у родном граду, а 1891. године уписао је трговачку школу. Мостарску гимназију уписао је 1893. године. У културној и националној борби имао је узоре у деловању Светозара Ћоровића, Јована Дучића и Алексе Шантића. Васпитаван је у духу нетрпељивости према Аустроугарској. Учествовао је у ђачким демонстрацијама при дочеку народних вођа Срба 1897. године. Због тога је избачен из Мостарске гимназије. Школовање је наставио у гимназији у Славонској Пожеги. Студије романистике завршио је 1906. године у Бечу. На студијама се укључио у политички рад. Говорио је италијански, француски, немачки и руски језик.

¹ Перо Слијепчевић, „Ристо Радуловић – живот и рад”, *Расправе и чланци: Ристио Радуловић* (у редакцији и с предговором Пере Слијепчевића), Београд 1940.

По завршетку студија враћа се у родни Мостар и укључује у активну националну и културну борбу Срба у Мостару. Био је оштар критичар аустро-угарске политике у Босни и Херцеговини. Борио се за аутономију Босне и Херцеговине у Аустроугарској, за што интензивнији културни и привредни развој Срба у Босни и Херцеговини. Залагао се за побољшање образовања и положаја свих слојева становништва. Нарочито је истицао потребу укључивања сељака у културни и политички живот земље, јер су чинили већину становништва Босне и Херцеговине. У својој каријери поред политичких највише се бавио социјалним и егзистенцијалним питањима. Борио се за превазилажење неспоразума и сарадњу Срба, Хрвата и муслимана. Иако присталица југословенске идеје, био је свестан да у процесу приближавања Срба, Хрвата и муслимана има много тешкоћа које су условљене историјским приликама и страним утицајима. Његово становиште било је да, пре него што дође до остварења југословенског уједињења, треба прво ојачати српски народ и постићи његово јединство на свим пољима.

Био је један од оснивача и уредник чувеног мостарског листа *Народ*, који је основан 1907. године. Учествовао је и у оснивању политичке групе окупљене око овог листа. Због строге цензуре и финансијских проблема издавање листа премештено је у Сарајево. Те године отишао је на опоравак у санаторијум у Швајцарској. Одмах након опоравка укључио се у активну политичку борбу против анексије Босне и Херцеговине. У периоду од новембра 1908. до пред крај 1909. године, обилазио је европске престонице – Париз, Лондон и Петроград, како би уложио протест против анексије.

Током 1910. године Радуловић се, после делимично успешне политичке акције, вратио у Сарајево те је постао уредник листа *Народ*. За лист је веома интензивно писао. Неке своје чланке писао је и под псеудонимом. Углавном се бавио политичким, националним и социјалним али и културним и просветним питањима. Као научни радник бавио се изучавањем социологије и антропологије. Поред листа *Народ* писао је и у листовима *Прељед*, *Српска ријеч* и *Просвјета*. Уређивао је и *Просвјетин* календар за године 1911, 1912, 1913. и 1914. а било му је поверено и уређивање календара за 1915. годину, који због рата није изашао. Преводио је с италијанског и француског а писао је и књижевне критике. Веровао је да је потребно јачање националног јединства и јачање моралних квалитета Срба у Босни и Херцеговини на свим пољима националног живота.

Поред активног националног рада Ристо Радуловић је с великом научном посвећеношћу износио темељне анализе босанско-херцеговачких, али и развијених европских друштава. Борио се за побољшање положаја сиромашних слојева у Босни и Херцеговини. Инсистирао је, као и остали припадници политичке групе око *Народа*, на праведном спровођењу аграрне реформе што је сматрао изузетно битним питањем за побољшање положаја Срба у БиХ.

Сарађивао је с многим угледним културним радницима и политичарима, како у Босни и Херцеговини тако и у осталим српским и југословенским земљама, на првом месту у Краљевини Србији. Своје сараднике мотивисао је на рад јер је и сâм много радио и поред тешке болести. Био је неретко и веома критичан према њима јер нису могли да испрате његов темпо рада.

Одмах после избијања Првог светског рата Радуловић је протеран из Сарајева и вратио се у родни град. Као истакнути културни и политички радник ухапшен је већ крајем 1914. године. Последње дане провео је у логору у Араду. Умро је 20. фебруара 1915. године. Његови земни остаци пренети су у Мостар 19. фебруара 1922. године и сахрањени у породичну гробницу.²

Ристо Радуловић био је један од најистакнутијих интелектуалаца свога времена. Био је најмлађи али најуспешнији уредник листа *Народ*, једног од најзначајнијих листова код Срба у БиХ. С великом пажњом анализирао је односе Срба, Хрвата и муслимана. Био је присталица југословенске идеје и зближавања Срба, Хрвата и муслимана, али је указивао и на потребу заштите њихових интереса. Из тог разлога вредно је анализирати његове ставове о односима Срба, Хрвата и муслимана почетком двадесетог века.

СТАВОВИ О ПРОЦЕСУ ПРИБЛИЖАВАЊА СРБА, ХРВАТА И МУСЛИМАНА

Ристо Радуловић се залагао за јединство Срба и Хрвата али на првом месту уз борбу за интересе српског народа. Према сведочењу Пере Слијепчевића истицао је „прво, да се за ту велику идеју треба припремати; друго, да је она само празнична фраза све док се ми ни у свом племену ни међу сталежима нисмо научили солидарности; треће, рад на јединству треба учинити овисним од једнаких метода и циљева, и док се јасно не споразумемо о државном уједињењу, не треба губити време на празан говор; четврто, Радуловић је тај проблем посматрао под углом Спенсерове интеграције и диференцијације: идеја јединства јавља се повремено, кад се осети као социолошка и народна потреба; обрнуто, кад историјски моменат затражи скрајњу прибраност, племе се увлачи у себе. По њему циљ може бити само потпуно слободна држава, ван Аустро-Угарске; дакле, и методе не смеју бити опортунистичке”.³

Ристо Радуловић је у свом раду и као политичар, а нарочито као аналитичар политичких прилика, и социолог, изузетно велику пажњу посвећивао односима између Срба, Хрвата и муслимана у Босни и Херцеговини и Аустроугарској монархији у целини. Пажљиво је анализирао њихов развој како у свом времену тако и кроз историју, тј. историјске прилике које су их условљавале. Много се бавио настанком и развојем југословенске идеје, нарочито међу југословенским народима у оквиру Аустроугарске монархије. Помно је пратио однос Монархије према развоју ове идеје. Пажљиво је анализирао циљеве аустроугарске власти због којих је она у одређеним периодима чак и подржавала неке облике реализације југословенског уједињења у оквиру Аустроугарске монархије. Указивао је на најбоље путеве спровођења у дело југословенске идеје, као и на одређени опрез који треба да буде присутан код Срба, као и код Хрвата и муслимана, приликом спровођења ове идеје у дело. Тврдио је да Срби донекле треба да се угледају на Хрвате и да у заносу

² Јован Кршић, „Ристо Радуловић, новинар – херој”, Поводом преноса његових костију из Арада у Мостар”, у: Јован Кршић, *Сабрана дјела*, I, Сарајево 1979, 125.

³ П. Слијепчевић, *нав. дело*, LIII–LIV.

спровођења идеологије националног јединства не забораве и интересе свога народа.

Ристо Радуловић био је веома критичан према босанско-херцеговачком католичком надбискупу Јосипу Штадлеру. Но, и поред критика његових ставова разумео је главне разлоге његовог деловања. Радуловић је био убеђен да је за Штадлерову „хајку на муслимане и православне“⁴ главни разлог подршка политици Ватикана а не хрватског народа у Босни и Херцеговини.⁵ Био је уверен да су сви демократски покрети у Европи имали највећег противника у Католичкој цркви. Радуловић је често анализирао разлоге Штадлерове подршке аустроугарским властима и присаједињењу Босне и Херцеговине Хрватској у оквиру Аустроугарске монархије. Заступао је став да „разматрања г. надбискупа о хрватској Босни, о владином прогањању Срба православних и о купљењу потписа за припојење Босне и Херцеговине Аустро-Угарској монархији за нас су и сувише неозбиљна, а да се с њима позабавимо. То је продукат само форсираног хрватства, чији је највећи заступник надбискуп. Хоћемо само да се позабавимо са закључком тога разговора, са мишљењем г. Штадлера о аутономији наше домовине. То нас интересује, јер је то његово мишљење нужна последица клерикализма и језуитизма. Свима је познато да је по свој Европи сваки слободоумни покрет имао највеће противнике баш у католичким свјештеницима, јер су они у сваком слободнијем покрету гледали сужавање њихове власти, њиховог утицаја на просвјешћени народ.“⁶

И код Хрвата, муслимана и Срба указивао је на недовољну организованост како у политичком тако и у културном и економском погледу, што онемогућава и сваки облик квалитетног заједничког деловања. О томе је у августу 1907. године писао у листу *Народ* да „одношаји између појединих вјероисповијести могу се све прије назвати него добри. Ниједна страна нема јаке организације, која би могла ступити у споразум и створити једну јаку организацију, која би била у интересу свих елемената у земљи. Свака данашња акција рађа се моментално, без дубоког размишљања, без система.“⁷ Упозоравао је на то да се решење српско-хрватских односа, као и проблем постизања југословенског народног јединства мора решавати као део решења српског питања у Аустроугарској монархији. Истицао је да политичка група око листа *Народ* сматра проблем односа Срба и Хрвата, као и проблем југословенског народног јединства у Аустроугарској – „као природну последицу правилног ријешења српског питања. За то наглашавамо да српски проблем треба рјешавати свестрано, и у цијелости, а не дјеломично, ради тога остајемо као и до сада, на становишту аутономије наше домовине.“⁸

Ристо Радуловић је био убеђен да је за побољшање положаја Срба у Босни и Херцеговини, као и за побољшање односа с муслиманима и Хрватима

⁴ Ристо Радуловић, „Надбискуп Штадлер о Босни“, *Народ*, 41, 15. септембра 1907, 1; Ристо Радуловић, *Изабрани радови* (одг. уредник М. Попадић), Сарајево 1988, 159.

⁵ Исто, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 159–160.

⁶ Исто, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 159–160.

⁷ Ристо Радуловић, „Наше стање“, *Народ*, 34, 22. августа 1907, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 57.

⁸ Ристо Радуловић, „Наше становиште“, *Народ*, 138, 22. октобра 1907. (4. новембра 1911), 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 67.

неопходно јачати народну културу, снагу и морал. Тврдио је да у савременом политичком и културном деловању треба правилно ускладити савремену културу и демократију с народном традицијом. Критиковао је превише попустљиво поданичко понашање Хрвата и муслимана у Босни и Херцеговини према аустроугарским властима, али је то правдао нижим степеном развоја њихове политичке културе у односу на политичку културу Срба у Босни и Херцеговини. Указивао је на то да су босанско-херцеговачки политичари „жртва општег некултурног стања у нашој држави. Ситно политичко трвење спољашњи су знаци те слабости. Муслимани и католици немају ни традиције ни културе, они су, дакле, неколико степеница ниже од православних. И то се осјећа у данашњем Сабору, гдје се муслимани и католици, без скрупула оне унутрашње гриже савести, идентификују са владином политиком, док јој се православни одупиру – попуштајући.”⁹

У анализама Радуловић је упозоравао на потребу обазривости која је неопходна Србима приликом спровођења идеологије националног јединства. Износио је тезу да Срби, као и Хрвати, треба да воде рачуна о очувању својих интереса приликом спровођења политике народног јединства. Према његовом мишљењу Срби и Хрвати треба прво да максимално ојачају свој културни, национални и економски положај, па тек онда да пређу на остварење идеологије националног јединства.¹⁰ Радуловић се залагао за завођење „демократизма и слободоумности у управи, а остало све препуштамо времену и оном социолошком закону. С тога становишта полазећи, ми не дајемо именима Србин и Хрват посебно етничко значење, него их сматрамо хомогеном етничком масом, која без обзира на то име може се политички разно диференцирати. Доказ тому имамо у самосталним и радикалним Србима Тројединице и њиховом односу према Хрватима. Ни овдје у Босни за нас не значе та имена посебне етничке групе, него према фактичном данашњем стању двије противничке политичке странке. Ми признајемо то име не само онима који себе називају Хрватима него радо допуштамо да ће се све оне до сада огромном већином национално несвјесне католичке масе тог нашег бос-херц. славенског контингента називати Хрватима.”¹¹ Ристо Радуловић истицао је да Срби у Босни и Херцеговини у складу с принципом „помагања те српско-хрватске културне и политичке интеграције, ми смо и муслимански дио становништва Босне својски потпомогли у почетку његова културног и политичког рада послје окупације.”¹² Изнео је тезу да су Срби носиоци идеје југословенске интеграције на подручју Босне и Херцеговине. Констатовао је да „Срби као носиоци идеје те интеграције од тога немају директно ништа, али им је велик индиректни добитак што ће муслимани подићи културно свој дио нашега народа и прожети га демократизмом и либералношћу. Носиоци горње идеје наравно да морају тежити да и трећи, католички дио становништва Босне прионе уз ту идеју и због тога би свом својом интелектуалном

⁹ Ристо Радуловић, „Нови курс”, *Прељед*, 4–5, 15. маја 1912, 171–172; Р. Радуловић, *нав. дело*, 70–71.

¹⁰ Ристо Радуловић, „Рад на култури”, *Календар Просвјетла*, Сарајево 1911, 41–42.

¹¹ Ристо Радуловић, „Срби и Хрвати”, *Народ*, 96, 17/30. маја 1908, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 128.

¹² Исто, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 128.

и моралном снагом потпомагали сваки такав покрет код католичког дијела док на своје ноге не стане, као год што су то учинили код муслиманскога, јер се они својој идеји одужују најбоље онда ако без разлике вјера и друштвених слојева потпомажу развој културе, демократизма, либералности и свијести о јединству српскога и хрватскога народа и његовој културној, економској и политичкој задаћи на Балканском полуострву.”¹³ Питање зрелости српског народа и очувања његових националних интереса сматрао је изузетно важним.¹⁴

Ристо Радуловић је био убеђен у то да је велика сметња југословенском јединству у Босни и Херцеговини хрватско противљење борби Срба и муслимана за аутономију Босне и Херцеговине у оквиру Аустроугарске монархије. Веровао је да се страх босанско-херцеговачких Хрвата од аутономије заснива на њиховом страху од припајања Босне и Херцеговине Србији. Заступао је став да аутономија Босне и Херцеговине никако не значи њену инкорпорацију у Србију „и ради тога се босански Хрвати немају чега плашити кад је ријеч о аутономији Босне и Херцеговине. Јер је та инкорпорација Србији немогућна из два важна разлога: нити би то допустио сâм народ са својим заступништвом у Народном Представништву, јер би се и муслимани и Хрвати најодлучније противили, нити би се то дало удесити без помутње државноправних и међународних односа не само Србије него и потписаних сила Берлинског Уговора.”¹⁵ Био је уверен да „мисао југословенска може бити водила у унутрашњој и спољној политици и слободних и не слободних југословенских земаља, и на њој треба да раде и Босанци и Херцеговци. Слободна у правом смислу ријечи, слободна Босна омогућиће бржи ход у раду на југословенском јединству, она ће бити жариште рада југословенског. И зато сви аутохтони елементи у Босни треба да се нађу на заједничком и споразумном раду под лозинком: Босна Босанцима. Та реч ’Босна Босанцима’ повлачи за собом реч ’Јужни Словени уједините се’.”¹⁶ Радуловић је изнео тезу да „политика искључења и међусобног трвења ни у Босни неће донети користи, као што је није донела ни у Хрватској: користи може донети само једна политика споразума и заједничког, систематског и реалног рада. Срби у Босни, ради тога, требали би да некако помогну католичкој маси да подигне главу и да се отресе страха од владе и коленоприклонства пред Фратрима и нарочито би требало да погледају на млађе групе напредних и образованих Хрвата, који би одмах могли да уђу у спасоносни рад на слози Срба и Хрвата у Босни.”¹⁷

Ристо Радуловић је сматрао да Срби не треба да буду сувише попустљиви према Хрватима а поготово да не запостављају своје националне интересе

¹³ Р. Радуловић, „Срби и Хрвати”, *Народ*, 96, 17/30. маја 1908, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 128.

¹⁴ Писмо Ристе Радуловића Николи Стојановићу, 20. децембра 1911, Сарајево, Архив САНУ, инв. бр. 10.718/1.

¹⁵ Ристо Радуловић, „Југословенска политика у Босни”, *Народ*, 96, 17/30. маја 1908, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 105.

¹⁶ Исто, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 105–106.

¹⁷ Р. Радуловић, „Југословенска политика у Босни”, *Народ*, 96, 17/30. маја 1908, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 106.

за рачун међусобне слоге. Залагао се за то да Срби не треба да ступају у отворене сукобе са Бечом и Пештом у интересу Хрвата, јер ни Хрвати не стављају српске интересе испред својих. Према речима Пере Слијепчевића Радуловић је тврдио да „српски народ треба да је себичнији него што је”. Тако је поводом прве заједничке крваве демонстрације ђака у Сарајеву, фебруара 1912, у знак солидарности са загребачком омладином, спаљена мађарска застава. „Немамо рачуна”, пише он, „за љубав Хрвата, који нам нигде не помогоше, демонстрирати против Мађара, а угађати Бечу. Нама је дража песма Кошут Лајош него Царевка, коју су демонстранти певали да покажу своје тријалистичко уверење. Претпостављамо и најгору босанскохерцеговачку аутономију територијалном брисању Босне и Херцеговине, као што не заборављамо да ни најбоља аутономија не може надомјестити слободу.”¹⁸

Ристо Радуловић је често сумњао у искреност хрватских политичара, чак и чланова Хрватско-српске коалиције. Ова неслагања била су условљена углавном тиме што су хрватски политичари, па чак и један део Срба из Хрватске, подржавали тријалистичко уређење Аустроугарске монархије и стварање треће југословенске јединице у оквиру ње. Та трећа федерална југословенска јединица у Аустроугарској обухватала би Словенију, Истру, Хрватску, Далмацију, Славонију и Босну и Херцеговину. Био је убеђен да је Босна и Херцеговина кључна за стварање треће федералне јединице у Аустроугарској. Веровао је да Аустроугарска жели прво да почне да шири свој утицај на Балкан преко економске сфере, у чему би Босна и Херцеговина била спона преко које би се Монархија проширила на Балкан. У свом тексту „Нови курс у Босни и Херцеговини” Ристо Радуловић је истицао да је главна теза бечких листова наклоњених власти да „кад протече, дакле, Босном и Херцеговином мед и млијеко, тада треба мислити на ’дубоку мисао Андрашијеве балканске политике’ т.ј. да се тражи што чвршћа веза са балканским земљама, и кад оне виде сву љепоту и красоту која слави у Босни и Херцеговини – оне ће саме пасти у наручај и смјерно замолити за понизно допуштење да и оне буду усрећене и просвијетљене мудрошћу и управом а la Potiorek.”¹⁹ Ови листови су писали да Монархија преко Босне и Херцеговине треба да прошири свој утицај на Балкан и у културном и духовном погледу. Према њиховим ставовима Аустроугарска треба да продре на Балкан, уз помоћ Босне и Херцеговине: „не само у његову политичку и економску, већ такође и у његову осјећајну сферу!”²⁰

Радуловић, као и целокупна политичка група око *Народа*, није подржавао тријализам нити улазак Босне и Херцеговине у ову трећу федералну јединицу јер је сматрао да је то штетно за Србе и целу Босну и Херцеговину, пошто би се она потчинила Хрватској.²¹ Стварање те треће федералне јединице значило би практично прикључење Босне и Херцеговине Хрватској и Славонији.²² Према његовом мишљењу, такво уређење одговара аустроугарским властима и гуши грађанска права и слободе. Радуловић је посебно

¹⁸ П. Слијепчевић, *нав. дело*, LV.

¹⁹ Crton, „Нови курс у Босни и Херцеговини”, *Народ*, 181, 4/17. априла 1912, 1.

²⁰ Исто, 1.

²¹ Crton, „Натурализација Босне и Херцеговине”, *Народ*, 182, 7/20. априла 1912, 1.

²² Владимир Ћоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд 2002, 204.

критичан према понашању вођа Срба у Хрватској, окупљеним око загребачког листа *Србобран*, који су у то време испољили свој ропски менталитет. Био је уверен да и поред свих ових околности до стварања тријализма неће тако брзо доћи зато што „остварење триализма претпоставља уништење угарског устава”.²³ Упозоравао је на то да овакво уређење неће одговарати ни Хрватима, ни Хрватској а посебно не Србима у Хрватској иако су га они подржавали. Констатовао је да тријалистичко уређење какво желе аустријске власти неће ни из далека дати аутономију југословенској јединици каквој се надају хрватски политичари и политички представници Срба у Хрватској, предвођени Српском народном самосталном странком, али „се за тим иде; то најбоље свједочи познати Ауфенбергов план за ’пацификацију’ Угарске. Исто тако добро знадемо, кад би и дошло до остварења триалистичке државе, да она не би била ни налик на триалистичке фантагорије Хрватске странке права и хрватско-српске коалиције. То би било нешто десето и удешено да што боље послужи аустријским интересима.”²⁴

И поред повремених, оштрих неслагања с политиком Српске народне самосталне странке помно је пратио њен рад и изражавао подршку оптуженим Србима, углавном њеним истакнутим члановима и симпатизерима, током тзв. „Велеиздајничког процеса” у Загребу 1908. и 1909. године и детаљно је описивао промену атмосфере у Загребу током овог процеса. У својим запажањима истицао је да је Загреб на путу да „стече незавидну привилегију вароши сензационалних процеса. Бирографија хоће да начини од ове кокетне вароши која ужива у парковима, цвијећу и сунцу, од њених становника пуних загорске доброћудности и бонхомије, који уживају у ’плац музици’ и ’доброј капљици’ једно мјесто бунтовничко и мргодно. Бајонети и жандарми који лијено вуку ноге, укочени пандури са револверима и новим торбама, важни и марсовски полицајци на коњима, кваре физиономију ове љупке вароши.”²⁵ Говорио је да су оптуженици однели победу над аустроугарским властима и њиховим оптужбама. Био је убеђен да је „Велеиздајнички процес” учинио „да се Загреб на далеко рашчује, процес који је завршио са капитулацијом суда.”²⁶ Пратио је догађаје поводом неуспелог атентата на Славка Цуваја, који је, 8. јуна 1912. године, извршио омладинац Лука Јукић.

Према ставовима уредништва листа *Србобран* „припадност Босне и Херцеговине једно је од најважнијих питања у оквиру српско-хрватских односа, а имало је велики значај и у ширем контексту европских догађаја на почетку 20. века”.²⁷ Лист *Србобран* велику пажњу посвећивао је приликама у Босни и Херцеговини, нарочито у периоду од 1903. до 1914. године, а посебно у периоду током и после анексионе кризе и званичног припајања Босне и Херцеговине Аустроугарској монархији.

Према ставовима листа *Србобран* и Српске народне самосталне странке окупација Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске „оне могућила је

²³ Criton, „Натурализација Босне и Херцеговине”, *Народ*, 182, 7/20. априла 1912, 1.

²⁴ Исто, 1.

²⁵ Ристо Радловић, „Загребачки процес”, *Народ*, 211, 14/27. јула 1912, 1.

²⁶ Исто, 1.

²⁷ Ранка Гашић, „Србобран (1903–1914) о Босни и Херцеговини”, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, књ. 2, (ур. Милорад Екмечић), Београд 1997, 236.

уједињење Босне са Србијом”, и одложила питање југословенског уједињења, па се због тога *Србобран* негативно односио према Аустро-Угарској управи у Босни и Херцеговини. Политику аустроугарских власти у Босни и Херцеговини *Србобран* је посматрао „у светлости немачког продирања на Исток.”²⁸ Свој став променио је у тренутку када је анексију признала и Србија.

Лист *Србобран* велику пажњу посвећивао је верским односима у Босни и Херцеговини. Према идеологији Српске народне самосталне странке, чију је политику заступало уредништво листа *Србобран* „више је био цењен национални фактор него верски, и они нису благонаклоно гледали на утицај страног елемента на српски и хрватски народ преко црквених институција, који је често у историји Срба и Хрвата имао негативне последице.”²⁹ Био је уверен да треба стати на пут верским супротностима у Босни и Херцеговини. Инсистирао је на јачању националне свести Срба и Хрвата и свести о њиховом националном јединству. Препрека националном јединству у Босни и Херцеговини било је спречавање правичног решења аграрног питања, али настојање надбискупа Штадлера да се „вештачки ојача католички елемент у Босни, и да га, наравно, раздвоји од православног”³⁰. Уредништво листа *Србобран* је осуђивало покушај склапања коалиције неких хрватских и муслиманских странака у Босни и Херцеговини уместо заједничког иступања Срба, Хрвата и муслимана. Лист је истицао да и с муслиманске стране постоје велике препреке за сарадњу.

Ристо Радуловић је, и поред неслагања с неким ставовима Српско-хрватске коалиције, тврдио да је коалиција у Босни питање „времена, т.ј. коалиција са одређеним циљем, програмом са великом дозом честитости.”³¹ Веровао је да треба полако радити на промени ставова људи према заједништву Срба, Хрвата и муслимана, а да декрети и декларативно изјашњавање за јединство у суштини не мења ништа. Изнео је тезу да је у босанско-херцеговачком Сабору неко време политички деловала „српско-хрватска-муслиманска радна већина. Али која фајда. Људе треба мијењати, иначе се неће промијенити политика.”³² Често је износио став да Српска народна самостална странка у интересу политике националног јединства с Хрватима запоставља интересе српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини.

Ристо Радуловић је сматрао да Српско-хрватска коалиција превише попушта Бечу и Пешти. У месецима пред избијање Првог светског рата њени припадници иду тако далеко да „највеће благо – њено приморје – предају маџарској влади на милост и немилост.”³³ У критици политике Српско-хрватске коалиције тврдио је да је она „помешала циљ и средство. То је најопасније у политици у једној потчињеној земљи. Исто као што смо пре указивали на похвалну борбеност коалиције у интересу нације исто тако морамо сад

²⁸ Исто, 236.

²⁹ Исто, 239.

³⁰ Исто, 242.

³¹ Ристо Радуловић, „Неколико примједба *Србобрана*”, *Народ*, 315, 24. јула / 6. августа 1913, 1.

³² Исто, 1.

³³ Ристо Радуловић, „Политика хрватско-српске коалиције”, *Народ*, 376, 1/14. марта 1914, 1.

указати на њену попустљивост за коју нема никаква разлога. Пре смо за њене прваке упозоравали као узор рада. Жао нам је веома што сад на њих морамо упозоравати као узор, како не треба радити.”³⁴

Радуловић је критиковао њихову недовољну подршку очувању аутономије Босне и Херцеговине. Посебно је осуђивао прихватање тријалистичког уређења Аустроугарске монархије и стварање треће, југословенске, федералне јединице у оквиру Аустроугарске монархије од стране Српско-хрватске коалиције и Срба у Хрватској који су углавном били окупљени око ње. Указивао је на то да „господа око *’Србобрана’* признају да је тријализам музика далеке будућности, а ипак се тим илузијама радо одају и за њих војују, нехотећи да виде да тим штете српске интересе, окрњују српске идеале и заједно са Хрватима боре се за циљеве сасвим треће.”³⁵

Најактивнији експонент политике јединства Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини, без икаквих ограда и условљавања, био је адвокат и политичар Данило Димовић. Завршио је студије права у Загребу. Краће време је радио као судија и адвокат у Сарајеву. Покренуо је лист *Истина* и основао Српску народну странку 1913. године. Био је посланик у Босанско-херцеговачком сабору.

Данило Димовић је био убеђен да „у свима крајевима гдје живи српско-хрватски народ, једино са изузетком великог дијела старе Србије, станују Срби и Хрвати, муслимани, католици и православни, тако измијешани, да их ни најгушће решето не би могло раздијелити. То важи нарочито за Босну и Херцеговину. Практично национални интереси наше нације категорично захтијевају, да се народ без разлике вјере развија у једном и истом правцу. Ми не можемо себи дозволити луксуз, који себи ни много већи народи не дозвољавају, да свака српско-хрватска провинција има посебну културу, или што је још горе, да се у једној провинцији развијају три културе. Ако нас већ вјера дијели на троје, мора нас бар јединствена национална култура стапати у једно. Ми не желимо да та култура буде искључиво српска, а не би приста ли ни да буде искључиво хрватска. Бар не онако, како се то данас разумије.”³⁶ Истицао је да „национална култура у оном високом смислу, култура која тек настаје, као што тек настаје и српско-хрватски народ, мора бити правилна резултанта свих наших видљивих и латентних народних сила. Така култура моћи ће својом ширином лако обухватити и Србе и Хрвате, па разумије се и наше муслимане.”³⁷ Димовић и његова политичка група су били уверени да ће се јединство Срба, Хрвата и муслимана најлакше постићи прво на пољу културе и уметности. Говорили су да „зато и идеју српско-хрватског позоришта радосно прихваћамо. На томе тлу ће се подједнако моћи развити и српска и хрватска култура, на томе ћемо се терену лакше наћи, зближити и сјединити.”³⁸ Ова политичка група сматрала је да муслимани не треба да се боје „да би приближењем Срба и Хрвата остали они потпуно

³⁴ Исто, 1.

³⁵ Ристо Радуловић, „На адресу Србобрана”, *Народ*, 171, 24. фебруара / 7. марта 1912, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 178.

³⁶ „Народно јединство”, *Истина*, 32, 18/31. јануара 1914, 1.

³⁷ „Народно јединство”, *Истина*, 32, 18/31. јануара 1914, 1.

³⁸ Исто, 1.

изоловани. Боје се да би се заједнички рад Хрвата и Срба окренуо против њих, као муслимана. Једном ријечи плаше се неког српско-хрватског пакта. Боје се пакта у оном смислу у ком је заснован био с почетка муслиманско-хрватски блок. Нека се тога никако не боје! Ми нећемо све дотле дирати у њихов политички пакт, док тај пакт не буде уперен против Срба. Ако муслимани у своме пакту виде само гаранцију за своје вјерске и културне интересе, ми им пакта дирати нећемо. За нас ће њихов пакт са Хрватима тек тада постати предметом нападаја, ако се њихова оштрица окрене против Срба.”³⁹ Ова политичка група указивала је на то да је спас „муслимана у томе, да се прикључе својој једнокрвној браћи Србима и Хрватима, да пригрле што брже и боље напредне идеје, да стресу са себе ланце феудализма, па да тако обнови се заузму оно мјесто, које им иначе припада међу својом осталом браћом, православнима и католицима”.⁴⁰

Данило Димовић се често критички освртао на рад политичке групе око *Народа*, и чак се са њима и сукобљавао. Упозоравао је да политичка група око *Народа* не води довољно рачуна о интересима народа и да сувише попусти Бечу и Пешти. Но и поред тога, Димовићева политичка група снажно је подржавала народно јединство свих српских политичких струја у Босни и Херцеговини почетком 1914. године. Заступали су тезу да „данас све српске странке у земљи стоје на начелу народног јединства.”⁴¹

Димовићева политичка група је с великим одушевљењем славila победу Српско-хрватске коалиције у децембру 1913. године. Били су убеђени да „неће то остати без утицаја ни наше страначке прилике. И код нас се мора створити из свих напредних елемената странка као што је српско-хрватска коалиција”.⁴² Ова групација је истицала да франковачка и радикалска политичка група губе утицај у Босни и Херцеговини, што ће омогућити јачање идеја Српско-хрватске коалиције. Указивали су да „не треба та коалиција у Босни да буде уперена против муслимана, али она мора бити противница свих назадних елемената. Напредни српски и хрватски политичари треба заједнички, искрено, отворено и поштено да раде. И то ће успјети, а знамо, да ће се онда радовати сви поштени народни елементи, као што се данас радују и поздрављају побједу коалиције у Хрватској.”⁴³

Посланички клуб Срба у Босни и Херцеговини око листа *Народ* и сâм Ристо Радловић најактивније су подржавали политичку борбу далматинских Срба за развој своје нације и сарадњу Срба и Хрвата. Веровао је да „данас обасјана свјетлошћу сјајних побједа балканских народа, диже се до узвишенијег и идеалнијег схватања национализма српско-хрватског. Она у томе полету да прави национализам није производ кратковремених компромиса, политичких трикова и смицалица, него једна енергична и устрајна борба, пуна самопрегорења и самопожртвовања, основана на етичкоморалним принципима. То је борба роба да постане сâм свој господар, да сâм своју судбину опредељује и даде јој свој печат, та борба против свакој мјешавини,

³⁹ Исто, 1.

⁴⁰ „Расцјеп у муслиманском клубу”, *Исјина*, 2, 2/15. новембра 1913, 1.

⁴¹ „Народно јединство”, *Исјина*, 32, 18/31. јануара 1914, 1.

⁴² „Побједа срп-хрват коалиције”, *Исјина*, 17, 7/20. децембра 1913, 1.

⁴³ „Побједа срп-хрват коалиције”, *Исјина*, 17, 7/20. децембра 1913, 1.

против свакој илузији о слободи на темељу једне скинуте алке у беочугу. Једном ријечи, то је тежња за потпуном, непалзифицираном слободом.⁴⁴ Радуловић је, као и остали политичари окупљени око листа *Народ*, подржавао политички рад Ивана Мештровића, истичући да са „великим симпатијама пратимо тај нови правац у Далмацији, коме је најистакнутији репрезентенат генијални Мештровић”.⁴⁵ Радуловић је истицао да су они „од почетка заступали ту чисту националну идеју, без икаквих службених примјеса јер смо увјерени били да се само тако можемо еманциповати и добити право име народа. Јединство Срба и Хрвата могли смо само схватити као изједначење душа народних а према томе и њихових идеала у будућности.”⁴⁶ Тврдио је да без искреног подржавања идеје народног јединства Срба и Хрвата не може бити правог народног јединства.

Ристо Радуловић се искрено залагао за сарадњу и народно јединство Срба, Хрвата и муслимана у Босни и Херцеговини и остварење југословенске идеје али је упозоравао на потребу заштите српских интереса. Његова опрезност је проистицала из страха због залагања хрватских политичара да се Босна и Херцеговина прикључи Хрватској. Из истих разлога је повремено критиковао и деловање политичара Српско-хрватске коалиције и њену политику за коју је сматрао да је, повремено, сувише попустљива према неким хрватским и аустроугарским циљевима, као што је тријалистичко уређење Аустроугарске монархије. Но, и поред тога, Ристо Радуловић остао је до краја живота искрени присталица јединства Срба, Хрвата и муслимана у Босни и Херцеговини и идеје југословенског јединства.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Snežana ILIĆ, Mr
Novi Sad, Serbia
snezailic@neobee.net

RISTO RADULOVIĆ ON RELATIONS BETWEEN SERBS, CROATS AND MUSLIMS AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

SUMMARY: Risto Radulović sincerely advocated the cooperation and national unity of Serbs, Croats and Muslims in Bosnia and Herzegovina and the realization of the Yugoslav idea, but warned of the need to protect Serbian interests. His prudence stemmed from the fear of the Croatian politicians' commitment to join Bosnia and Herzegovina to Croatia. For the same reasons, he occasionally criticized the actions of the Serbian-Croatian Coalition politicians and its policy, which he considered too lenient to some Croatian and Austro-Hungarian goals, such as the trialist organization of the Austro-Hungarian Monarchy. Risto Radulović, as well as the whole group gathered around the *Narod* newspaper, frequently criticized the political work of the Serbian-Croatian Coalition in Croatia and its *Srbobran* newspaper.

KEYWORDS: Bosnia and Herzegovina, Serbs, Croats, muslims, politics, opinion journalism, Yugoslavism

⁴⁴ Ристо Радуловић, „Национализам у Далмацији”, *Народ*, 34, 23. јануара / 5. фебруара 1913, 1; Р. Радуловић, *нав. дело*, 117.

⁴⁵ Исто, 1, Р. Радуловић, *нав. дело*, 118.

⁴⁶ Исто, 1, Р. Радуловић, *нав. дело*, 118.

Др мед. Зоран М. МИШКОВИЋ
Осијек, Хрватска
zoran.miskovic3@gmail.com

СРПСКА ШТЕДИОНИЦА Д. Д. ОСИЈЕК: ИСТОРИЈАТ ПРВЕ СРПСКЕ НОВЧАНЕ УСТАНОВЕ У ОСИЈЕКУ

САЖЕТАК: Српска штедионица основана је као задруга 3. октобра 1899. у Доњем граду. Она је већ 25. октобра 1899. почела да сакупља штедне улоге, а главница јој је износила 100.000 круна. Иницијативом Васе Муачевића (1907) штедионица је претворена у деоничарско друштво с главницом од 100.000 круна, која је подељена на 1.000 деоница. Ова српска грађанска штедионица успешно је пословала окупљајући око себе осјечке Србе, којима је пружала потребан економски ослонац за улагања. За време Краљевине Југославије штедионица губи на значају и постепено њоме почиње да управља Српска централна привредна банка из Сарајева. Као српска новчана установа, за време НДХ морала је да престане са дотадашњим радом и назив јој је промењен у Доњоградска банка д. д. Она је под тим именом била потпуно непозната и без икаквих могућности за опстанак. Решењем Министарства финансија ФНРЈ 7. децембра 1946. одређена је ликвидација ове штедионице. У раду је коришћен преостали део архива Српске штедионице који се чува у Државном архиву у Осијеку, а грађа је приказана хронолошки, кроз неколико историјских етапа у раду ове новчане установе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска штедионица, новчана установа, Срби у Осијеку, финансије, деоничарско друштво

Привредни развитак српског народа у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији обележен је разним политичким и друштвеним условима. Средином XIX века на подручју Хрватско-славонске крајине и Банске Хрватске живело је 448.319 Срба. Према попису из 1857. године у Војној крајини живело је 657.817 становника, а Срби су од тога чинили 45%. У цивилној Хрватској, без Срема, од 851.516 становника живело је 83.026 Срба. Након припајања Срема Хрватској 1860. године на цивилном подручју било је 129.720 Срба, односно 14% целокупног становништва.¹

¹ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 38.

Један од преломних момената у привреди и економији Срба у Хрватској и Славонији било је укидање Војне крајине (1871–1881). То је омогућило развијање новог економског система на граничарском подручју, али и изједначавање услова привредног развоја међу Србима на целој територији Хрватске и Славоније. Привредно стање Срба, поготово у Славонији, не може се посматрати засебно од целокупног привредног хрватскославонског питања. Привреда се развијала доста споро и претежно у правцу који је одговарао властима у Угарској. Такође, у другој половини XIX века Срби су се углавном бавили ситном трговином, занатством и земљорадњом. Тек мали број Срба имао је веће трговачке компаније, фабрике или велике поседе.

Средином XIX века Срби су на простору Осијека живели у Доњем граду и по селима Осјечког поља. На том простору за време Баховог апсолутизма живело је 20.699 Срба.² У Доњем граду живели су претежно у улицама око Светоуспенске цркве и око Главног трга, уз који су се налазила пристаништа за бродове на реци Драви. Захваљујући добрим речним везама са Будимпештом и Бечом, овде се средином XVIII века развила трговина. Већ 1760. године православни житељи основали су своје трговачко удружење под називом „Честна компанија трговачког братства“, која се старала о одржавању сајмова, образовању младих трговаца и давању зајмова.³ Српске занатлије у Осијеку бавиле су се израдом обуће (опанака и папуча) и обрадом коже, а јављају се у првој половини XVIII века и као врсне абације, јорганције, ћурчије, казанције и сапунције. Стална досељавања Срба у Доњи град и добре међусобне пословне везе резултирали су оснивањем „Цеха доњоградских абација, јорганција и ћурчија православне вере“. Цех је основан на самом почетку XVIII века, а правила му је потврдио цар Карло 30. јануара 1720. године.⁴

Положај Осијека на раскрсници путева између Војводине, средишње Хрватске и јужне Угарске допринеће ширењу производних и трговачких трендова. Појава прво мануфактурне, а потом и прве индустријске производње смањило је потражњу и конкурентност малих занатлија. Тако је до краја XIX века нестала већина занатских радњи абација, јорганција, опанчара и казанција. У трговини мануфактурном робом у Осијеку све више су након Револуције 1849. године преовладавали Јевреји, који су преузели пун примат у целокупној трговини. Средином XIX века Трговачку компанију наследио је Православни трговачки цех. Из једног писаног налога из градске управе види се да је 15. марта 1840. године (заједно с представником римокатоличког цеха), позван комесар Православног трговачког цеха Василије Николић, како би се договорили око одржавања годишњих сајмова. Након царске одлуке 1. маја 1860. године, којом се стари цеховски систем реформисао а занатлијама се омогућила слобода заната и укидање правила цеховских организација, Православни трговачки цех се угасио.⁵

² M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985, 45.

³ И. Мамузић, „Стари грађани и храм Успенија Пресвете Богородице“, *Полиџика*, 10.476 (1937), 14.

⁴ I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstvo u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Osijek 1993, 93.

⁵ K. Firingier, „Robni promet na osječkim godišnjim sajmovima 1840. godine“, *Osječki zbornik*, 16 (1977), 123.

Седамдесетих и осамдесетих година XIX века у Троједној Краљевини Срби отпочињу економски да јачају. Они су се и даље бавили углавном трговином и занатима, али су у свом власништву држали релативно позамашну суму капитала. Одлучујуће је било и то што су Срби у Хрватској и Славонији крајем XIX века постали економски снажнији од Срба у Војводини, што је резултовало да Загреб преузме средишње место у привреди и политици Срба из целе Аустроугарске. У таквим околностима дошло је до експанзије српских новчаних установа у Хрватској и Славонији. План за новчане установе подржала је Хабзбуршка монархија, доносећи низ правних основа под називом „Штедионички регулатив” за њихово оснивање од 1844. до 1875. године. Коначно је 1875. донесен и угарско-хрватски Трговачки закон и угарско-хрватски *Закон о кредитним и занатским задружма* (1898).⁶

Прва новчана установа основана је у Земуну 1867. године под називом Земунска штедионица. У западном Срему прва новчана установа заживела је у Вуковару (1869) под називом Штедионица у Вуковару с деоничком главницом од 500.000 круна. Њени оснивачи били су искључиво Срби, богати грађани и трговци, чији је економски напредак након 1848/49. допринео њиховом јачању. На ближеом осјечком подручју од 1876. године заживела је Винковачка штедионица, с деоничком главницом од 60.000 круна и Даљска штедионица као задруга, с главницом од 30.000 круна.⁷

Штедионице су и током осамдесетих и деведесетих година XIX века, током којих нису преовладавали најповољнији услови за Србе, биле најраспрострањеније и скоро искључив облик организованог деловања капитала и новчаног пословања Срба у Троједној Краљевини. Стога се на широком подручју од Загреба до Вуковара основао већи број српских новчаних установа: Српски кредитни завод у Бјеловару, основан као задруга (1898), претворен у деоничарско друштво (1903), Српска штедионица деоничарско друштво у Пакрацу, Српска кредитна банка, деоничарско друштво у Вуковару (1899), Српска штедионица деоничко друштво у Окучанима, Српска штедионица деоничко друштво у Новој Градишци, основана као задруга (1900), претворена у деоничарско друштво (1905), Српска кредитна банка Славонски Брод, основана као задруга (1901), претворена у деоничарско друштво (1905), Српска кредитна задруга у Славонској Пожеги (1904), претворена у деоничарско друштво (1909), Српска штедионица деоничко друштво у Винковцима (1906), Српска народна штедионица деоничко друштво у Грубишином Пољу (1907), Српска кредитна задруга у Новој Градишци (1909), Српска штедионица деоничко друштво у Слатини (1910), Српска штедионица деоничко друштво у Товарнику (1911).⁸

Последња деценија XIX века могла би се оценити као преломна у развоју српских новчаних установа. Мале локалне новчане установе прикупљале су мали капитал и тако стварале финансијску основу за велике акције, док су подружнице иностраних банака одвлачиле сав прикупљен капитал изван

⁶ *Trgovački zakon za Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb 1926, 2.

⁷ Н. Гаћеша, „Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији”, *Зборник о Србима у Хрватској*, 4, Београд 1999, 118–124.

⁸ Исто, 120.

Троједне Краљевине, а поготово Славоније. Српски капитал се тек озбиљније почео прикупљати оснивањем Српске банке у Загребу. Она је основана 1895. године као акционарско друштво са основном главницом од 9 милиона круна, а која је подељена на 45.000 деоница вредности по 200 круна. Значајно је да је на оснивачкој скупштини Српске банке изражена потреба за оснивањем још две српске привредне установе: задружне организације Срба земљорадника и „Привредника”, друштва за школовање Срба трговаца и занатлија. Под руководством Српске банке основан је и Савез српских земљорадничких задруга у Аустроугарској. До Првог светског рата Српска банка постала је према свом обиму и делатношћу значајна, како за Србе из Троједне Краљевине, тако и за све Србе на ширем простору Аустроугарске.⁹

Од половине XIX века у Осијеку се осећа потреба за организованим модерним банкарством јер је Европа, која је нагло крочила путем индустријализације, имала потребе за дрветом из славонских шума и житарицама. Већ 1856. Трговачко-обртничка комора за Славонију поднела је Министарству трговине у Бечу молбу за дозволу оснивања једне деоничарске банке, али је министарство у Бечу то одбило, сматрајући да штедионице не могу делити дивиденде, тј. да не могу бити деоничарска друштва. Тек кад се ово гледиште променило, почетком 1867. године дошло је до оснивања Осјечке штедионице.¹⁰

У делу Осијека у којем су живели Срби основана је 1876. године Осијечка Доњоградска штедионица и заложни завод са основном главницом од 100.000 форинти раздељених у 100 деоница номиналне вредности од по 1.000 форинти. У њену прву управу изабрани су: Ладислав Арвај (Ladislav Arvay), Марко Аксентијевић, Димитрије Тајчевић, Игњо Вагнер (Ignjo Wagner), Антон Бартоловић (Anton Bartholović), Фрањо Шмит млађи (Franjo Schmidt), Георгије Аргировић, Ђоко Мавродић, Јован Нешковић, Фрањо Вагнер (Franjo Wagner), Макс Ригл (Max Riegl), Фердо Кноп (Ferdo Kноп), Пајо Радановић, Фердо Седлаковић, Симон Шварц (Simon Schwarz), Софроније Познановић и Јован Тајчевић. Из пописа првог Одбора јасно се види да је ова штедионица у Доњем граду једнако привукла Србе, Немце, Хрвате, Мађаре и Јевреје. Међу 17 чланова Одбора осморо је осјечких Срба, међу којима се највише истиче име Марка Аксентијевића, члана Градског већа и председника Српске православне црквене општине, а који је изабран и за првог председника Доњоградске штедионице. На место управника изабран је Димитрије Тајчевић. Већ следећих 10 година на челу Доњоградске штедионице налазили су се углавном Немци, а тек је 1887. године за потпредседника изабран Србин Лука Месаровић. На тај је начин штедионица све више попримала обележје немачке штедионице, а недовољно способна управа одвели су је ка стагнацији и стечају.¹¹

Појавом услова, оснивање Српске штедионице у Осијеку започела је задруга Срба занатлија. Иако су се цеховска удружења угасила у другој по-

⁹ В. Крестић, *наведено дело*, Београд 1991, 121.

¹⁰ М. Kolar-Dimitrijević, „Što se dogodilo s najvećom osječkom bankom poslije 1918. godine? Prilog poznavanju povijesti Hrvatske zemaljske banke 1909–1945. godine”, *Osječki zbornik*, 22–23 (1947), 209.

¹¹ К. Firinger, *Vodič kroz arhivske fondove* (брошура-маšinопис, Осијек, б.г.), Хрватски државни архив у Осијеку (HR-DAOS).

ловини XIX века, међу занатлијама су настала друштва с циљем заштите и промовисања њихових интереса. Прво такво удружење занатлија под називом „Задруга Срба занатлија Новосађана” основано је 1870. године у Новом Саду. Према речима Светозара Марковића, занатлије су се могле заштитити од пропадања и нестајања пред индустријализацијом само удруживањем у задруге. Кроз занатлијске задруге боље би се организовала производња, поједини занати могли су се сјединити с циљем набавке сировина и предмета за потрошњу, организовало би се кредитирање и створили услови за преобраћај занатских радионица у фабрике и индустријализацију међу Србима.¹²

Седамдесетих и осамдесетих година XIX века српска заједница у Осијеку знатно је ојачала, па поред Доњег града, Срби живе и у Горњем граду, који је постао градско управно средиште, а од 1865. имали су и своје представнике у Градском већу.¹³ Добар проток робе, пословне везе и улагање у школовање деце, имаће за последицу стварање способне генерације трговаца који су држали знатан удео новца и укупног капитала у Осијеку. Међу трговцима прве класе 1857. године наводе се: Георгије Малаћ, Константин Недељковић, Милош Савић, браћа Тајчевић, Лука Месаровић, Марко Аксентијевић и Симоновић-Еремић. Трговци друге класе били су: Григориј Бајић, Увода Тадић, Софроније Познановић, Гавра Маринковић, Влада Јанковић, Георгије Мавродић, Антоније Јоановић, Влада Бошњак и Јован Љубешић. Јован Јанковић био је трговац треће класе.¹⁴ Између њих основан је исте године и Трговачки српски збор, са седиштем у Доњем граду. Ово тело се 1857. године обратило Земаљској влади у Загребу с молбом да им се одобри отварање Српске трговачке академије у Осијеку. Међутим, Земаљска влада ову молбу није одобрила и трговци су своју децу и даље слали на школовање углавном у Земун.¹⁵

Економски ојачани, и подстакнути занатлијама из Новог Сада, Срби у Осијеку су на Велику Госпојину 1891. године основали Српску занатлијску задругу. На првој седници одржаној у просторијама Српске православне црквене општине ударен је темељ друштва Срба занатлија. Друштвена правила састављена су крајем 1891. године, а штампана су у властитом издању 1892. године у Осијеку.¹⁶ Сврха Српске занатлијске задруге било је окупљање занатлија у властито друштво-задругу и решавање тржишних питања, пласмана робе и старање о кредитирању својих чланова. Занатлије су за славу одабрали Срећење Господње.¹⁷

Покрет српског земљорадничког и занатлијског задругарства проширио се у Хрватској и Славонији у задњој деценији XIX века, подједнако међу српским сељацима и занатлијама, а оставио је утицај на унапређење пољопривреде и привреде, али и јачање српског народа у средишњој Хрватској, Славонији и Војводини. Увећањем капитала српско грађанство је у том

¹² *Енциклопедија Новог Сада*, 8, Нови Сад 1997, 223–225.

¹³ S. Sršan, *Zapisnici grada Osijeka*, Osijek 2008, 351.

¹⁴ J. Bosendorfer, „Pravoslavni element kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku”, *Osječki zbornik*, 2–3 (1948), 100.

¹⁵ M. Kolar, „Zamolba osječke Trgovačko-obrtničke komore iz 1890. godine za otvaranje trgovačke akademije i obrtne škole u Osijeku”, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 4 (1997), 297.

¹⁶ M. Malbaša, *Osječka bibliografija*, 1 (1742–1944), Osijek 1981, 208.

¹⁷ *Кроника Српске источ. правос. цркве Осечке 1881*, књ. 1. од г. 1881–1930, 5.

периоду учествовало у стварању малотрговачких и велетрговачких предузећа и штеднокредитних организација. Друштво Срба занатлија у Осијеку привукло је око себе и све Србе чланове Црквене општине и Српске читаонице у Доњем граду. Пример јачања предузетништва кроз оваква удружења најбоље се може увидети на примеру трговачког предузећа „Велетрштво Паја Радановића”, које је основано 1808. године. Ово предузеће бележило је стални раст до Првог светског рата. Чланови породице подигли су велелепну спратну кућу у Црквеној улици у Доњем граду. Након Првог светског рата Компанија Радановић пробила се на тржишту и ван Осијека и већ 1920. године испоручивала је брашно за краљевски двор у Београду.¹⁸

ОСНИВАЊЕ И РАД „СРПСКЕ ШТЕДИОНИЦЕ КАО ЗАДРУГЕ” У ОСИЈЕКУ

Српска штедионица настала је иницијативом тројице спретних људи – Луке Месаровића, Лазара Богдановића и Александра Поповића, који су ујединили своје снаге и знање и створили српску новчарску установу у Осијеку, упркос неповољним условима. Лука Месаровић потиче из богате и угледне доњоградске породице која је била родбинским везама повезана с другим српским породицама у Осијеку. Он је стекао знатно богатство средином XIX века и 1857. године напредовао у трговца прве класе.¹⁹ Проницљиво је деловао у Трговачко-обртничкој комори за Славонију, у којој је 1888. године постао члан Трговачког одела, а 1895. године кандидовао се за заступника у Градском већу.²⁰ Месаровићев рад такође је обележен борбом да се створи новчана институција која ће финансирати осјечку привреду а притом бити довољно отворена да око себе привуче мале трговце и занатлије. То је донекле покушавао остварити радом у Доњоградској штедионици, али након њеног стечаја залагао се за отварање локалног српског новчаног завода.

Протојереј-ставрофор Лазар Богдановић настојао је да унапреди српску заједницу у свакој парохији у којој је боравио, а посебно у Осијеку из којег је потекао. Након завршене Богословије у Сремским Карловцима неколико пута боравио је у Русији, где је остварио чврсте везе с тамошњим племством. Преко тих веза из Санкт Петербурга набавио је иконе и књиге за Цркву Светог Ђурђа у Вараждину.²¹ Боравак у Русији знатно је отворио његове видике за деловање у цркви и друштву.

Дана 3. октобра 1899. године у Доњем граду сазвана је седница чланова Српске занатлијске задруге и свих виђенијих Срба трговаца и земљопоседника, с намером да оснују прву српску новчану установу у Осијеку. Иницијатори седнице били су економ Александар Поповић, протојереј-ставрофор Лазар Богдановић и трговац Лука Месаровић. На седници је одлучено да се

¹⁸ *Сйража*, 29 (1920), 2.

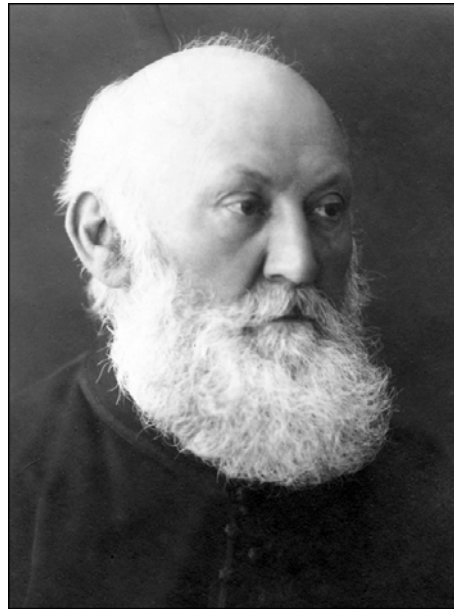
¹⁹ J. Bosendorfer, *navedeno delo*, 100.

²⁰ N. A.-Plavšić, *Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju u prvih petdeset godina njenoga opstanka 1852–1903*, Osijek 1904, 126.

²¹ М. Мишковић, „Протојереј ставрофор Лазар Богдановић”, Трибина Осјечка српска црквена и културна баштина, Осјек, 4. маја 2003.

оснује новчано-кредитна институција у форми задруге, намењена Србима у Славонији и да понесе назив „Српска штедионица као задруга”. Сврха штедионице била је помагање и унапређење трговине, заната и индустрије међу Србима у Осијеку. Већ следећег дана започето је са сакупљањем новца за главницу и до краја месеца сакупљено је 100.000 круна.²³

Штедионица је већ 25. октобра 1899. године започела са прикупљањем уписнина и чланарина, а отворена је у згради некадашњег осјечког лекара Васе Атанасијевића, у Пијачкој улици 23 (данас Улица Змај Јове Јовановића).²⁴ Оснивању штедионице придружиће се Пера Радановић, власник трговачког предузећа „Велетрштво Паја Радановић Осијек Долњи град” и одличан познавалац вођења предузећа у Осијеку. Он је био и председник Удружења трговаца и индустријалаца у Осијеку, а његово предузеће је 1889. године

Прилоз 1. Протојереј-ставрофор
Лазар Богдановић²²

награђено Златном колајном на Осјечкој изложби.²⁵ Уз њега су у Надзорни одбор изабрани: економ Александар Поповић, протојереј-ставрофор Лазар Богдановић, трговац Лука Месаровић и занатлија Глишо Радивојевић.²⁶

Основом решења Судбеног стола у Осијеку бр. 10.534, од 25. новембра 1899. уписана је у *Registar BI za društvena poduzeća pod red. br. 169/1* „Српска штедионица као задруга у Осијеку”. На место пословође именован је Александар Поповић, контролор Лазар Богдановић, а као благајник Лука Месаровић.²⁷

Очигледно је да је штедионички тип новчаног пословања код Срба био најраспрострањенији, јер је овај тип пословања обухватао више од половине српских новчаних установа. Тај податак наводи нас и на мисао какво је било устројство српског друштва тих година у Хрватској, а на крају и у Осијеку као највећем граду Славоније. Оно је имало претежно рурално обележје – Срби су живели углавном од земљорадње и сточарства и располагали су доста ограниченим капиталом. Насупрот њима, мањи део Срба у градовима као што је био Осијек био је окренут највише трговини. Зато су земљорадници из села осјечке околине лакше прилазили типу новчаних установа као

²² *Српски биографски речник*, 1, Матица српска, Нови Сад 2004, 608.

²³ М. Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod 2001, 223.

²⁴ *Кроника Српске исјоч. љавос. цркве Осечке 1881*, књ. 1, од г. 1881–1930, 29.

²⁵ *Слика*, 40, од 14. јуна 1928, 3.

²⁶ *Кроника Српске исјоч. љавос. цркве Осечке 1881*, књ. 1, од г. 1881–1930, 29.

²⁷ Hrvatski državni arhiv u Osijeku (HR-DAOS), fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV. пословну годину 1931.”

што је била Српска штедионица јер су веровали у њене власнике, успешне Србе трговце.

Национална компонента у називу штедионице била је последица политичких превирања тих година XIX века. Она није била условљена припадницима српског друштва о чему најбоље сведочи Вуковарска штедионица из 1869. године, чији су оснивачи углавном Срби, а у њен првобитни назив нису истакли српско порекло. Национална компонента долази до изражаја тек после Берлинског конгреса 1878, а посебно јача после Мајског преврата 1903. године.

У Осијеку је од 1861. године радила Прва осјечка штедионица, чији је акционар након оснивања био Србин Димитрије Тајчевић. Славонска комерцијална и ескуптна банка основана је 1869, Доњоградска штедионица 1871, Славонска средишња штедионица 1872, а 1909. основана је Хрватска земаљска банка д. д. Међу њима Славонска комерцијална и ескуптна банка гаси се 1878. године, а Доњоградска штедионица 1896. године. На тај начин сви други народи а посебно Хрвати били су окупљени око сопствених штедионица и банака које су гледале и штитиле њихове интересе. Исти пример налазимо и у Вуковару, у којем је од 1905. године заживео новчани завод немачке националне мањине под називом Њемачка штедионица.²⁸ С друге стране, осјечки Срби били су значајно занемарени на многим привредним и друштвеним пољима. Од 1865. године борили су се за подизање српско-православне цркве у Горњем граду, а молбу су поднели и 1866. и 1895. године. Оне такође нису одобрене.²⁹ Такође, нису успели 1869. године у Горњем граду да отворе Српску основну школу. Стога је врло вероватно да је национална компонента у називу штедионице управо последица незадовољства према градској власти. Пресудну улогу у одабиру националног имена штедионице могао је имати протојереј-ставрофор Лазар Богдановић, једна од најистакнутијих српских личности и потпомагатељ свих српских културних друштава у Осијеку.

Српска штедионица у Осијеку је као новчана кућа била солидна установа али с малим новчаним средствима. Била је везана уз трговину разним производима и поседовала је улоге углавном малих земљопоседника из околине Осијека. Штедионица је већ у првој години остварила капитал од 24.325,50 круна, док је чиста добит износила 1.011,01 круну. Улози на штедњу износили су двоструко од капитала у првој години пословања, а основан је и Резервни фонд. Уместо детаљнијег осврта на пословање Српске штедионице као задруге од 1900. до 1906. године навешћемо само релативне податке из годишњих рачуна поравнања с приказом капитала, стања Резервног фонда, чисте добити и улога на штедњу.

Довољан је и летимичан поглед на табеларно приказане податке да се уочи експоненцијални пораст пословања. Евидентан је пре свега, сталан пораст капитала од 1900. до 1904. године, а улози на штедњу у том периоду удвостручили су се од 1903. до 1904. године. До 1903. године значајно је порасла и чиста добит за више од 11.000 круна.³⁰

²⁸ V. Horvat, *Razvoj bankarstva na vukovarskom području*, Vukovar 1976, 12.

²⁹ S. Sršan, *navedeno delo*, 351, 415, 706.

³⁰ Исто

Табела 1. Приказ пословања Српске штедионице као задруге од 1900. до 1906. године (у крунама)³¹

Година	Капитал	Резервни фонд	Улози на штедњу	Чиста добит
1900.	24.325,50	127,65	55.013,39	1.011,01
1901.	56.528,00	1.009,38	107.775,75	3.137,18
1902.	95.120,50	2.040,21	132.457,49	6.582,69
1903.	150.483,39	3.836,90	211.505,51	12.861,43
1904.	97.568,00	6.136,90	308.729,44	11.133,23
1905.	113.584,10	9.552,30	401.487,99	11.429,01
1906.	130.745,00	15.304,96	406.411,46	12.776,49

На успех српских новчаних установа крајем XIX и почетком XX века хрватско грађанство није гледало благонаклоно. У центру пажње била је Српска банка на чији су рад мотрили како Срби из Аустроугарске, тако и власти из Загреба и Пеште. Оно што је западало за око обема противничким странама била је чињеница да је српско банкарство на одређен начин давало замаха Србима, а који су баш у то време изразили своје неслагање са учењем да сви становници Хрватске сачињавају јединствени хрватски политички народ. У таквим су условима наступиле и антисрпске демонстрације 1895, 1899, 1900. и 1902, највише у Загребу, уперене против Српске банке, али се њихов домаћај осећао и у мањим местима и градовима. Такође, у Осијеку је у 1903. и 1904. години знатно опао број Срба и рођене српске деце. Тако је у 1903. години рођено само 37 српске деце, док је Реалну гимназију похађало тек 20 српских ђака, а гимназију 30. Према писању листа *Нови Србобран*, иако се Осијек развијао као град, српство је у њему слабило. Од јаког српског елемента и бројчане превласти у Доњем граду није остало готово ништа. На доњоградској пијаци где су се низале српске трговине и занатске радње, више није било ниједне, а у улицама у Доњем граду готово се није могла чути српска или хрватска реч.³² У таквој ситуацији осјечка Српска штедионица 1904. године бележи пад капитала за 54,23% и пад чисте добити за 1.728,2 круне у односу на претходну годину. Оно што је у тој години спасило пословање јесте висина улога на штедњу који су порасли за више од 100.000 круна.

Стабилизација односа између Срба и Хрвата у Осијеку ојачала је крајем 1904. године и одразиће се на рад Српске штедионице. У попису становника тих првих година XX века непрестано се осећала борба за превагу немачког или хрватског утицаја у граду. Срби су се због своје југословенске идеологије више окретали Хрватима. Стога ће Хрватско-српска коалиција наићи на јако упориште управо у Доњем граду, а посебно и због тога што је у редове те странке ушао угледни доњоградски Србин Васо Муачевић³³. Он је већ 1903. године на скупу Српске самосталне странке у Осијеку говорио како је „туђинска сила”

³¹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV пословну годину 1931.”

³² Ч. Вишњић, *Србобран 1901–1914: Српско коло 1903–1914*, Београд 2013, 247.

³³ М. Патковић, „Ко је био Васа Муачевић?”, *Јавор: месечни, културно-информативни маџазин*, 1 (1998), 34.

искористила раздор између Срба и Хрвата, притом мислећи на Аустроугарску, а да оба народа само љубављу могу да преброде јаз између њих.³⁴

У таквим околностима може се разумети пословање током 1905. и 1906. године. Капитал је стога 1905. порастао за 16.016,10 круна, а порасли су и улози на штедњу као и износ Резервног фонда. Штедионица је стога ту годину завршила са повећаном чистом добити у износу од 2,59%. Исти тренд наставиће се 1906. године. Надзорни одбор успео је да задржи стабилан укупни капитал и да подстиче пораст улога на штедњу. Стога су порасли и Резервни фонд, али и чиста добит, која је расла у односу на претходну годину за 10,55%.³⁵ У мају 1906. године у Доњем граду одржан је и Девети конгрес Српских земљорадничких задруга, с циљем промовисања нових привредних трендова и подстицања Срба на напредак у пољопривреди. Конгрес је отворио Владимир Матијевић³⁶, један од оснивача Српске банке у Загребу, велетрговац и цензор Аустро-Угарске банке. Његов долазак у Осијек био је јак иступ ка Србима и додатно приближавање раду Српске банке. Са седнице одржаној истог дана извор не доноси пуно детаља, али назначава да се одржало саветовање у пољопривреди са разменом искустава о раду и деловању задруга и самосталних пољопривредника.³⁷

У раду Српске штедионице 1906. године издваја се и једна хуманитарно-друштвена делатност. Наиме те године Српска штедионица новчано помаже рад Добровољног ватрогасног друштва у Доњем граду. У знак захвалности за новчани прилог Надзорни одбор Ватрогасног друштва учврстио је Српску штедионицу 1906. године у свог члана утемељивача.³⁸

СРПСКА ШТЕДИОНИЦА КАО ДЕОНИЧАРСКО ДРУШТВО У ОСИЈЕКУ ОД 1906. ДО 1918. ГОДИНЕ

Приближавањем Васе Муачевића Српској штедионици, долази до великих промена у њеном пословању. Васо Муачевић је имао велико искуство у управљању капиталом који је стекао на племићким и велепоседничким имањима средње Хрватске и Западне Европе. После завршетка Велике гимназије у Осијеку уписао је господарске науке у Крижевцима, а пре завршетка студија добио је понуду да постане „управитељски пристав” на имању грофа Ергодија (Erdödy) у Виноци. Одбивши ту понуду због жеље да се усавршава у практичном знању у области привреде, одлази у Чешку на имање поседника Хорског. У јесен 1874. постао је управитељски пристав на имању грофа Ђуре Јелачића, а 1875. позван је у Сремске Карловце да изради план за руковођење свим манастирским имањима у Карловачкој митрополији. Године 1876. патријарх српски Прокопије Ивачковић (1808–1881) именовао га је за

³⁴ Исто, 181.

³⁵ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV пословну годину 1931.”

³⁶ П. Крестић, „Владимир Матијевић, политички портрет”, *Зборник о Србима у Хрвајској*, 5, Београд 2004, 101–114.

³⁷ Ч. Вишњић, *наведено дело*, 338.

³⁸ *Spomenica osamdesetgodišnjem radu Dobrovoljnog vatrogasnog društva Osijek – Donji grad*, Osijek 1955, 111.

управитеља Патријаршијског добра у Даљу. Муачевић је на тој функцији остао пуних шест година. Након тога одлази на пут по Средњој Европи, где се упознавао са привредним приликама и односима у другим земљама. Био је члан и Славонског господарског друштва у Осијеку, у којем је 1879. биран за другог, а 1880. године и првог потпредседника.³⁹

У Доњем граду у Осијеку 1905. године основано је „Прво хрватско-славонско дионичарско друштво за индустрију шећера”. Шећерана је привукла велики интерес инвеститора и била је добро осмишљена јер у то време западно од Осијека није радила ниједна шећерана, а Чеси и Словаци који су насељени у Славонији производили су квалитетну шећерну репу. Код оснивања ове фабрике за чије је оснивање требало 4 милиона круна, нашла се и Српска банка из Загреба.⁴¹ Међу

Прилоз 2. Васо Муачевић⁴⁰

оснивачима и утемељивачима фабрике шећера спомињу се Васо Муачевић, велепоседник Александар Поповић и трговац Пајо Радановић. Предузеће је потом пустило у промет 4.000 акција, а објављено је да се акције ове шећеране могу купити од 16. септембра 1905. и у пословници Српске штедионице Осијек.⁴² Утемељивач шећеране и члан Одбора Српске штедионице Васо Муачевић могао је предложити и куповину акција ове шећеране јер је Српска штедионица недуго потом ушла у власништво 58 акција овога предузећа.⁴³

Услед ових значајних улагања у Осијеку, долази и до промене у устројству штедионице крајем 1906. године. Иницијативом Васе Муачевића одлучено је да се Српска штедионица као задруга услед свог доброг пословања, претвори у деоничарско друштво. Преко њега, у деоничарско друштво улази Стеван Страјинић и Паја Муачевић. Стеван Страјинић је уз Васу Муачевића био врло активан у Српском певачком друштву „Гусле”, а један је и од оснивача Српског сокола у Осијеку 1905. године.⁴⁴ Паја Муачевић је рођени брат

³⁹ З. Мишковић, „Српско певачко друштво 'Гусле'”, *Љепојоис Српској културној друшћва „Просвјета”*, Загреб 2018, 388.

⁴⁰ Рукописно одељење Матице српске.

⁴¹ Z. Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve: Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918*, Osijek 1999, 70.

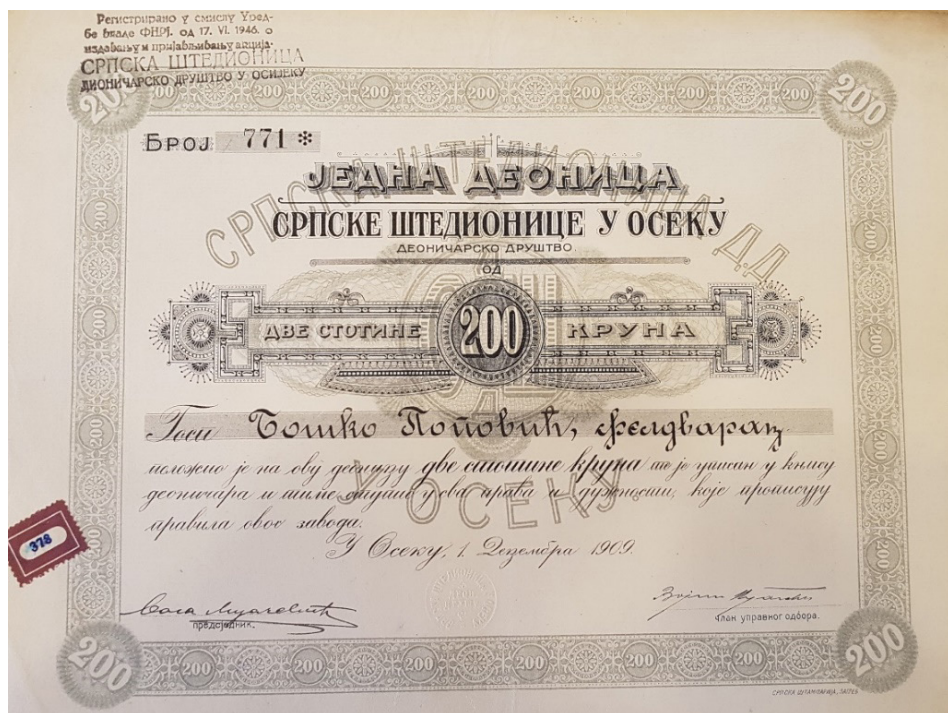
⁴² *Agrarier Zeitung*, 205, од 7. септембра 1905, 8.

⁴³ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1.

⁴⁴ М. Мишковић, „Српска вероисповедна школа у Осијеку”, *Љепојоис Српској културној друшћва „Просвјета”*, Загреб 1999, 240

Васе Муачевића и сувласник трговачке компаније „Браћа Муачевић” у Горњем граду.⁴⁵

Већ 26. јануара 1907. године судском одлуком бр. 561 „Српска штедионица као задруга” избрисана је, и у *Registar B II* под бр. 334/I уписана је „Српска штедионица деоничарско друштво у Осијеку”.⁴⁶ Њезина главница од 100.000 круна подељена је на 1.000 деоница номиналне вредности 100 круна. Деоничарско друштво преузело је сву активу и пасиву штедионице као задруге. Утемељивачи деоничарског друштва били су: велепоседник Васо Муачевић, велепоседник Александар Поповић, лекар Јован Моачанин, Симо Мучалов, трговац Стеван Страјинић, трговац Пајо Муачевић, занатлија Глишо Радивојевић, занатлија Милан Босанац и трговац Пајо Петровић. За председника Надзорног одбора именован је Васо Муачевић, а за секретара Стеван Страјинић.

Прилог 3. Деоница Српске штедионице д. д. из 1909. године⁴⁷

Након реорганизације штедионице, 24. марта 1907. године у листу *Србо-бран* објављен је позив за деоничаре и чланове Надзорног и Управног одбора за Седму редовну седницу, која се одржала у заводским просторијама у

⁴⁵ М. Миланковић, *Успомене, доживљаји и сазнања*, књ. 7, Београд 1997, 60.

⁴⁶ K. Firinger, *Vodič kroz arhivske fondove* (brošura-mašinopis, Osijek, b.g.) (HR-DAOS).

⁴⁷ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1.

Тржној улици бр. 23. Годишњи биланс приказивао је капитал у износу од 802.864 круне, а остварена је чиста добит од 12.776,49 круна. Улози на штедњу наставили су тренд раста, а штедионица се могла ослонити и на Резервни фонд који је порастао за 5.752,66 круна у односу на претходну годину. За новог управитеља изабран је Александар Поповић, а за председника Управног одбора Васо Муачевић. У Управни одбор изабрани су: Паја Муачевић, др Јован Моачанин, др Душан Миланковић и Глишо Радивојевић.⁴⁸

Своју прву годину као деоничарско друштво Српска штедионица завршила је врло успешно са имовином од 943.995 круна и чистом добити од 17.093,86 круна. Од овог износа свим члановима Управног одбора и деоничарима исплаћена је дивиденда у износу од 6%.⁴⁹ Стога су сви деоничари позвани на Осму редовну седницу која је одржана 8. марта 1908. Одлучено је да ће на челу установе остати Александар Поповић као управитељ, за благајника је изабран Стеван Страјинић, а за књиговођу Славко Јовичић.⁵⁰ Средињу 1908. године обележило је отварање филијале Српске штедионице д. д. у Горњем граду. Она је отворена у згради на главном осјечком тргу, на раскршћу Штротсмајерове и Рибарске улице.⁵¹ Значај овог пословног подухвата лежи у чињеници да до тада готово да није било икаквог српског елемента у Горњем граду. Такође, 1907. године основана је у Осijekу Поштанска угарска комерцијална банка. Асоцијација „Јосип Краус (Krauss) и друг“ 1908. године оснивају „Банковно командитно друштво“, а 1909. године основана је Пучка штедионица као задруга.⁵² Срби су у таквим условима одлучно отворили ову филијалу како би своје сународнике удаљене од Доњег града ипак окупили око свог новчаног завода. Рачунали су пре свега на националну компоненту као довољан фактор да приђу штедионици, али и на деветогодишње пословање. У овој стратегији види се помало и утицај Српске банке из Загреба, која је као шта смо видели, већ у неколико година свог деловања основала низ привредних и земљорадничких удружења, а своје пословнице отварао је у свим градовима у којима су живели Срби, рачунајући да ће српско становништво радије прићи српском новчаном заводу и улагати у њега капитал него у угарски или немачки. Такође, отварањем ове филијале јасно се огледа политика штедионице српског локалног новчаног завода који је требало да преовлада на осјечком подручју.

Довољан је увид у податке за 1908. годину да се уочи успех које му је допринела горњоградска филијала. На Редовној главној скупштини у заводским просторијама у Доњем граду закључено је да је 1908. годину деоничарско друштво завршило с имовином у износу од 1.056.159 круна, а остварило је чисту добит од 25.003,16 круна. Захваљујући томе порасла је и дивиденда за 1%. Са места управитеља те године повукао се Александар Поповић, а наследио га је млађи Војин Муачевић. За потпредседника изабран је Васо Муачевић, а у Надзорни одбор изабрани су: др Јован Моачанин, Паја Муачевић,

⁴⁸ Ч. Вишњић, *наведено дело*, 370.

⁴⁹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV пословну годину 1931.“

⁵⁰ Ч. Вишњић, *наведено дело*, 417.

⁵¹ Z. Živaković-Kerže, *navedeno дело*, Osijek 1999, 121.

⁵² Исто, 122.

Александар Поповић, Паја Петровић, Милан Босанац, Стеван Страјинић и Глишо Радивојевић.⁵³

У таквим околностима може се и објаснити као сасвим разумљива одлука донесена на Главној седници 1909. године, с циљем да се у складу са захтевима и потражњом за деоницама ове новчане установе, повећа основна главница. На основу одлуке бр. 13.044 гр. од 14. августа 1909. године повећана је основна главница са 100.000 на 200.000 круна, па је потом подељена на 1.000 деоница номиналне вредности од 200 круна.⁵⁴ Рад у 1909. години завршен је тек благим растом у односу на 1908, али ни дивиденда ни чиста добит нису знатније опадале. На темељу нове главнице и већег броја деоница који је довео и до већег промета и капиталне моћи, 1910. година завршена је са знатним порастом чисте добити на 35.327,38 динара. Штедионица је стога већ након Редовне скупштине започела са исплатом дивиденди у износу од 2.472,91 круну.

Има извесних индиција да је Српска штедионица д. д. у 1910. настојала да Срби из целе осјечке околине, а пре свега Срби велепоседници, уложе своје зараде и уштеђевине у српску новчану установу. Ове акције свесно ће подржати Српско привредно друштво „Привредник”⁵⁵. Одбор „Привредника” из Загреба позвао је све Србе да новац никако не улажу код „незнаног туђег света”. У тим околностима у Осијеку је основано Српско привредно друштво „Привредник”. Његов први писани спомен налазимо у одлуци председника Српске православне црквене општине Васе Муачевића 1910. године, који одобрава да се председнику „Привредника” у Осијеку Војину Муачевићу пошаље 20 круна за стипендирање ђака.⁵⁶ Нажалост, данас је тешко рећи нешто одређеније о обиму рада „Привредника” у Осијеку и његовом посредовању између Срба улагача и Српске штедионице. Успоредо са оснивањем и делатностима „Привредника” у Осијеку, 1910. године отворена је филијала осјечке Српске штедионице д. д. у Даљу.⁵⁷ Ширењем на даљско подручју, на којему су Срби заузимали велики удео у укупном становништву, али и где су се бавили претежно обрадом земље и трговином, био је мудар потез да се Срби улагачи привуку својој новчаној установи, а да штедионица прошири део своје делатности. При отварању даљске филијале засигурно је одлуку доносио Васо Муачевић, јер није било бољег познаваоца прилика у Даљу, али је вероватно рачунао да ће новчане послове на своме имању и српски патријарх радије поверити српском новчаном заводу него иностраном.

Успешним петнаестогодишњим пословањем створени су повољни услови за банкарско деловање до Првог светског рата. И прилике на државном и глобалном тржишту биле су доста стабилне. То је било доба без већих економских промена у Аустроугарској, а међународна политичка збивања (Царински рат Аустроугарске и Србије, анексија Босне и Херцеговине, балкански ратови и др.) нису се ништа знатније одражавала на делатност банкарства у Монархији. Напротив, анексија Босне и Херцеговине отварала је велике привредне могућности на том, још увек привредно неподељеном и неискоришћеном

⁵³ Ч. Вишњић, *наведено дело*, 451.

⁵⁴ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV. пословну годину 1931.”

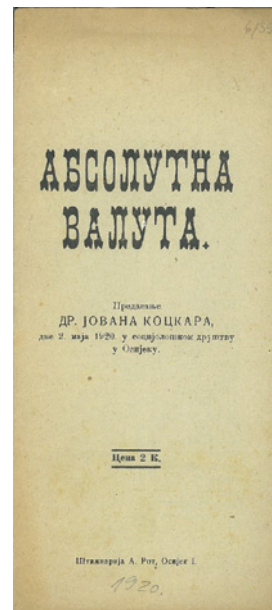
⁵⁵ Петар В. Крестић, *Српско привредно друштво Привредник (1897–1918)*, Београд 2002.

⁵⁶ *Новчани дневник Српско православне црквене општине у Осеку*, за год. 1910, 77.

⁵⁷ K. Firingier, *Vodič kroz arhivske fondove* (brošura-mašinopis, Osijek, b.g.) (HR-DAOS).

подручју. До посебно јаког полета долази у Српској штедионици 1912. године, када Хрватско-српска коалиција, крајем бановања Николе Томашевића, поново заузима водеће позиције у Хрватској. Штедионица је те године повирила своју основну главницу са 200.000 на 300.000 круна и тиме је у промет пустила 1.000 деоница вредности 200 круна и додатних 1.000 деоница вредности 100 круна. Те године подигнута је у Осијеку и „Осјечка леваоница жељеза и стројева“, која је била значајна за унапређивање пољопривреде, механизације и индустрије. У управи овога предузећа деловао је и Александар Поповић.⁵⁸ Нажалост, сачувани подаци не говоре о години улагања, али се зна да је Српска штедионица била власник 25 акција ове фабрике.⁵⁹ Стога не треба искључити могућност да је Српска штедионица већ 1912. године купила 25 деоница „Осјечке леваонице жељеза и стројева“, уз посредство Александра Поповића.

Пред Први светски рат бележи се једна интересантна појава у политици штедионице. Она је 1913. годину завршила са чистом добити од 51.717,65 круна и дивидендом од 8%. Штедионички штедни улози износили су 1.233.757,82 круне, а улози у Пензионом фонду били су 4.439 круна. Тако је Српска штедионица након тринаестогодишњег пословања основала Пензиони фонд. Износ капитала у овом фонду није се много разликовао у односу на остале локалне штедионице и банке у Славонији. Примера ради, Српска кредитна банка д. д. у Славонском Броду је 1913. у свом Пензионом фонду имала 10.100 круна, Српска кредитна банка д. д. у Вуковару 1.212 круна, а Српски кредитни завод д. д. у Славонској Пожеги 4.100 круна. Ради упоређења, Српске штедионице у Новој Градишци, Винковцима и Окучанима као и Даљска штедионица, 1913. нису имале пензиони фонд. Тек је значајније већим капиталом у Пензионом фонду располагала Српска штедионица д. д. Пакрац 1913. године који је износио 13.882 круне.⁶⁰ Овај Пензиони фонд Осјечке штедионице уједно је и доказ да штедионица у својој делатности није заобилазила социјалне потребе. Сходно томе, иако није одступала од капиталистичког банкарског завода, ишла је у корак с модерним, и у оно време напредним социјалним трендовима.⁶¹ Овај тренд треба посматрати и кроз интересе и остварења чланова Надзорног одбора. Управитељ је био Војин Муачевић, председник Управног одбора Васо Муачевић, а потпредседник др Јован Моачанин.⁶² Кључну улогу у праћењу светских

Прилог 4. Предавање Ј. Коцкара Абсолютна валута (Осијек, 1920)

⁵⁸ М. Kolar-Dimitrijević, *navedeno delo*, 213.

⁵⁹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1.

⁶⁰ Н. Гаћеша, *navedeno delo*, 139.

⁶¹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV пословну годину 1931.”

⁶² Ч. Вишњић, *navedeno delo*, 690.

трендова имао је засигурно Васо Муачевић, али и Војин Муачевић, који је 1912. године био члан Надзорног одбора Хрватско-славонског друштва у Осијеку и потпредседник Трговачко-обртничке коморе за Славонију. У раду штедионице до 1914. године спомиње се и адвокат Јован Коцкар, аутор књиге *Абсолютна валутиа*, који је учествовао у претварању задруге у деоничарско друштво.⁶³

Користећи се великим поверењем својих сарадника, Српска штедионица показује знатан напредак у годинама пре Првог светског рата. Ради се о некој врсти спекулације код које се готов новац одмах улаже у некретнине, како би се избегао утицај инфлације и пропадање вредности. Због јаке резерве, положај штедионице био је сигуран и она није морала да тражи уточиште за време Првог светског рата у другим банкама и штедионицама.

Табела 2. Приказ пословања Српске штедионице д. д. од 1907. до 1913. године (у крунама)⁶⁴

Година	Капитал	Резервни фонд	Улози на штедњу	Чиста добит	Дивиденда
1907.	100.000	20.518,73	466.416,58	17.093,86	6%
1908.	100.000	27.000	569.881,05	25.003,16	7%
1909.	200.000	37.677	808.777,84	25.108,59	7%
1910.	200.000	47.740	1.241.790,94	35.327,38	7%
1911.	200.000	58.030	1.291.868,63	40.179,25	7,5%
1912.	300.000	84.208	1.225.781,95	45.262,68	8%
1913.	300.000	100.012	1.233.757,82	51.717,65	8%

Напад Аустроугарске на Србију 28. јула 1914. године, који је означио и почетак Првог светског рата, нагло је изменио положај српских банкарских институција у Хрватској и Славонији. Иако ниједна није била правно ликвидана, делатност свих српских штедионица, банака и кредитних завода била је од стране државних апарата знатно смањена. На вест о проглашењу мобилизације и српског одбијања аустроугарског ултиматума, улице око Главног трга у Осијеку испунило је становништво које је у поворци и уз војну музику клицало Фрању Фердинанду и аустроугарског војсци. Убрзо је уследило увођење цензуре и исправа за кретање становништва, а железнички промет био је ограничен за цивиле.⁶⁵ Почетком септембра 1914. године градска власт издала је „проглас” о скидању свих српских плоча и натписа с јавних институција, локала, продавница и улица у Осијеку. У загребачком *Jutarnjem listu* наводи се: „...tako da Osijek, sada imade izključivo samo hrvatske nadpise.”⁶⁶ Међутим, полицијске снаге нису само вршиле присилно уклањање ћириличних табли, већ су демолирали излоге трговина са ћириличним натписима, а за које су власници у годинама пре рата морали добити писану

⁶³ З. Мишковић, „Српско певачко друштво 'Гусле'”, *Љешојис Српског културног друштва „Просвјета”*, Загреб 2018, 386.

⁶⁴ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV пословну годину 1931.”

⁶⁵ А. Grubišić, „Osječka građanska garda u Prvom svjetskom ratu”, *Osječki zbornik*, 27 (2014), 113.

⁶⁶ *Novosti*, 787 (2014), 8.

дозволу да би је могли истаћи. У општем „лову” на српски предзнак који се у Осијеку дешавао крајем 1914. године скинута је и спомен-плоча песнику Змај Јови Јовановићу у Доњем граду. На место ње постављена је плоча престолонаследника Фердинанда.⁶⁷ Средином јануара 1915. године бан Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације барон Иван Шкрлец потврдио је наредбу власти којом се забрањује употреба ћириличног писма.⁶⁸

Међу мобилизованим и ухапшеним Србима 1914. и 1915. године нашле су се многе личности из Српске штедионице. Адвокат Јован Коцкар ухапшен је 1914. и осуђен за велеиздају на 2,5 године затворске казне у Еперјешу.⁶⁹ Протојереј-ставрофор Лазар Богдановић ухапшен је због „ширења лажних вести” о Аустроугарској, због чега је у истражном затвору у Осијеку провео 15 дана.⁷⁰ Управитељ Српске штедионице Војин Муачевић мобилизован је почетком ратних дешавања и погинуо је на ратишту 1914. године.⁷¹ Оснивач Српске штедионице Пера Радановић под притиском осјечке полиције, напушта Осијек крајем 1914. године и бежи у Србију.⁷²

У таквим околностима штедионица није имала нимало лаке околности за рад. У својим редовима остала је без управитеља и чланова Надзорног одбора. Цела ситуација очекивано се одразила на њен рад, о чему говоре бројке из завршног рачуна на крају 1914. године.

Табела 3. Завршни рачун Српске штедионице на крају 1914. године (у кунама)

Основна главница	300.000,00 К
Резервни фонд	115.012,00 К
Улози на штедњу	1.380.159,74 К
Чиста добит	45.764,07 К

Из овога произлази како се њена чиста добит смањила за 11,51%, односно дивиденда је са 8% пала на 5%. Имајући у виду интересе штедионице, њене две филијале и могућ број акционара који је остао у Осијеку, Српска штедионица се ослањала на Србе који су спас за свој капитал услед светског сукоба тражили у малом заводу који је још донекле заступао њихове интересе. У том правцу говори и писмо Стевана Јоановића, члана угледне осјечке породице Јоановића, коме из Српске штедионице пишу 29. маја 1914. године да је „измирио меницу своје мајке која живи у Осијеку и да јој, ако жели настави да месечно уплаћује новац”.⁷³ Овај допис наводи на траг да су Срби који су пореклом из Осијека, а који су се потом одселили у друга места у Аустроугарској, били и даље оријентисани ка овој штедионици и за време Првог светског рата, па новац и банкарске послове нису преносили у друге новчане установе. То је уједно могао да буде и разлог опстанка овога завода,

⁶⁷ Ћ. Вишњић, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1941, anotirana bibliografija*, Zagreb 2000, 311.

⁶⁸ *Novosti*, 785 (2015), 8.

⁶⁹ *Слика*, 113 (1923), 3.

⁷⁰ М. Мишковић, „Протојереј ставрофор Лазар Богдановић”, Трибина Осјечка српска црквена и културна баштина, Осијек, 4. маја 2003.

⁷¹ S. Sršan, *Povijest osječkih udruga i klubova*, Osijek 1994, 107.

⁷² *Слика*, 40 (1928), 3.

⁷³ HR-DAOS, fond 1315, kutija 1, „Извештај за XXV. пословну годину 1931.”

али и одговор на питање како се штедионица већ 1917. године извукла из губитака. Губитак је 1916. године износио 3% дивиденде у односу на период пре Првог светског рата, односно чиста добит те године износила је 9,27% мање у односу на 1913. годину.

Табела 4. Пословање Српске штедионице д. д. за време Првог светског рата⁷⁴ (у крунама)

Година	Капитал	Резервни фонд	Улози на штедњу	Чиста добит	Дивиденда
1915.	300.000	133.800	1.435.734,77	44.330,79	5%
1916.	300.000	150.000	1.680.528,65	46.922,62	5%
1917.	300.000	182.754	2.059.114,10	47.391,51	7%
1918.	500.000	225.124	2.562.344,43	62.620,40	7%

Преокрет у пословању 1917. године условљен је смиривањем напетости у Осијеку. Податак који наводи на овај траг налазимо у примеру Српске основне школе у Доњем граду, чији је рад забрањен 1914. године, а дозвољен је наставак рада 1. октобра 1917. године.⁷⁵ У таквим околностима штедионица ће крај Првог светског рата дочекати са износом дивиденде од 7% и чистом добити која се у односу на почетак рата повећала за 26,92%.

Распад Аустроугарске и рађање нове државе Срба, Хрвата и Словенаца довело је у Славонији до општих нереда, а посебно у Осијеку. У таквој ситуацији Народно веће Државе СХС позвало је српску војску да уђе у Срем и Славонију, не би ли спречила даљу анархију. У граду су се дешавале масовне пљачке складишта. Највећи нeredи у Осијеку почели су 28. октобра 1918, а потом су се нeredи проширили на читаву Вировитичку жупанију. Посебно критичан дан био је 30. октобар 1918, када су у град доспели сељаци на стотинама кола, подржани наоружаним дезертерима, под изговором да су чули да се из војних складишта дели бесплатно одећа и обућа. Тога дана започела је пљачка свих богијих грађана, великих поседника, а демолиране су и јавне институције. Мир је завладао тек 1. новембра 1918. када су наоружани војници напустили град. Недуго потом у Осијек је ушла српска војска.⁷⁶

ПОСЛОВАЊЕ СРПСКЕ ШТЕДИОНИЦЕ Д. Д. ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Стварање Краљевине СХС, Српска штедионица дочекала је као ослобођење од угарских стега. Својом повезаношћу са члановима Хрватско-српске коалиције она долази у ред бенефицираних новчаних установа, а у томе је велику улогу одиграо Васо Муачевић. У таквим околностима Надзорни одбор је 1918. године повећао главницу на 500.000 круна, чиме је добио додатних 200.000 круна у облику деоница за пласирање на тржиште и берзе.⁷⁷

⁷⁴ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV. пословну годину 1931.”

⁷⁵ *Вановас*, 36 (1917), 3.

⁷⁶ *Кроника Српске источ. цркве Осечке 1881*, књ. 1. од г. 1881–1930, 89.

⁷⁷ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV. пословну годину 1931.”

Своју двадесету годину рада Српска штедионица дочекала је у потпуно новом политичком и друштвеном уређењу. Крахом Аустроугарске и формирањем Краљевине СХС оформљено је знатно веће тржиште, али овога пута без туђинског утицаја. У Осијеку је 1919. године било смештено много српске војске, а потоме се за стално у град досељавају српске официрске породице. Град је и даље имао знатну индустрију, школство и саобраћај преко реке Драве, што му је омогућило да буде међу десет индустријски најразвијенијих градова у Краљевини СХС.

На Свечаној седници поводом двадесет година рада, одржаној у заводским просторијама 1919. у Змај Јовиној бр. 23, закључено је како је штедионица успешно завршила прву годину након Првог светског рата. Остварила је чисту добит у износу од 97.303,26 круна, а дивиденда је износила 8%. На тај начин њена управа успела је да надмаши капиталну моћ установе од пре 1914. године, те да настави новим замахом. На место управитеља изабран је Јован Ђурђевић.⁷⁹

Још у Аустроугарској српски банкарски капитал био је разасут по многим локалним штедионицама и банкама. Штавише, ниједна од њих није успевала знатније изаћи из оквира своје локалне заједнице и уложити у веће привредне подухвате. Сличне прилике дешавале су се и у Славонији, где од Бјеловара, преко Пакраца па све до Вуковара ниједна српска новчана установа није успевала урадити оно што је постигла Српска банка у Загребу или Хрватска земаљска банка у Осијеку. Из тих разлога 26. октобра 1919. у Трговачко-обртничкој комори у Осијеку састало се 35 виђенијих Срба из града и околине како би основали један централни српски новчани завод са седиштем у Осијеку. Састанак је отворио Васо Муачевић, говорећи о потреби јединствене српске новчане установе, а на његов говор надовезао се директор Српске штедионице Осијек Јован Ђурђевић, говорећи о стању и условима рада малих српских новчаних завода. Задатак новог централног завода био је да буде кредитно способан да помаже и унапређује индустрију, трговину и занатство, као и да врши све банкарске послове. Према извештају Ђурђевића, 14 новчаних установа се изјаснило да је спремно да пошаље своје изасланике како би се ујединили у јединствени српски завод под називом Српска централна банка д. д. Осијек. Затим је изабран Привремени одбор банке: др Милан Максимовић као председник Одбора, Александар Жива-

Прилог 5. Уложна књижица Српске штедионице д. д. у Осијеку⁷⁸

⁷⁸ HR-DAOS, fond 1231, kutija 2.

⁷⁹ *Службени гласник*, 14 (1919), 3.

новић, Ђуро Божић, др Бранислав Грчић, Јован Димитријевић, Стеван Ковјанић и Јован Коцкар. Затим се приступило оснивању Српске централне банке д. д. у Осијеку с основном главницом од 5 милиона круна. Јовану Коцкару и Јовану Ђурђевићу поверено је да све имућније Србе у граду и околини обавесте да се оснива српски централни новчани завод. Одлучено је да ће се издавати и тзв. „деснице” с номиналном вредности од 200 круна, како би и мали трговци, занатлије и земљорадници могли да учествују. О оснивању централне банке осјечке новине *Сйража* писале су следећим речима: „Кад знамо како наши малени новчани заводи не могу ни издалека да задовоље потребе трговачког сталежа, а камоли да дигну индустрију и кад погледамо око себе па видимо, да је рат наше Србе упропастио или бар им запречио напредак, тада тек можемо схватити замашај и важност оваквог јаког централног новачног завода, који има да дигне и спасе наше људе те осигура и унапреди и саме новчане заводе који му приступе.”⁸⁰

Прилог 6. Педесет акција Српске централне банке д. д. у Осијеку из 1933. године⁸¹

Међу локалним банкама и штедионицама које су одлучиле да се уједине у Српску централну банку биле су: Српска штедионица Осијек, Српска кредитна банка у Славонском Броду, Српска штедионица у Новој Градишци, Српска штедионица у Винковцима, Даљска српска ратарска и занатлијска

⁸⁰ *Сйража*, 14 (1919), 3.

⁸¹ Фото-архив Лазара Мишковића, протојереја-ставрофора из Осијека.

штедионица, Српска кредитна банка у Вуковару и Прва хрватска штедионица у Загребу. При томе треба нагласити да сједињење са овом банком није значило гашење свих локалних штедионица и малих банака. Оне су могле да наставе да послују независно од централне банке и да доносе сопствене одлуке, али су са уделом свог уложеног капитала биле везане за Српску централну банку д. д. За мало више од месец дана Српска централна банка д. д. издала је позив на упис деоница у сврху оснивања. Главница од 5 милиона круна подељена је на 25.000 деоница од по 200 круна. Најављено је да ће се наставити с преговорима и са осталим банкама и штедионицама из околине да се сједине, не би ли се главница подигла на 12 милиона круна.⁸² Српска централна банка је у кратком периоду успела да привуче велики број припадника богатог слоја тадашњег српског друштва из целе источне Славоније, али и с подручја Војводине. То се јасно види из пописа оснивача: др Милан Максимовић, велепоседник из Осијека; др Душан Миланковић, адвокат из Осијека; Ђуро Божић, велетрговац из Осијека; Милутин Цвијић, поседник из Осијека; Константин Чутуковић, градски надинжењер из Осијека; Јован Ђурђевић, банкар из Осијека; Јован Димитријевић, судбени већник из Осијека; др Душан Ђорђевић, адвокат из Загреба; др Бранислав Грчић, лекар из Осијека; др Јован Коцкар, адвокат из Осијека; Стеван Ковјанић, велетрговац из Осијека; Миливој Костић, трговац из Београда; Александар Живановић, катихета из Осијека; Константин Дожудић, делегат Београдске општине; Јован Исајловић, трговац из Осијека; Коста Јосифовић, трговац из Осијека; Радивој Лазић, трговац из Осијека; Милан Милојевић, секретар Обртничког збора из Осијека; др Јован Моачанин, лекар из Осијека; Игњат Новаковић, директор Железничке станице Осијек; Милан Панишић, поседник из Осијека; Димитрије Петровић, градски инжињер из Осијека; Чedomир Плавшић, подсекретар Трговачко-обртничке коморе у Осијеку; Стева Поповић, поседник из Осијека; Федор Поповић, трговац из Осијека; Радановић и компанија, велетрговци из Осијека; Марко Тамаш, занатлија из Осијека; Димитрије Тркуља, трговац из Осијека; др Душан Врањешевевић, лекар из Осијека; Јован Живковић, трговац из Осијека; Бачић и друг, велетрговци из Јасеновца; Никола Бингулац, занатлија из Вуковара; Милан Јеловац, директор Српске штедионице Вуковар; Милорад Јовановић, трговац из Сремске Митровице; Јакша Кишфалубац, поседник из Дарде; др Јован Кућанчанин, адвокат из Слатине; Стеван Михалцић, парох из Кишфалубе; Душан Миладиновић, хотелијер из Дарде; Славко Николић, парох из Дарде; Милутин Петровић, парох из Кишфалубе; Ђорђе Радивојевић, трговац из Вуковара; Стеван Рунић, поседник из Сентомаша; Ранко Савић, управитељ фабрике жестоких пића Слатина; Паја Војновић, инустријалац из Шида; Паја Вученовић, велетрговац из Вуковара.⁸³

Оснивање Српске централне банке у Осијеку многи хрватски аутори сматрају као чин додворавања београдским политичким круговима и ширењу српског хегемонизма на подручја Источне Славоније, којим су јачани пречански Срби. Међутим, у односу на Српску штедионицу у Осијеку, чија

⁸² Хемеротека Музеја Славоније у Осијеку у својој збирци чува Статуте Српске централне банке д. д. у Осијеку из 1920. године.

⁸³ *Службени лист*, 19 (1919), 4.

су новчана резерва и проницљиво руководство одржали овај завод независним за све време Аустроугарске, оснивање нове приватне српске новчане установе значило је процес слабљења овог локалног завода. Штавише, Српска централна банка уживала је сву подршку Народне банке и инвестиционих фондова, на шта штедионица није могла да рачуна. Према томе, јачање пречанских Срба није се ослањало на њихове локалне институције које су они основали а које су после Првог светског рата стагнирале.

Упоредо са оснивањем Српске централне банке, 1920. године Хрватска земаљска банка у Осијеку мења свој назив у Југославенска банка д. д., а 1922. године седиште је из Осијека премештено у Загреб. До ове промене долази због обећања о великим пословима у будућности и југословенства, кроз које се рачунало на финансијску помоћ од покрајинске владе.⁸⁴ Центрилизација свих управних органа за читаву земљу у Београду, донела је новчаним заводима масу проблема и отежала пословање са дознакама, оверама и другим вредносним папирима. И сâм Осијек губи своју стратешку важност после Првог светског рата. Затварањем Дунава за пловидбу од 1921, трговци у Осијеку остали су без својих главних снабдевача робом са аустријског и немачког подручја па су почели материјално да сиромаше, а све везе са Чехословачком Републиком одвијале су се само уз одобрење Министарства трговине и Министарства финансија.⁸⁵ У таквим условима Српска штедионица успела је да избегне губитак свог изборног назив и постане део пројугословенског новчаног система. Иако са већином старог сазива Надзорног одбора, Српску штедионицу водили су људи који су се прилагођавали новим односима у држави, признајући реалности политике, која баш и није била превише морална и праведна, као што то није никада првих година након рата.

У тежњи да се што пре афирмише у новом државном систему, Надзорни одбор Српске штедионице Осијек 5. фебруара 1921. године одлуком бр. 8.057 гр. подиже главницу на један милион круна с пуштањем у промет додатних 500 деоница од по 200 круна, а одлуком бр. 5.811 гр. од 7. октобра 1922. главница је подигнута на 4 милиона круна. До праве катастрофе дошло је када је извршена замена круне у динаре у сразмери четири према један. Другим речима, „инекција” новца која је урађена 1922. године и због које је повећана главница, била је сувишна па и ризична, јер је након конверзије она морала да опадне и износила је милион динара.⁸⁶ Пословање је без икакве сумње било немирно, провођено с много ризика, али је на крају ипак проширено, јер су новчане установе па и Српска штедионица акумулирале сав финансијски капитал, а корист од тога отекла је на неку непознату страну. Требало је много радити и стално осмишљавати нове потезе да се остане на врху, а управа која је водила штедионицу то је покушавала и настојала. Зато је у Осијек из Беча позван банкар Душан Круљ, који је радио у Усредној банци чешких штедионица и имао дугогодишње искуство у штедионицама.⁸⁷

⁸⁴ М. Kolar-Dimitrijević, *navedeno delo*, 221.

⁸⁵ Исто, 218.

⁸⁶ К. Firingер, *Vodič kroz arhivske fondove* (брошура-машинопис, Осијек, б.г.) (HR-DAOS).

⁸⁷ Душан Круљ (Мостар, 28. II 1883 – Осијек, 28. XI 1979), банкар. Завршио је права у Бечу. Своју каријеру је започео 1. јуна 1906. у Усредној банци чешких штедионица у Прагу, где је радио десет година, а затим је прешао у њене филијале у Трсту и Бечу. Из Беча је

Премда занемарена, Српска штедионица је корачала ка опстанку. Године 1921. у Осијеку је до тада живело највише Срба – 4.541.⁸⁸ У граду је деловало неколико средњих школа, Комора за трговину и обрт, велики број фабрика, а одржавано је и неколико годишњих сајмова познатих у целом региону. На место председника Управног одбора Српске штедионице 1921. године изабран је Васо Муачевић, велепоседник; на место потпредседника др Јован Моачанин, лекар и поседник. У Одбор су изабрани: Димитрије Петровић, градски инжењер; Ђорђе Муачевић, директор Семенаре; Милан Милојевић, благајник; Мићо Савић, поседник; Јован Белајлић, градски већник; Милутин Димитријевић, трговац и Владо Муачевић, агроном. У Надзорни одбор изабрани су: Милован Богдановић, банкарски чиновник; Милан Панишић, професор Трговачке школе; Милан Пуховић, натконтролор шећеране; а председник Надзорног одбора био је протојереј-ставрофор Јован Николић.

Погледом на целовито пословање штедионице током 1921. године (Табела 5) можемо да видимо да је остварена чиста добит од 348.314,82 круне, а да је исплаћена годишња дивиденда у износу од 10%. Резервни фонд 1921. године износио је 640.280 круна, што је у односу на 1920. било повећање за 13,16%. Склапајући нове послове на осјечком подручју где је била добро позната као озбиљна новчана установа, штедионица је успела да остане конкурентна уз Српску централну банку у Осијеку.

Табела 5. Пословања Српске штедионице д. д. од 1919. до 1925. године (К=круна, дин=динара)⁸⁹

Година	Капитал	Улози на штедњу	Чиста добит	Дивиденда
1919.	500.000 К	2.784.168,63 К	97.303,26 К	8%
1920.	1.000.000 К	3.520.748,76 К	270.000,00 К	8%
1921.	1.000.000 К	5.398.731,78 К	348.314,82 К	10%
1922.	1.000.000 дин	1.579.283,18 дин	212.624,19 дин	12%
1923.	1.000.000 дин	3.491.979,20 дин	328.800,00 дин	15%
1924.	1.000.000 дин	3.971.254,83 дин	245.329,25 дин	15%
1925.	1.000.000 дин	6.107.192,96 дин	259.569,41 дин	15%

И након Првог светског рата штедионица помаже значајније културно-просветне делатности и цркву. Тај износ, иако симболичан, показује да се ова новчана установа ни након 20 година од свог оснивања није удаљила од своје националне улоге коју је вршила у Осијеку. Премда у Краљевини СХС и Краљевини Југославији није претила асимилација, посебност штедионице за локалне Србе није се знатно мењала. Године 1921. Управни одбор донирао је 1.000 круна за подизање Српског просветног дома у Даљу.⁹⁰ Ово тело подржало

1. октобра 1922. позван у Српску штедионицу у Осијеку. Од 1928. налази се на месту њеног управитеља. Након Другог светског рата био је председник Комисије за ратну добит у Доњем граду и члан Одбора за ликвидацију Српске штедионице д. д. Осијек.

⁸⁸ С. Божић, *Срби у Хрватској и југословенска држава 1918–1929*, Београд 2015, 70.

⁸⁹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV пословну годину 1931.”

⁹⁰ *Службени гласник*, 110 (1921), 3.

је затим и набавку нових звона за Светоуспенску цркву у Доњем граду са 1.000 динара.⁹¹

У периоду од 1919. до 1925. године дешавају се два знатнија пада у пословању. Први такав пад десио се 1922. године кад је дошло до промене државне валуте из круне у динаре те је неповољно прерачунавање новчане вредности знатно утицало на моћ улагача и вредност капитала. Друга криза десила се 1924. године када је чиста добит пала за 25,39%. Резервни фонд порастао је 1924. године у односу на претходну годину и износио је 350.012 динара. Штедионица је успешно изашла из ове кризе већ наредне године па је 1925. забележен раст чисте добити за 5,49%, док је Резервни фонд те године износио 375.388 динара.⁹²

Оно шта је могло уздрмати рад штедионице били су државни порези. Примера ради, Српска штедионица у Винковцима 1921. године остварила је чисту добит од 110.284,82 круне, на шта је морала да плати 22.000 круна пореза. Велики жупан Приморско-крајишке области у својим извештајима наводи како су новчане установе, да би избегле теже пореско оптерећење, прилагођавале своје извештаје о пословању и за чисту добит наводиле мање износе. На тај су се начин спекулацијама са износом чисте добити заобилазили већи порези.⁹³

Од 1923. године Српска штедионица у Осијеку улази у интересну сферу Српске централне привредне банке д. д. у Сарајеву. У штедионичин Одбор 1923. године прво улазе Војислав Шола, др Милан Сршкић, Божидар Ђајић и Михајло Ђукић. Ово показује да је штедионица престала да буде искључиво локална установа и да је своје делатности и везе проширила, али сразмерно губећи и своју дотадашњу самосталност. Такође, сарајевска банка усмерила је своју пажњу и интерес на осјечко подручје јер је оно остало празно након што су се са њега у великој мери повукле мађарске и аустријске банке. Због тога Срби, али и Немци и Хрвати нису имали већих алтернатива за улагања свог новца. Из тих разлога у одборима осјечке штедионице срећемо велики број чланова Српске централне привредне банке из Сарајева: др Божидар Церовић и Васо Ристић (1929), Божидар Церовић, Владимир Андрић, Александар Бабић и Теодор Пиштелић (1931), др Богољуб Кујунџић (1933), Ђорђе Радић (1935), инжењер Живојин Праштало (1937).

Ипак, неће доћи до сједињења Српске штедионице Осијек са Српском централном привредном банком д. д. у Сарајеву. Штедионицу је потресла трагична смрт Васе Муачевића 1928. године, којом је Одбор остао без кључног члана за било какве будуће планове. Уочи тридесетогодишњице рада Српске штедионице д. д. на челу са управитељем Душаном Круљем, 1928. године остварен је укупни промет од 230.117.751,37 динара. Улози су порасли за око 4 милиона динара, а већину својих слободних средстава, која су износила око 70 милиона динара, штедионица је пласирала као мале меничне зајмове. Остварена је чиста добит од 241.131 динара, а на тај износ исплаћена је дивиденда од 14%.

⁹¹ *Сѣража*, 60 (1923), 4.

⁹² HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV. пословну годину 1931.”

⁹³ С. Божић, *Срби у Хрватској и југословенска држава 1918–1929.*, Београд 2015, 128.

Табела 6. Приказ пословања штедионице (1926–1931)⁹⁴

Година	Главница	Резервни фонд	Улози на штедњу	Чиста добит	Дивиденда
1926.	1.000.000	400.042,00	10.211.737,86	200.498,46	14%
1927.	1.000.000	420.790,00	12.036.481,47	233.028,49	14%
1928.	1.000.000	453.637,00	15.827.964,99	241.131,00	14%
1929.	1.000.000	504.746,75	14.690.548,44	245.651,08	14%
1930.	1.000.000	545.386,75	14.354.241,37	234.398,47	14%
1931.	1.000.000	575.726,75	13.211.538,69	184.200,37	12%

Велика привредна криза позната и као „Велика депресија”, задесила је светско тржиште 1929. године и довела до слома целих националних привреда у многим државама. Очитовала се сломом низа привредних субјеката, масовном незапослености и дефлацијом. То је довело и до окретања капитала и повлачења улагања.

У раду Српске штедионице д. д. у Осијеку криза се осетила већ 1930. године, а 1931. године доносила је у финансијском погледу у једном тренутку обиље новца који се није могао пласирати, а у другом је онемогућавала рад услед паничног страха улагача. Председник Српске штедионице био је Божић Церовић, уједно и председник Српске централне привредне банке у Сарајеву; потпредседник Милутин Димитријевић, трговац; а чланови Управног одбора: Димитрије Петровић, директор предузећа Градски трамвај Осијек; Владимир Андрић и Александар Бабић, чланови управе Српске централне привредне банке у Сарајеву; Мићо Савић, поседник и Јован Белајчић, градски већник. Чланови Надзорног одбора били су: Јован Николић, доњоградски парох; Алекса Стјепановић, професор; Милан Панишић, директор осјечке Трговачке школе и Теодор Пиштелић, прокуриста Српске централне привредне банке у Сарајеву. Директор Српске штедионице Осијек био је Душан Круљ, а прокуриста Немања Јовановић. Душан Круљ наводио је у извештају да су се у тражењу клијената новчане установе бориле једна с другом, те су прелазиле и границе Закона о лојалној конкурентности, а по селима су се пласирала и разна обећања о сниженој камати и нудио готов новца. То је на крају довело да су махом дугорочни зајмови постали популарни. Ова штедионица није поклекла и прихватила прилив новца са сниженом каматом ни из једног завода или од приватних странака. Круљ тако наводи: „И када је половицом године и код нас наступило гомилање улога, ми нисмо брзо улазили у послове. То је добро дошло кад је у задњем тромесечју наступило нагло подизање улога. Ми смо ту кризу захваљујући предусретљивости Народне банке Краљевине Југославије и свести наших улагача пребродили без већих потешкоћа и вратили се одмах након неколико дана нормалном пословању.” Према томе пословање није носило печат лаганог и сигурног раста, што се види у закључном рачуну за 1931. годину:

⁹⁴ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV пословну годину 1931.”

Табела 7. Закључни рачун Српске штедионице д. д. Осијек (1931)

Готовина	
Благајна	305.532,46
Жиро рачун	192.920,06
Стање у Поштанској штедионици	16.934,69
Стање у новчаним заводима	47.730,00
Укупно	563.117,21

Дужници	
На покретности	141.250,00
На недељну штедњу	4.315,00
По текућим рачунима	4.812.911,01
По привременим рачунима	291.302,86
Укупно дужници	5.249.778,87

Деоничка главница	1.000.000,00
Хартије од вредности	105.187,25
Менице	10.689.934,48
Улози по уложне књижице	12.151.280,69
Улози по текућим рачунима	1.060.258,00
Укупно улози	13.211.528,69
Веровници по текућим рачунима	1.302.700,00
Ресконт	292.390,00

Укупно остварени промет у 1931. години био је 220.406.144,25 динара, што је смањење у односу на 1930. годину у којој је био 228.502.205,76 динара. Чиста добит износила је 184.200,37 динара, а дивиденда на њу 12%. Дотација Резервном фонду била је 25.000, а Пензионем фонду 10.000 динара. Стога ће Резервни фонд бити повишен на 600.726,75 динара, а Пензиони фонд на 172.754 динара.

Врло мали губитак на свеопштој скали пословања 1931. године у жеку Велике економске кризе био је могућ само због зајма Народне банке Краљевине Југославије. На тај начин штедионица је преживела кризу и слом приватног банкарства, али је изашла знатно ослабљена, делећи судбину остатка југословенске привреде. Ипак, успела се одржати донекле као самостална новчана установа и није следила судбину далеко већих банака какве су биле Славенска банка д. д. у Загребу и Централна банка за трговину, обрт и индустрију, које су пропале пре Велике кризе. Није морала ни да се стопи с другим банкама, као Хрватска ескомптна банка.⁹⁵ Ипак, оно што је била последица кризе је препуштање водећих позиција људима који с њеним оснивањем нису имали никакве везе, а утицај осјечких Срба и уопште Славонаца је слабио.

На Главној седници одржаној 11. јуна 1937. године параметри моћи штедионице били су опет негативни. Пренето је 8.029,12 динара добитка од

⁹⁵ М. Kolar-Dimitrijević, *navedeno delo*, 223.

претходне године, камате од меница и текућих рачуна биле су 385.342,18 динара, камате од земљорадничких дугова 130.511 динара, провизије и разни приходи 18.575,07 динара, а приходи од ефикасности 3.040 динара. Тако је чист приход у тој години био 545.497,37 динара. Међу расходима највише је потрошено на управне трошкове 232.539,08 динара, потом камате на улоге и реесконт 164.110,46 и отпис 25% земљорадничког дуговања 115.818,75 динара. Штедионица је морала да плати држави и порез на добит у износу од 30.905,54 динара. На крају, сви расходи су износили 543.373,83 динара. Из тога произлази да је чиста добит била свега 2.123,54 динара. Стога се Надзорни одбор обраћа Народној банци да им се одобри заштита плаћања рачуна. Ова молба одобрена је па је Српској штедионици д. д. у Осијеку уписано одобрење одлагања плаћања на шест година.⁹⁶

До пред почетак Другог светског рата рад штедионице није успео да се пласира на шире тржиште Краљевине Југославије, где би прикупила већи капитал. Већина њених улагача и штедиша били су Срби или Осјечани. То показује списак улагача 1930. године, из којег издајамо неке: Српска ђачка књижница проте Александра Живановића Осијек, Задужбина Олге и Стевана Николића, занатлија Пајо Аћимовић, Штедни фонд фабрике шећера, Израелско госпојинско добротворно друштво, трговац Никола Вировач, Фонд за српску православну капелу на гробљу у Горњем граду – поклон Панте Радановића, Српска православна црквена општина Бијело Брдо, Милан Муачевић, Српска православна црквена општина Осијек, Љубица Хинић рођ. Муачевић, Српска женска добротворна задруга Осијек, градски већник Јован Белајчић, Српска православна црквена општина Погановци, професор Илија Мамузић, Жидовско опскрбилиште „Дарови” Осијек, Српска православна црквена општина Осијек (набавка звона), Бранко Радановић, индустријалац Душан Радановић, Доњоградско ватрогасно друштво Осијек, лекар Бранко Муачевић, Соколска жупа Осијек, Српска православна црквена општина Бели Манастир, Српско певачко друштво „Гусле” Осијек, Српска читаоница Осијек, трговци браћа Стаковић, јавни бележник Славко Диклић, Српска занатлијска и кредитна задруга Осијек, Руско женско добротворно друштво Осијек и др.⁹⁷

Уочи Другог светског рата штедионица стагнира и улази у кризу. На њу се све више одражавало стање у Краљевини Југославији, али и њена управа под којим је она све више деловала у сенци Српске централне привредне банке д. д. Сарајево. Рад штедионице треба сагледати и кроз друштвене и политичке проблеме који се јављају од 1939. године. Након споразума Драгише Цветковића и др Влатка Мачека 1939. године настаје засебна управна целина Бановина Хрватска са сопственом банском управом, законодавством, управом и судском аутономијом. Осијек и његов котар, као и цела бивша Савска бановина, ушли су у њен састав. Успостављање Бановине Хрватске наишло је и на велики отпор међу српским круговима, посебно оним националистичким који покрећу „српско питање” у Краљевини Југославији и у Бановини Хрватској и стварају покрет „Срби на окуп”. Стога ће се крајем 1939.

⁹⁶ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Завршни рачун за пословну годину 1937.”

⁹⁷ HR-DAOS, fond 1231, knjiga 3, *Knjiga uloga (Glavna knjiga 1936. g.)*.

и почетком 1940. године формирати тело за отцепљење и одвајање општине Даљ и Бијело Брдо од Осјечног котара. Стварање Бановине Хрватске није било одобрано ни код Хрвата, посебно међу присталицама десног крила Хрватске сељачке странке на челу са Стјепаном Хефером. Стога ће у Осијеку кроз неколико хрватских културних друштава и ХСС почети да делују чланови усташког покрета. Неки од њих, као шта су Фрањо Лукац и Камило Крварић, ухапшени су већ 1940. године због своје проушашке делатности и били су затворени у Загребу. Почетком марта 1941. године у Осијеку је настала паника, а потом долази до несташице и све веће радикализације. После приступања Краљевине Југославије Тројном пакту настале су демонстрације на осјечким улицама.⁹⁸

На седници почетком јануара 1941. године одлучено је да услед пословања са губитком, штедионица мора да затражи још једно одлагање плаћања. Стога се 11. јануара 1941. године под бр. 334/31 обраћа Народној банци на продужење одлагања плаћања дуговања на нових шест година.⁹⁹ Са седнице одржане 31. марта 1941. године, непосредно пред распад Краљевине Југославије, сазнајемо да је у 1940. години остварена добит од 56.663 динара. Добит је порасла у односу на вредност од 1937. године и то за 3,75%, претежно захваљујући зајму којим је умањен губитак. Упоређивањем добити 1931. године, кад је она износила 184.200,37 динара, односно кад је за 30,76% била већа него 1940. године, јасно се види да је размера пада у раду штедионице 1940. године била знатно већа него у време Велике економске кризе, почетком 30-их година XX века.¹⁰⁰

ПЕРИОД РАДА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Након проглашења НДХ усташки одреди преузели су власт у граду, а за представника владе у Осјечком котару именован је Стјепан Вуковац, дотадашњи осјечки градоначелник. Град је тада био подељен између и даље присутне југословенске војске и усташких одреда. Послеподне 11. априла 1941. у Осијек је ушла и војска Трећег рајха.¹⁰¹ Све законске одредбе које су се односиле на правни и имовински статус Срба у НДХ нису произлазиле из организованог законодавног тела, него су биле израз потпуног преузимања власти усташке владајуће групације. Државне службе које су се практично бавиле подржављеном српском имовином организованим акцијама, настојале су да униште дотадашњи српски капитал, али су деловале током 1941. импровизовано и у непрестаним променама.

Законска одредба о очувању хрватске народне имовине проглашена је 18. априла 1941. и донета је под владиним пристанком да би се похрватила привреда НДХ. Само два дана касније донета је одлука којом су сва јеврејска предузећа морала да имају постављеног управитеља, односно повереника.

⁹⁸ P. Kovačević, *Jovan i Milena Radivojević*, Osijek 1989, 40.

⁹⁹ K. Firingier, *Vodič kroz arhivske fondove* (brošura-mašinopis, Osijek, b.g.) (HR-DAOS).

¹⁰⁰ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Извештај за XXV. пословну годину 1931.”

¹⁰¹ D. Kovačić, „Stjepan Vukovac – Osječki gradonačelnik u vladi Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine”, *Scrinia Slavonica* 6 (2006), 450.

Иако су обе одлуке биле директно уперене против Јевреја, њиховим доношењем започет је и озакоњен процес одузимања и српске имовине. Тако су до средине 1941. године, кад су започела присилна исељавања Срба, ове законске норме прописане за Јевреје директно почеле да се примењују и на Србе и њихова предузећа. Од 3. маја 1941. основано је и државно тело Уред за обнову привреде, чији је задатак био да надзире рад и према потреби управља привредним предузећима, и то у случајевима када би власник напустио бора-виште или ако је предузеће било одузето. Након двомесечног деловања тај Уред је укинут и 24. јуна исте године основано је Државно равнатељство за понову, с делокругом послова усељавања и исељавања становника и преузимања продаје и управљања имовине исељеног становништва. Државно равнатељство највише се бавило имовином Срба, које је власт већ почела да исељава у Србију. Од 1. јула 1941. почело је са радом и Државно равнатељство за господарску понову, преуевши све послове привредне обнове у НДХ. Наиме, од тада је Државно равнатељство за господарску понову било искључиво надлежно за евиденцију и преузимање имовине Срба и Јевреја, и за њену продају или поверавање другим особама. Другим речима Уред је постао врло активан у плачкању те имовине. Будући да су обе управе паралелно деловале, долазило је често до конфузије па су стога оне спојене 15. септембра 1941. у јединствену државну установу под називом Државно равнатељство за понову.¹⁰²

У таквим околностима Српска штедионица морала је престати са до-тадашњим радом. Увидом у њене књиге пословања може се уочити да су након проглашења НДХ уместо ћириличним, наставиле вођење латиничним писмом, а да се међу улагачима јавља нешто већи број Немаца.¹⁰³ Душан Круљ 18. априла 1941. године шаље у Загреб списак свих штедионичких хартија од вредности: 5 деоница Народне банке Београд, 12 деоница Привредне аграрне банке Београд, 243 деонице Српске централне привредне банке Сарајево, 200 деоница Српске централне банке Осијек, 140 деоница Далске штедионице Дал, 119 деоница Српске банке Загреб, 79 деоница Славонске аграрне штедионице Осијек, 58 деоница осјечке шећеране, 25 деоница фабрике „Осјечка леваоница жељеза и стројева”, 20 деоница Српске штедионице Војнић, 5 деоница Српске штедионице Вргинмост, 2.000 круна (4%) аустријске крунске ренте, 10.000 круна (4%) угарске крунске ренте, 16.800 круна (4,5%) угарске крунске ренте. Вредност свих вредносних хартија износила је 631.142 динара.¹⁰⁴

Први на удару нашли су се чланови њеног Надзорног и Управног одбора, међу којима је било политички истакнутих Срба. Протојереј-ставрофор Јован Николић заједно с породицом ухапшен је и одведен у Гарнизонски затвор у осјечкој Тврђави 22. маја 1941, одакле су прво транспортовани у логор Цапраг код Сиска, а затим из њега присилно исељени у Србију.¹⁰⁵ Милутин Димитријевић је с породицом ухапшен у септембру 1941. године у

¹⁰² N. Kisić-Kolanović, „Podržavljenje imovine Židova u NDH”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3 (1998), 431–437.

¹⁰³ HR-DAOS, knjiga 9, *Dnevnik*, dne 1. maja 1939. do 1946. g.

¹⁰⁴ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1.

¹⁰⁵ М. Мишковић, „Необилежене осјечке годишњице”, *Идентитет*, 30 (1999), 30.

својој кући у Доњем граду, потом су одведени у логор Славонска Пожега, а потом 28. септембра 1941. присилно исељени у Србију.¹⁰⁶

Доласком немачке војске у Осијек 1941. године знатно је ојачала локална немачка мањина, која се политички и друштвено активирала око Културбунда. Њима је на крају, средином 1941. године, дата на коришћење и зграда Српског дома у Доњем граду, где су пре рата била смештена сва српска културна друштва.¹⁰⁷ Како градској и котарској власти није био циљ да угасе предратне српске новчане установе и да додатно ослабе и овако уздрмано тржиште усред светског сукоба, они су одлучили да из српских новчаних установа избаце српски назив и да тако наставе њихово деловање. Одлуком Државног равнатељства за понову од 16. октобра 1941. године Српска штедионица д. д. преименована је у Доњоградску банку д. д. Осијек. На месту њеног управитеља остављен је пословођа Душан Круљ, а за надзорног повереника изабран је Златко Штрајтенбергер (Zlatko Streitenberger). Слично се догодило и са Српском централном банком д. д. у Осијеку. Њу су присвојили Немци 1941. и од 18. октобра 1941. променили су јој име у Привредна банка д. д., односно Виршафтебанк Акционгезелшафт (Wirtschaftsbank Aktiongesellschaft). Повереник за надгледање њеног рада био је Норберт Гоедике (Norbert Goedicke) из Осијека.¹⁰⁸

На првој седници Доњоградске банке д. д. у 1942. години представљен је њен биланс закључно са 31. децембром 1941. године. Штедионица је располагала са укупном готовином у благајни, на жиро рачуну, у Поштанској штедионици и Народној банци у износу од 123.420,80 куна. Вредност меница износила је 2.461.746,33 куна, вредносни папири 110.072,50 куна, а губитак 72.686,41 куну. Пасивни капитал обухватао је главницу од један милион куна, улоге на штедњу од 5.224.926,10 куна и капитал од поверилаца 66.289,46 куна. Међу пријављеним хартијама од вредности поднесен је исти извештај као и 18. априла 1941, у вредности од 631.142, уз додатак у којем се наводе: обвезнице са погоцима (дувански лозови) из 1888. године, два лоза Српског црвеног крста из 1907. године, 7% инвестиционог зајма из 1921. године и 2,5% ратне штете. Стога је укупан износ хартија од вредности 110.072,50 куна.

Рад банке новој власти у граду није доносио никакве приходе. Другим речима, износ њених прихода и расхода у 1941. години довело је до тога да је банка пословала без већих дуговања. То се јасно види из њених расхода и прихода:

Табела 8. Приход и расход Доњоградске банке д. д. Осијек (1942)

Расходи (у кунама)	
Пасивна камата	101.181,80
Управни трошкови	188.441,50

¹⁰⁶ Приватни архив протојереја-ставрофора Лазара Мишковића: Говор на сахрани пок. др. Бранивоја Димитријевића 1986. године.

¹⁰⁷ М. Мишковић, „Страдања Срба у Осијеку у току 1941. године”, *Црква: Календар српске православне ђакоујаршије*, Београд 1992, 77.

¹⁰⁸ К. Firingер, *Vodič kroz arhivske fondove* (brošura-mašinpis, Osijek, b.g.) (HR-DAOS).

Пензије	22.656,00
Социјални доприноси	20.557,00
Материјални издаци	29.496,75
Остали издаци	7.513,00
Порез	32.397,56
Пренос губитака из претходне године	44.416,69
Укупно расходи	446.660,30

Приходи (у кунама)	
Активна камата	370.633,47
Разни приходи	3.343,66
Добитак	72.686,41
Укупно приходи	446.663,54

Исти тренд наставио се и 1942. и 1943. године. У завршном рачуну објављеном 31. децембра 1943. године штедионица је завршила годину са чистим добитком од 381.013 куна. Пасива и актива заједно су износиле 6.196.142,34 куне, а расходи и приходи 542.127,73 куне. Дакле, у односу на 1941. годину, на крају 1943. штедионица није имала веће расходе. У 1944. години укупан капитал Доњоградске банке д. д. износио је 5.816.693,60, приходи 926.285,07, а расходи 928.285,07 куна. Чист добитак у тој години износио је 401.169 куна. Током целог овог периода на месту управитеља Доњоградске банке остао је Душан Круљ, а у заводу су још били запослени Милица Антуновић и Славко Јовичић.¹⁰⁹

Ово пословање без већих расхода али и прихода поставља питање шта је власт НДХ у граду уопште и намеравала са бившом српском новчаном установом. Штедионица као таква није више имала ни исте пословне партнере ни обим тржишта. Оно што је представљало њен највећи проблем била је промена назива, због којег је она постала потпуно непозната на тржишту. Страдањем Срба у Славонији који су били њени већински улагачи и штедише изгубила је већину својих најлојалнијих штедиша и улагача. Такође, од средине 1944. године савезничка авијација извела је неколико напада на Осијек. У нападу 14. јуна 1944. највише је бомбардован Доњи град и нанета је велика штета цивилним објектима. Срушене су многе куће дуж главне улице, Енгелхардов млин, дравски млинови, доњоградска Учитељска школа, зграда Српског дома, а оштећена је и болница.¹¹⁰ Доњоградска банка дочекала је крај рата 1945. с губитком од 200.874 куне.¹¹¹ Увидом у њен биланс за период јануар–мај 1945. године јасно се види структура рада и ограничења:

¹⁰⁹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1.

¹¹⁰ Приватни архив протојереја-ставрофора Лазара М. Мишковића, *Лейтойис срп. правосл. цркве осјечке храма Усјенија пресв. Богородице од год. 1945. (22. јун 1946 – 7. мај 1959)*, 50.

¹¹¹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1.

Табела 9. Биланс Доњоградске банке д. д. Осијек (биланс јануар–мај 1945)

Актива (у кунама)	
Поштанска штедионица	173.147,23
Менице	1.672.984,07
Вредносни папири	110.072,50
Дужници	3.486.190,94
Некретнине и намештај	900,00
Губитак	442.022,74
Укупно актива	5.885,317,48

Расходи (у кунама)	
Управни трошкови	376.067,50
Порези и пристојбе	16.546,00
Пренос губитака	263.557,24
Укупно расходи	656.170,74

Пасива (у кунама)	
Главинца	1.000.000,00
Улошци	4.815.702,00

Приходи (у кунама)	
Камате	214.148,00
Остало	442.022,74
Укупно приходи	656.170,74

Банка је стога крај Другог светског рата дочекала као потпуно непознат новчани завод на ширем осјечком подручју, који је изгубио дотадашњу репутацију међу улагачима и сопствену моћ за улагања.

ПЕРИОД НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Након ослобођења Осијека 14. априла 1945. године последице по српску заједницу биле су неповратне. Рушењем цркве, гашењем свих предратних културних друштава и институција, убијањем и депортацијама Срба, поништем колонизацијама и одузимањем земље, дошло се до тога да је у граду живела умањена и трауматизирана српска заједница.

Надзорни одбор Доњоградске банке д. д. састао се одмах после ослобођења и одлучио да поднесе молбу Окружном Народном одбору Осијек да им се одобри коришћење предратног имена. Та молба је усвојена и штедионица је од 14. септембра 1945. поново деловала као Српска штедионица д. д. Осијек. Потом су 14. септембра 1945. известили Земаљску управу народних добара у Загребу да њихова деоничка главница износи један милион предратних динара, подељена на 10.000 деоница од по 100 динара. У извештају су нагласили да нема деоничара Немаца из Рајха, ни припадника немачке заједнице из Југославије. Из штедионице су потом доставили списак Срба и

Хрвата осуђених на конфискацију имовине. Уз сваког осуђеног наведен је број деоница који је поседовао у овој штедионици: Лазар Лађевић из Загреба (34 деонице), др Будислав Цвијановић из Београда (30 деоница), Фрањо Церенко из Осијека (106 деоница), Душан Хинић из Осијека (43 деонице) и др Вјекослав Хенгл из Осијека (100 деоница).¹¹² О судбини ових деоница говори случај Фрање Церенка, чије су деонице према упутству власти положене у Земаљску банку Хрватске, у корист Председништва владе, Одјел за народну трговину.¹¹³

Међу оскудно сачуваним пописима улагача значајан је онај из првих годину дана по окончању рата. Улагача је до средине 1946. године било 294 и они су располагали укупним капиталом у Српској штедионици у износу од 589.254,10 динара. Највише улагача било је из Осијека и то 236, потом из Даља 19, Бијелог Брда 6, Чепина 5, Тење 4, Дарде 4, Брањине 2, Подравља 2, и по један улагач из Погановаца, Биља, Валпова, Копачева, Винковаца, Борова, Боботе, Допсина и Белог Манастира. Колико је утицала промена имена и окретање Србима као интересној групи улагача најбоље показује чињеница да је око 80% улагача у послератном периоду било из Осијека. Било је и нешто улагача из Суботице, Земуна, Пећинаца и Новог Сада. Међу улагачима из Србије издваја се име предратног директора осјечке Железнице Игњата Новаковића.¹¹⁴ Он је 1941. године пребегao у Београд, где је остао и после рата. Овај податак упућује да избегли Срби после рата нису повукли своје улоге из ове штедионице. Напротив, њихов удео у пословању био је значајан фактор и у даљем раду штедионице.

После рата, Народни одбор Осијек оформио је Комисију за утврђивање ратне добити. Штедионици је стога 27. септембра 1945. године наложено да поднесе извештај за период од 6. априла 1941. до 9. маја 1945. и биланс добитака и губитака.¹¹⁵ Закључком Комисије за ратну штету закључено је 22. новембра 1945. да је за време Другог светског рата почињена штета према Српској штедионици у Осијеку у износу од 17.950 динара.¹¹⁶

Ова незнатна одштета није могла да закрпи празнине у пословању. У извештају који је упућен Народном одбору Осијек из штедионице су се жалили на промену новчане валуте, услед које је завод постао неспособан за кредитирање. Промена валуте одразила се и на вредност деониичке главнице, која је износила 100.000 нових динара, услед чега је смањен број деоница на тржишту. Потом је уведен мораторијум који је онемогућио наплату предратних потраживања, а затворени су реесконт кредити за раније мораторне менице. Штедионица није добијала за цео период рата уплате од Привредне аграрне банке, па јој је она зато дуговала 3 милиона предратних динара. Надаље,

¹¹² HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis Zemaljskoj upravi narodnih dobara Zagreb 14. rujna 1945.”

¹¹³ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis Srpskoj štedionici br. V. R. 439/1945-25, upućen Kotarskom Narodnom sudu u Osijeku.”

¹¹⁴ *Сѣража*, 72 (1922), 3.

¹¹⁵ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis Narodnog odbora Osijek, Odjel za financije, Komisija za utvrđivanje ratne dobiti, br. 16/45, 27. 9. 1945.”

¹¹⁶ HR-DAOS, fond 1231, „Zaključak br. 2976/1945. Komisije za ratnu štetu grada Osijeka po predmetu procjene ratne štete broj 839/III. po održanom ročištu na dan 22. 11. 1945.”

уложни посао у потпуности је стао јер је држава донела разне нове фискалне и политичке законе. Из тих разлога штедионица је потпуно престала са издавањем кредита, које ће започети тек када држава приступи кредитирању новчаних установа. Другим речима, Српска штедионица била је на ивици рентабилности.¹¹⁷ Иако у тешкој ситуацији, Надзорни одбор упућује молбу 4. септембра 1945. Министарству финансија за одобрење наставка рада.¹¹⁸

Прве проблеме с комунистичком власти штедионица почиње да има у септембру 1945. године. Наиме, комунистичка власт донела је Уредбу о заштити земљорадника, којом је отписала сва земљорадничка дуговања, чиме је штедионица остала без својих потраживања на дате зајмове. Увидом у пријаву кредитирања 1946. године јасно се види да је то био повећи број датих кредита. Исплаћено је 53 кредита за земљорадњу и сточарство, који су укупно износили 55.297,98 динара, 9 кредита за воћарство и виноградарство у укупном износу од 3.942,93 динара, 20 занатлијских кредита у укупној вредности 27.704,60 динара, 3 трговачка кредита укупне вредности 8.721,33 динара и 35 кредита за личну потребу. Због мере о отпису дуговања земљорадника од датих 196 кредита, отписано је њих 62.¹¹⁹ Због тога Надзорни одбор прелази на давање зајмова искључиво занатлијама, трговцима, државним и приватним чиновницима, било уз хипотеку или уз добар менични жиро без хипотеке. Услед послератне кризе ти кредити су износили углавном између 5.000 и 20.000 динара.¹²⁰

Случај Српске штедионице додатно је закомпликовала одлука Министарства финансија. Дописом 8. новембра 1945. Одјел за новчарска подuzeћа из Загреба известио је Српску штедионицу д. д. Осијек да јој не дозвољава наставак рада јер „за то нема услова”. Стога министарство моли Окружни Народни одбор Осијек да се побрине за ликвидацију штедионице.¹²¹ Надзорни одбор 31. децембра 1945. предаје детаљан годишњи биланс:

Табела 10. Детаљан годишњи биланс Српске штедионице д. д. Осијек (31. децембра 1945)

Пасива (у динарима)	
Деоничка главница	100.000,00
Улози на књижице и текуће рачуне	612.525,72
Привремени рачуни	5.679,21
Вишак на валоризацији	87.326,95
Укупно пасива	805.531,88

¹¹⁷ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis 25. 9. 1945. Gradskom NO Osijek, Odjel za financije”.

¹¹⁸ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis br. 11321/45 od 8. 11. 1945, Federalne države Hrvatske, Ministarstvo financija, Odjel za novčarska poduzeća upućen Oblasnom NO za Slavoniju u likvidaciji putem Okružnog NO Osijek.”

¹¹⁹ HR-DAOS, fond 1231., kutija 2, „Izvjestaj od 24. 8. 1946. Srpske štedionice d.d. Osijek upućen Ministarstvu financija NRH”.

¹²⁰ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis 25. 9. 1945. Gradskom NO Osijek, Odjel za financije”.

¹²¹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis br. 11321/45 od 8. 11. 1945, Federalne države Hrvatske, Ministarstvo financija, Odjel za novčarska poduzeća upućen Oblasnom NO za Slavoniju u likvidaciji putem Okružnog NO Osijek”.

Актива (у динарима)	
Готовина у благајни	9.754,70
Хартије од вредности	6.786,45
Менице	129.179,31
Некретнине	261.000,00
Остало	398.811,42
Укупно актива	805.531,88

Погледом на завршни биланс након валоризације за 1945. годину можемо да уочимо да штедионица више не располаже са Пензионим фондом, а да се Резервни фонд испразнио, и то највероватније у прелазном периоду. Приходи су били већи од расхода па је Надзорни одбор делио на крају 1945. године чисту добит у износу од 7.141,29 динара.¹²²

Крајем 1945. године и Српска централна банка д. д. у Осијеку добила је решење о ликвидацији свог завода. Стога су се састали њени представници са Душаном Круљом из Српске штедионице како би се договорили о сједињењу њихових завода у заједничку српску банку у Осијеку. У намери да спроведе ликвидацију обе српске новчане установе, из Министарства финансија послат им је допис од 11. јануара 1946. године: „Пошто су обје новчане установе активне и у главном основане од мјештана града Осијека и његове околице и то земљорадника, малих обртника и трговаца, а имају намјеру да подижу народну привреду у том крају, сматрамо да би било успјешније проведено тим, да се односни новчани заводи фузионирају са Градском штедионицом у Осијеку.” У извештају ову одлуку оправдавају да је она најбоље решење за опште народне интересе, а да уз Градску штедионицу делује и подружница Земаљске банке Хрватске па нема потребе за још два приватна новчана завода. Стога их позивају да оформе одборе за удруживање с Градском штедионицом и поднесу захтев Министарству финансија.¹²³

Гашење Српске штедионице и Српске централне банке у Осијеку одиграло се паралелно с присилним гашењем и свих српских културних друштава. Пошто су у граду деловала пре рата Српска занатлијска задруга, Добротворна задруга „Српкиња”, две српске читаонице, Српско црквено певачко друштво „Свети Сава” и Српско певачко друштво „Гусле”, након ослобођења Срби обнављају рад свих својих друштава. У намери да спрече обнову грађанског духа, комунисти су прво одузели земљиште порушеног Српског дома. Како су гашена ова српска друштва најбоље говори пример Добротворне задруге „Српкиња”. Пошто је ово друштво основао истакнути осјечки грађанин Васо Ђурђевић, а на челу друштва је 1945. била Олга Зебић, кћерка протојереја-ставрофора Лазара Богдановића, Народном одбору није било у циљу да такво друштво настави да делује. Партија је стога прво наредила својим чланицама Српкињама да се учлане у добротворну задругу, а када постану већина да крену да раде на њеном гашењу.¹²⁴ На тај је начин до

¹²² HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Završni račun od 31. 12. 1945.”

¹²³ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis Br. 400-46, od 11. 1. 1946, upućuje Ministarstvo financija Narodne vlade Hrvatske, Odjel za novčarska poduzeća zbog revizije dozvole rada Srpskoj šted. d.d. Osijek i Srp. centralnoj banci d.d. Osijek”.

¹²⁴ Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje, Hrvatska i Srbi 1945–1950*, Zagreb 2003, 216.

краја 1945. године од свих српских друштава само Српско певачко друштво „Гусле” добило је дозволу за наставак рада.¹²⁵

Немогуће је не запитати се да ли је план гашења друштава и институција грађанске симболике обухватао и Српску штедионицу и Српску централну банку. У дописима Централном комитету Комунистичке партије Хрватске секретар Мјесног комитета Осијека Јозо Милошевић 1947. године упозорава власт на Доњи град. Он пише да нема јединства у организацији Фронта Доњи град истичући: „Jedinstvo u Fronti nije zadovoljavajuće. Odnos Hrvata i Srba ne zadovoljava. Kod Srba se odražava priličan šovinizam i oni teže prilaze Hrvatima nego Hrvatima njima. Mnogi Srbi smatraju da su Hrvati protežirani i da se ne poštuju dovoljno njihova žrtvovanja za NDH. Težnja za monarhijom postoji kod bogatih Srba naročito. Zbog toga ni nema političkog ni akcionog jedinstva u nekim organizacijama Fronte u Donjem gradu gdje žive Srbi i Hrvati.” У наставку напомиње да се међу богатијим Србима још осећа тежња за Краљевином Југославијом и да је месна власт погрешила што је Србе комунисте из Осијека повукла у Загреб, због чега нема довољно адекватних људи на терену.¹²⁶ Неспорна је и чињеница да су сва српска културна друштва преко Српске православне цркве била дугогодишње штедише и улагачи у штедионици, па да им је она давала економску потпору и њиховом раду. Симболички гледано, гашење Српске штедионице било је акт одузимања економске независности Срба и њиховог присиљавања да се окрену реорганизованим државним новчаним установама.

Након овога дописа у којем се јасно читава политика и намера власти, штедионица је решавала неке од заосталих послова. Пошто су се осјечки Срби до краја јануара 1946. године масовно враћали из избеглиштва, одблокиран је већи број рачуна. Међу њима се издваја захтев Светислава Живановића, члана Српске читаонице Доњи град и Српског певачког друштва „Гусле”, а који је 1941. пребегао у Београд. На његов захтев 26. јануара 1946. одблокиран му је рачун и 10 деоница ове штедионице. Констанца Крбавац моли 11. јануара 1946. да јој се одблокира рачун, а 26. јануара 1946. године штедионици пише протојереј-ставрофор Јован Николић да му се одблокира рачун, пошто је био ухапшен у НДХ и из логора пребачен у окупирану Србију. Потом Надзорном одбору пише Градски народни одбор Осијек, Одјел за финансије, 28. јануара 1946. да им поднесу биланс рада.

Прва послератна Главна седница одржана је 27. фебруара 1946. године у просторијама завода у Змај Јовиној улици. Седници су присуствовали чланови Управног одбора: Стеван Вуксан, Милутин Живковић, Душан Круљ и Пајо Аћимовић; чланови Надзорног одбора: др Никола Савић и Лазар Павловић, те делегат Градског Народног одбора Милутин Димитријевић. Предмет расправе била је фузија Српске штедионице Осијек са Српском централном банком Осијек, Српским кредитним заводом у Вуковару и Славонском аграрном штедионицом у Осијеку. Директор осјечке штедионице Душан Круљ прочитао је допис Министарства финансија да се ова новчана установа споји са Градском штеди-

¹²⁵ S. Marijanović, *Hrvatsko pjevačko društvo „Lipa” u Osijeku 1876–1986*, Osijek 1987, 157.

¹²⁶ Marina Štambuš-Škalić, Mirjana Jukić, „Hrvatska u izvještajima partijskih komiteta 1945–1948. (Izabrani dokumenti)”, 3. dio, *Fontes – izvori za hrvatsku povijest*, 16 (2010), 274–276.

оницом Осијек. Тај је предлог изазвао велико негодовање присутних чланова који су сматрали да из формалних разлога није могуће здружити Српску штедионицу и Градску штедионицу јер имају потпуно другачије устројство и пословање. Српска штедионица је према њима сувише мали завод с властитом организацијом и зато предлажу да се она споји са малим заводима као што су Српска централна банка д. д. Осијек, Српски кредитни завод Вуковар и евентуално Славонска аграрна штедионица Осијек. Стога је закључено да се овај предлог пошаље у министарство на разматрање.¹²⁷

Годину 1946. штедионица је завршила са сталним прометом. Пошто до краја 1946. нису добили одговор о предлогу да се споје с другим мањим новчаним установама, Српска штедионица није могла да послује и њоме је управљао Управни и Надзорни одбор. Увидом у њен биланс може се видети да је њена укупна актива 961.230,33, а пасива 961.230,33 динара. Улози на текућим рачунима били су 15.570, а улози на штедним књижицама 589.254,10 динара. Остварени расходи износили су 138.666,16 док су приходи били 138.666,16. Чиста добит износила је 7.141,29 динара. Штедионица је и даље поседовала хартије од вредности: 5 акција Народне банке Београд, 25 акција „Осјечке лђваонице жељеза”, 140 акција Даљске штедионице д. д. Даљ, 119 акција Српске банке д. д. Загреб, 243 акција Српске централне привредне банке д. д. Сарајево, 200 акција Српске централне банке д. д. Осијек, 79 акција Славонске аграрне штедионице д. д. Осијек, 58 акција „Осјечке шећеране”, 12 акција Привредне аграрне банке Београд, 9.000 динара (2,5%) разне штете, 38.000 (7%) инвестиционог зајма од пре рата, 2.000 (4%) аустријске крунске ренте, 10.000 (4%) угарске крунске ренте, 16.800 (4,5%) угарске крунске ренте. Њихова укупна вредност износила је 6.786,45 динара. Промене на тржишту ФНРЈ такође су се одразиле и на вредности ових хартија. Штедионици пишу из „Осјечке лђваонице жељеза” и „Осјечке шећеране” да је дошло до промене власништва у фабрици, али да она задржава свој удео на темељу броја акција. Упоредо с процесом ликвидације Српске штедионице, слична прича се дешавала и са Српском банком у Загребу, Српском централном привредном банком у Сарајеву, али и Даљском штедионицом, Славонском аграрном штедионицом Осијек и Српском централном банком у Осијеку. Како ниједна од њих није добила дозволу за наставак свог рада, а услед престанка државног кредитирања нису могле да издају кредите, оне су пословале без чисте добити те нико од њихових акционара није могао да добије свој део добити. Другим речима, осјечка Српска штедионица иако је имала 798 акција у другим новчаним установама, од њих готово ништа није зарађивала.¹²⁸

Немајући никакав план за њен опстанак, штедионици су писали 5. јануара 1947. из Народног одбора Осијек, Одјел за финансије, да на темељу решења Министарства ФНРЈ од 7. децембра 1946. године бр. 23.009 одређују ликвидацију Српске штедионице д. д. Осијек. Стога они захтевају да се сви дугови на камати што пре морају затворити.¹²⁹ Да је Народни одбор у граду

¹²⁷ HR-DAOS, fond 1231, kutija 2, „Zapisnik sjednice Upravnog i Nadzornog odbora Srpske štedionice Osijek održane u njezinim prostorijama 27. 2. 1946. g.”

¹²⁸ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Završni račun od 31. 12. 1946.”

¹²⁹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis 5. 1. 1947. Narodnog odbora Osijek, Odsjek za financije.”

ове одлуке спроводио некоординирано и без економског плана, најбоље поткрепљују дописи Творнице шећера „Партизан” и „Осјечке леваонице жељеза и творнице стројева”. Наиме, из фабрике шећера обраћају им се 17. јануара 1947. да на основу Уредбе о превозињу и регистрацији акција Српска штедионица има у национализованом предузећу 63 деонице бившег предузећа „Осјечка шећерана”. Из фабрике стројева пишу да штедионица поседује 25 деоница њиховог предузећа.¹³⁰

Од маја 1947. започео је стечајни поступак. У Ликвидациони одбор Српске штедионице изабрани су 18. маја 1947. године: Душан Круљ, Милутин Ђурић и Милутин Живковић. Њихов задатак био је да се реше сва дуговања која је штедионица имала. Они су затим саставили списак акционара на основама изјава регистровања 19. јуна 1947. године. Према овоме попису може се добити јасан увид Срба улагача, као и како се на њих Други светски рат и послератни период одразио. Године 1947. акционари су били: Пајо Аћимовић (25 деоница), Јован Белајчић (43 деонице), Љубица Богдановић (169 деоница), Ленка Вировач (33 деонице), Стево Вуксан (32 деонице), Славко и Јулка Диклић (35 деоница), Бранивој Димитријевић (30 деоница), Душан Димитријевић (30 деоница), Михајло Димитријевић (80 деоница), Милутин Димитријевић (115 деоница), Светислав Живановић (10 деоница), Милутин Живковић (25 деоница), Олга Зебић (26 деоница), Бранко Јанковић (5 деоница), Лепосава Кескеновић (5 деоница), Душан Круљ (97 деоница), Олга Минтина (100 деоница), Лука Патковић (800 деоница), Лазар Павловић (10 деоница), Адолф и Анка Плеин (67 деоница), Милан Поповић (10 деоница), Милан Пуховић (61 деоница), Јулка Савић (44 деонице), Мара Стојановић (5 деоница), инж. Константин Чуткуовић (50 деоница), Љубица Хинић (47 деоница), Милан Укропина (24 деонице), сви из Осијека; Петронела Димшић из Новог Сада (75 деоница), Петар Дворнић (21 деоница), Смиљка Ђукић из Тузле (10 деоница), Немања Јовановић из Београда (5 деоница), Владо Јовановић из Босанске Дубице (50 деоница), Министарство рада НР Србије у Београду (50 деоница), др Јован Ненадовић из Новог Сада (37 деоница), Српска православна црква Осијек (2 деонице), Милан Панишић из Земунa (30 деоница), Димитрије Петровић из Београда (453 деонице), инж. Живојин Праштало из Сарајева (4.201 деоница), Јован Праштало из Београда (928 деоница), Марко Радовић из Новог Сада (5 деоница), Коста Стојачић из Даља (100 деоница), Прокопије Узелац (30 деоница) и др. Укупно је био 41 деоничар са 7.975 деоница. Како је штедионица располагала са 10.000 деоница, 12. децембра 1946. покренуто је питање преосталих деоница на име деоничара за које се није знало како су скончали за време рата. Стога су отворена питања деоница на име др Бранислава Грчића (у избеглиштву), Катице Миланковић из Даља, Ђорђа Јагнића из Пакраца, Стевана Ковјанића (у избеглиштву у Београду), Оскара Колбаха (Oscar Kolbach) који је страдао у логору и других.¹³¹

На седници одржаној 30. јуна 1947. године расправљало се о улозима које је штедионица још имала. Они су обухватили следећи новац: у благајни

¹³⁰ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis 'Partizan' tvornice šećera 17. januara 1947, Dopis Osječke ljevaonice željeza i tvornice strojeva 17. januara 1947.”

¹³¹ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Spisak akcionara na temelju izjava registriranja 19. 6. 1947.”

2.851,55 динара, штедионички улог на жиро рачуну Народне банке Југославије 167.089,63 динара, хартије од вредности 6.786,45 динара, менице укупне вредности 104.376,08 динара, покретну имовину и намештај вредности 80.710 динара, некретнине у власништву штедионице 261.000 динара, деоничарску главницу 100.000 и улоге на штедњу од 589.269,10 динара.¹³²

На основу свега изложеног, запажа се да сâм процес ликвидације овог новчаног завода није ишао тако брзо како је прижељкивано. Стога је 29. јануара 1948. године Министарство финансија (Секретаријат кредитне установе) именovalo Милутина Димитријевића за новог председника Ликвидационог одбора. Његов задатак био је да што пре затвори сва дуговања и пожуре исплату улога штедиша.¹³³ Тим актом власт је елиминисала потенцијалне тужбе штедиша и већу позорност око гашења штедионице.

Дана 31. марта 1948. одржана је последња седница Ликвидационог одбора. Седницу је отворио Милутин Димитријевић, а потом је Душан Круљ изнео биланс и стање улога. Стање у благајни износило је 18.869,15 динара, менице 82.867,58 динара, текући рачуни 14.625,82 динара, привремени рачуни 176.547,44 динара, деоничарска главница 100.000 динара, добици и губици 157.953,19 динара и трошкови 606 динара. Одбор још увек није успео распродати хартије од вредности, а проблем су представљали улози на штедњу који су укупно износили 589.069,10 динара.¹³⁴ Стога је састављен списак свих штедиша те су њихови улози подељени на улоге веће и мање од 5.000 динара. Мали број улагача имао је веће износе од 5.000 динара у штедионици. Њих је било свега 26 и они су сви заједно имали уложено 281.227 динара. Међу њима највеће улоге имали су Љубица Хинић, рођ. Муачевић, Милутин Живковић, Српска женска добротворна задруга Осијек – Резервни фонд, Катица Војанин и Српска православна црквена општина Осијек.¹³⁵ Највећи део, односно 307.841,10 динара односило се на мале улоге до 5.000 динара. Међу власницима улога мањих од 5.000 динара велики је број доњоградских Срба, Хрвата, Немаца и Јевреја, југословенских организација и институција, црквених општина те српских и руских културних друштава. Тако су мале улоге у штедионици 1948. имали још и Управа Српског патријаршијског добра у Даљу, Добровољно ватрогасно друштво Тења, Грађевна заклада Валпово, Српска православна црквена општина Чепин, Српска православна црква Погановци, Добровољачки дом Осијек, Српско певачко друштво „Гусле”, Поглаварство општине Бијело Брдо, Добровољно друштво руских жена Осијек, Руско певачко друштво „Бајан”, Српска читаоница Осијек, Српска кредитна занатлијска задруга Осијек и др.¹³⁶

После ове седнице Српска штедионица д. д. у Осијеку прекинула је своје пословање. Њено гашење нису пренеле ни једне осјечке новине, а услед

¹³² HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Ulozi iz Glavne knjige Srpske štedionice d. d. Osijek na dan 30. 6. 1947.”

¹³³ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Dopis br. 1734-I-I-1943 Ministarstva financija, Sekretarijat-kreditne ustanove Zagreb, 29. 1. 1948.”

¹³⁴ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Izvod iz Glavne knjige Srpske štedionice d.d. u Osijeku na dan 31. 3. 1948.”

¹³⁵ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Ulozi per 31. 3. 1948. preko 5.000 dinara.”

¹³⁶ HR-DAOS, fond 1231, kutija 1, „Ulozi per 31. 3. 1948. do 5.000 dinara.”

промене назива на почетку и након Другог светског рата, јавност није ни приметила њено гашење. Просторије штедионице испражњене су и у њих се 1948. године уселило Српско културно друштво „Просвјета” – Пододбор Осијек.¹³⁷

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Zoran MIŠKOVIĆ, Doctor of Medicine
Osijek, Croatia
zoran.miskovic3@gmail.com

SERBIAN SAVINGS BANK PLC. OSIJEK – HISTORY OF THE FIRST SERBIAN MONEY INSTITUTION IN OSIJEK

SUMMARY: The Serbian savings bank was established as financial co-operative downtown on October 3rd, 1899. This savings bank started to collect its registration fees on October 25th, 1899, and its capital was 100,000 kunas. At the initiative of Vaso Muačević, the savings bank was reorganised into co-partnership in 1907, with the capital 100,000 kuna divided into 1,000 shares. This Serbian savings bank was successfully operating among Serbs in Osijek, providing them needed financial support for investments. During the Kingdom of Yugoslavia, Osijek lost its strategic position which resulted in declining of economy and trade, while the savings bank lost its protective role for the local Serbs. Consequently, its work declined and in 1923 Serbian central economic bank plc. from Sarajevo became interested in it, which resulted in its members becoming board members in Serbian savings bank Osijek. As the Serbian named money institution, it was forced during the Independent State of Croatia to stop with its former work and its name was changed to Downtown bank plc. Under the name of Downtown bank it was wholly unknown, without the possibility to expand its work. After the WWII had ended, restored savings bank continued its work as Serbian savings bank plc, but during changed political circumstances. Closing down this broken money institution was a part of eliminating civic culture in Osijek. According to the decision of Ministry of Finance, the Serbian savings bank was closed on December 7th, 1946.

KEYWORDS: Serbian, savings bank, money institution, Serbs, Osijek

¹³⁷ HR-DAOS, fond 1148, knjiga 1., „Zapisnik sjednica SKD „Prosvjeta” sastavljen 21. I 1948. na odborskoj sjednici.”

Др Жарко ДИМИЋ
Архив САНУ у Сремским Карловцима
Трг Бранка Радичевића 17
Сремски Карловци, Србија
arhivsanusk@gmail.com

СУДБИНА АРХИВА СРПСКОГ НАРОДНОГ ПОКРЕТА 1848–1849.

САЖЕТАК: У овом раду обрађена су два документа која дају одговоре на питања шта се дешавало са архивском грађом Српског народног покрета 1848–1849; како и када је измештена из Карловаца и како је и када у Карловце враћена.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ђорђе Ст. Бекић, Карловци, Темишвар, Фердинанд Мајерхофер, патријарх Јосиф Рајачић, Архив, патријарх Георгије Бранковић

За прошлост српског народа у Хабзбуршкој, касније Аустроугарској монархији (1867) свакако да је посебно значајан архив створен у време трајања Српског народног покрета 1848/49. године. Необичан је пут овог архива, а данас Фонда СНП-а 1848/49, који се налази у оквиру Архива САНУ у Сремским Карловцима. Већ на самом почетку његовог оснивања, бурних година стварања Српске Војводине и рата с Мађарима, посебно после напада мађарске војске под командом генерала Јаноша Храбовског на Карловце 12. јуна 1848. године, архив и друге вредности од националног значаја, као што су привилегије, повеље и слично, пренесени су у Београд и смештени у ђумрук у Карађорђевој улици. Архив се налазио у Београду док се ратни сукоби нису стишали. Тадашњи регистратор Војводства Србије Радослав Манојловић вратио је Архив 17. септембра 1849. у Карловце. Недуго затим део Архива, који се односио на Народни покрет, 1848–1849. пренесен је, по наређењу управитеља Војводства Србије аустријског генерала Фердинанда Мајерхофера, из Карловаца у Темишвар, тадашње административно седиште Војводства Србије, а затим, сматрало се, у Бечки ратни архив. Ови Мајерхоферови поступци већ тада су изазвали подозрење Срба¹. Даљи историјски подаци у

¹ Жарко Димић, *Прељед историјаша Архива САНУ у Сремским Карловцима (1949–2009)*, Сремски Карловци 2010, 11.

вези судбине овог архива воде до 1896. године, када је патријарх Георгије Бранковић упутио молбу Бечу да се овај архив коначно врати и буде смештен у Патријаршијско митрополијски архив у Сремским Карловцима. Ови захтеви и сеобе нису ишле баш тако лако и у поменутом правцу, а неки датуми су нетачни. У Архиву САНУ у Сремским Карловцима наилазимо на два значајна документа за добијање одговора на питање како је и када враћен Архив СНП у Сремске Карловце. Први документ је писмо које је патријарху Георгију Бранковићу и Саборском одбору упутио у вези са овим питањем Ђорђе Ст. Бекић², народно-црквени архивар, 7/20. јануара 1905. године³. Из ове представке сазнајемо да Архива Главног народног одбора 1848/49. „лежи” тј. налази се у писмохрани Корпуске војне команде у Темишвару. Представка гласи:

„У својем уваженом извештају о свом н. ц. архивском звању за 1898. годину поднео сам предлог, да се именовани 'Рајачићев архив', који се, на јавним вештинама, иако од ипирјархових наследника нудио на продају у Беошту, Бечу и Русији, рекламује за нас, као саставни део овог, нар. цркв. архива митрополијског, ие са иоме као наша народна својина и имовина.

У образложењу иог својег предлога исиакао сам као главно, да је 'Рајачићев архив', ио неопореченој иврди јавних листова садржавао ону иреиску, коју је блажени нам иипр. Јосиф, у својсиву врховна шефа српске Главне Народне Управе 1848/49. имао са надлежним државним круговима аустријским и руским, ие да се ирема иоме ии сиици не могу сматраи као ириваини, већ да су ои ии народна имовина, ио иио је у њима изложен рад, који је иипр. Јосиф иипред народа и за народ водио, као иио су и они кругови њему, иипријарху, доисивали не као архиваиној особи, нећо као оном ирвоначелнику иадаиће Гл. Нар. Управе. Годину дана за иим, у званичном извештају овог н. ц. архивског звања за 1899. поднео сам иипи свој предлог: да се архив Главног Народног Одбора 1848/49; који је, 1850. из двора иипријаршког и у одсуству блаж. нам. иипр. Јосифа насилно однесен у Темишвар, иакоћер рекламује као саставни део овог н.ц. архива митрополијског и као народна имовина и својина, каквим им је иипр. Јосиф ииално и одлучно сматрао и бележио, чему ораиивно ни иадаића бечка влада Бахова ни генерал Мајерхофер, који је архив Гл. Нар. Одб. дао однеи, нису моћи доказати.

² Ђорђе Ст. Бекић, професор, публициста, народно-црквени архивар, јавни радник (Нови Сад, 9. септембар 1854. – ?, после 1938). Отац му је био пореклом са Баније, а мајка Теофана из Ченте. Студирао је технику у Прагу. Студије је напустио због сиромаштва. Почетком осамдесетих година XIX века био је секретар Српске народно-црквене општине и надзорник српских школа у Мостару. У име општине написао је 1871. познати протест против војног закона аустроугарских власти. Због тога је, заједно са виђенијим потписницима тог документа, 1882. изведен пред суд и осуђен на 15 месеци затвора и изгон из земље. Након тога радио је као професор Више девојачке школе у Панчеву, да би 1894. био постављен за народно-црквеног архивара и библиотекара у Сремским Карловцима. Био је активан у оснивању историјског архива у Новом Саду и накратко члан уредништва *Гласника Историјског друштва у Новом Саду*. Био је заступник Црепајског среза у Народно црквеном сабору 1892. Сарадник је више листова и новина (*Застава*, *Наше доба* и *Народност*). Отац Стефан био је активни учесник у Српском народном покрету 1848/49, као делегат Перлеза изабран је за члана Главног одбора. Брат Теодор Тоша био је угледни новинар и политичар. В. Ђ. Крстић, *Српски биографски речник I*, Нови Сад 2004, 463; Мита Секулић, *Историјско друштво у Новом Саду: 1927–1941/2003*, Нови Сад 2003, 89.

³ Архив САНУ у Ср. Карловцима, МП „А”, 10/1905. (у даљем тексту АСАНУК).

Поводом овом мојем другом предлозу били су подаци на које сам у сређивању овог н. ц. архива наишао и онда она изјава, коју је, дакле, њок. председник Српске Матице Милош Димиријевић учинио, кад је за време њош сређивања у друштву Ваце Светосић дошао у овај наш Архив где када ја њу испричах њиша сам њо сјисима дознао о судби архива Гл. Нар. Одб. ех 1848/49. са њим, да њај архив, на случај да њосле укидања Војводине није пренесен у БПешћу или у Беч, и сам мора бити у војној власици у Темишвару. Том приликом рекао је њок. М. Димиријевић, да би се њај одборски архив, ако је пренесен у БПешћу, од високе Угарске владе, њада барона Банфија, лако могао добити најраг.

Сабрани подаци и ова изјава њок. Српске Матице М. Димиријевића њобудише ово н. ц. архивско звање да г. 1899. њоднесе предлог да се рекламује и архив Гл. Нар. Одб. ех 1848/49. где да ња народна имовина дође на своје место.

Међу њим, избила је вест да је од сјране приватних војних кругова њоштекла иницијатива, да се архив Главног Народног Одбора ех 1848/49. изицише од Корпуске војне команде у Темишвар, где још и сада лежи и пренесе у ратни архив у Бечу. Намера ова мошивици се њиме да ће се њај наш архив њамо у Бечу најбоље сачувати, и још се исјиче да би најбоље било да се сви друш сјиси о њокрећу, који су заосјали у овом н. ц. архиву миширополијском ња њако и они, који се налазе у приватних лица, прикупе и предаду на сачување Бечком ратном архиву.

Судим да ми ни Ваца Светосић ни високо сл[авни] Саборски Одбор неће замерити, ако се овде одлучно оградим њошњив сумње, којом се у горићој мошивацији без свака сјварна разлога оцењује ово н. ц. архивско звање и уирава њиме. Ја њо дузјем овом звању и својем моралном осећају као и својим званичним обавезама.

Ова намера приватних војних кругова и, јер се сада дознао њоузвано где лежи архив Гл. Нар. Одбора ех 1848/49. даје ми њовода да сада њоновим свој предлог од г. 1899; да и њеић замолим Вацу Светосић и Високо сл. Саборски Одбор, да се уњишеби све њишо је у снази наше надлежне власици где да се ови за нашу цркву и наш народ преважни сјиси за наш народ, чија су својина, рекламују и сјасу.

Ако је код сјиса њакозвана „Рајачићева архива”, још и било кога коме је њребало доказивати, да је њај архив нар. цркв. имовина овде, код сјиса Гл. Нар. Одбора ех 1848/49. њишуда ња њишеба:

Пошћо је време крајко где њишуд њиасносћ велика осјављам на сјрану њишпрније разлагање о њојединим фазама насилна одузимања архива Гл. Нар. Одбора а њако и њарничења блаж. наш. њаић. Јосифа у корисћ исјош архива, ња ћу да исјакнем само главне чињенице које су њишебне зарад искажења мога предлога и евеншвалне рекламације.

Чиним ово и с њога њишо судим да може насјатић могућносћ да Ваца Светосић, обзиром на важносћ сјвари и њиасносћ оклевања без чекања на сасјанак висок. саборског Одбора, силом својег њоложаја и њрава, у цркви и народу, одлучи президијално прегзеић њишебне мере за рекламацију њоме-нуша архива као наше нар. цр. својине.

У име њога, имам часћ исјатић и њоднеић ове чињенице:

1. Архив Гл. Нар. Одбора однесен је одавде насилно, лицем на Боџојавле-није з. 1850. у одсуству њајир. Јосифа који се њада, на њозив владе Бахове, бавио у Бечу.

2. Архив је одузела нарочитија комисија, коју је изаслао ген. Мајерхофер, њада шеф зем. за ујраве за Војводину.

3. У њој Комисији били су: Алекс. Сѣојачковић, њада чиновник исије зем. владе и каетиан ѡајкашки Ј. Ђурић.

4. По њојреби земунској бриџадира Дошена добила је Комисија њо од карловачкој Маџисѣраѣа асисѣенцију њод ѣрадским синдикусом Ј. Луначеком.

5. Архив је ѣа Комисија узела од дворској економа М. Јовановића који је, зарад својих ѣравдања ѡаѣријарху Јосифу, од комисије измолио реверс.

6. Паѣријарх Јосиф се оџрадио ѣроѣив насилна ујадаја Комисије у њеџову резиденције, и рекламовао је, архив Гл. Нар. Одбора ех 1848/49. доследно исиѣако а неѣрикосновену народну имовину, коју је месѣо у оном наѣем Нар. црк. миѣройолијском архиву.

7. Услед ѣоџ и ѡакој ѡаѣријарховој држања и рада, најавио је мин. Бах, у својем доѣису од 20. марта 1850. (ѡо нов. календару) број 1318 – исијред Бечке владе ѡаѣријарху Јосифу ово: 'Нема сумње и ѣенерал-мајор барон Мајерхофер је исказао сѣремносѣ да све документије, ѡвеље и друѣе акѣе, који нису неѡѣходни обласној власѣи, већ су само национални црквени или ѣлеменски, брижљиво склони и ѣреда Ваѣој ексцеленцији на чување у срѣском националном архиву.

У вези са овим, ѣенерал-мајору барону Мајерхоферу даћу ѡѣребна уѣуѣисѣва и надам се да ће ѣиме бриѣе које ваѣа ексцеленција исказала у ѣисму од 7/19. фебруара ѣроѣле ѣодине биѣи развејане.'

Судим Ваѣа Свеѣосѣи и високо сл. Саборски Одборе да се већ из овој одџовора јасно види ѣравац рада ѡајир. Јосифа у корисѣ архива Гл. Нар. Одбора ех 1848/49; бечка влада ѣрисѣала је и наредила већ онда, да се сви за званичење ѡадаѣње зем. ујраве за Војводину исиѣој ујрави неѡѣребни сѣиси одлуче и враѣе у Карловце; да је, најзад, у ѣој ѣравцу већ онда издаѣ налоџ и ген. Мајерхоферу као ѡадаѣњем шефу ѣе зем. ујраве, о којем мин. Бах исиѣиче да је већ унаѣред био саизволео на ѣо враћање, ѡо чему излази да ни бечка влада ни ген. Мајерхофер нису смаѣрали архив Гл. Нар. Одбора ех 1848/49. ѣрајно задржаѣи, односно да су и они ѣризнали, да је ѣај архив народна својина и да му је месѣо у овом н. ц. архиву миѣройолијском.

Нисам наѣао ѣраѣа, да је одлука мин. Баха врѣена и изврѣена до краја; а како су сѣиси Гл. Нар. Одбора још и сада у архиву војној корѣуса ѣемиѣварској, би ће да је осѣало на наредби.

На ѣо ѣѣо ѣорњи акѣ бечке владе ѡѣврђује народно ѣраво на архив Гл. Нар. Одбора ех 1848/49. – сам мин. Бах вели, да се сѣиси ѣој Одбора имају овом наѣем нар. цркв. архиву на сачување ѣредаѣи – ѣо је јасно и несумњиво, да нема никаква сѣварна и ѣравна основа жељи која се ових дана јавила са ѣриваѣине војне сѣране, наѣме: да се архив Гл. и Нар. Одбора ех 1848/49., ѣренесе у бечки раѣини архив на сачување, јер је, како ѡказах, већ з. 1850. с надлежне државне сѣране одлучено начелно да је сѣисима ѣој одбора месѣо у овом наѣем н. ц. архиву, ѣе ѣако је даље, већ давно ѣресѣала биѣисаѣи ѡадаѣња зем. ујрава за Војводину и како су ѡслови ѣе ујраве

давно посвршавани, то сада, судим, не може бити никакве сметње, да се у списку начелна признања мин. Баха, да и присијајању ген. Мајерхофера цео архив Главног Народног Одбора и доба покрећа – уступи нашој нар. црк. управи и пренесе у овај наш н. ц. архив миштрополијски.”

„Смајрао сам за своју дужност”, закључује на крају Бекић, „да на ово, овако збијено, свраћим пажњу Ваше Светосици и високом Саборског Одбора, и да ову ствар народну прејоручим старању и заштити ваше светосици и високо сл. Саборског Одбора.

На Бољојављење, 1905.

Вашој Светосици и

Високо сл. Одбору учтиво одани

Ђорђе Св. Бекић

Нар. цркв. архивар”

Недуго потом патријарх Георгије Бранковић упутио је званичан допис по овом питању Хајнриху витезу од Питрајха, царско-краљевском артиљеријском генералу, министру рата на двор у Бечу. Овај документ у свом основном концепту писан је немачким језиком и гласи:

„Ваша ексцеленцијо,

Бивши земаљски шеф српског војводства и тамнишког Баната генерал-мајор барон Мајерхофер је крајем 1849. и почетком 1850. године наредио да све акције Главног Одбора Српског Војводства вођене из 1848–1849. године од стране Земаљске управе донесу њему, тј. трансформишу у Темишвар као његово седиште. Због тога су дојични списи из српског Народног Одбора, 6/18. јануара 1850. године, у одсуству тадашњег српског миштрополија и патријарха Јосифа Рајачића, од стране специјалне комисије одузети од миштрополија и Националног архива и пребачени из Карловаца у Темишвар где се и данас налазе. Српски миштрополиј Ј. Рајачић не само енергично пројектовао код окружних власита пројив оваквог корака Земаљске власита Војводства, већ и од банајске власита захтевао да се списи српског миштрополија и Националног архива хитно враће, јер се морају посматрати као део националног архива, односно као српска народна имовина.

У решавању овог питања издао је Његова ексцеленција, тадашњи ц. к. министар унутрашњих послова Бах српском патријарху допис од 20. марта 1850; заведен под бројем 137/1850, приложен у поједносављеном препису, и у којем се, како Ваша ексцеленција може да види, изражава добра воља да се дојични акти предају српском националном архиву и да је Његова ексцеленција у том смислу поменутиом Земаљском шефу, Фердинанду Мајерхоферу упутила потребне инструкције.

Од тада су прошекле 54 године, ствар није регулисана и наредба није извршена. Однећи списи српског Главног Одбора од 1848/49. и данас се налазе у Темишвару у војном архиву 7. корпуса.

После ове понизне представке глава српске православне цркве у угарским земљама и према одобреном Стављу православној српској народно-црквеној аутономије, као шеф овдашње миштрополијске канцеларије и горе поменутог миштрополијског и националног архива, узимам себи слободу да од

Ваше ексцеленције најоданије молим да Ваша ексцеленција орџанизује све што је потребно да се више поменути списи из 1848/9. године српског Народног Одбора са војних власи 7. корпуса у Темишвару предају мени на чување у овдашњем Националном архиву.

Уз одобрење Ваше ексцеленције примити израз мој највеће поштовања. Карловци, 9/22. фебруар 1905.

Митрополић и патријарх српски.”⁴

Захваљујући постојању ова два сачувана документа у прилици смо да сазнамо судбину једног од данас значајнијих фондова Архива САНУ у Сремским Карловцима. Поставља се питање начина одузимања Архива те 1850. године и шта је био циљ оваког поступка, с обзиром на то да је Фердинанд Мајерхофер био активан учесник у догађајима 1848–1849. године, затим колико је целовитост архивског фонда остала очувана до свог повратка у Сремске Карловце, тј. колико тога данас недостаје у односу на првобитно стање. Уочљив је значај активности архивара Ђорђа Ст. Бекића, захваљујући чијој је упорности, а потом и разумевању патријарха Георгија Бранковића овај архив враћен и до данас сачуван. Он данас представља прворазредно сведочанство на ова значајна времена и догађаје.

Бекић у својој представи Саборском одбору и патријарху Бранковићу помиње прилично незгодно и болно питање продаје приватног архива патријарха Јосифа Рајачића од стране патријархове родбине, која је нуђена унаоколо и ко зна куда су „отишли” многа значајна документа и преписка, да би седамдесетих година прошлог века оно што је од ове приватне архиве „остало” ипак нашло своје место у посебном фонду у Архиву САНУ у Сремским Карловцима. Много гору судбину доживљавали су наши архиви, па и сâм митрополијско-патријаршијски, у периоду Првог, а посебно Другог светског рата. Било како било, Архив СНП 1848/49. убрзо је из Темишвара пренет у тадашњи велики национални Архив у Сремским Карловцима.

Наши архиви током свог постојања имали су тешких момената. Они су не само пљачкани, већ и уништавани, неретко и од нас самих. Поменути случај један је од оних са срећнијим завршетком, па захваљујући томе истраживачи данас имају могућност да истинито и реално осветле један период, догађаје и личности који су посебно значајни за живот и постојање Срба у Хабзбуршкој монархији, а истовремено је драгоцен и значајан и за друге народе који су на овим просторима живели заједно са Србима; Мађарима, Хрватима, Немцима, Румунима, Словацима итд.

⁴ АСАНУК МП „А” 10/1905.

Žarko DIMIĆ, PhD

The SASA Archive in Sremski Karlovci

Trg Branka Radičevića 17, Sremski Karlovci, Serbia

arhivsanusk@gmail.com

THE FATE OF THE SERBIAN NATIONAL MOVEMENT ARCHIVE
1848–1849

SUMMARY: During the time that the Patriarch Rajačić had spent in Vienna in 1850, a Board was formed by Major General Ferdinand Maierhofer, the chief of the Serbian Voivodeship and Tamiš Banate at that time. The aim was to transfer (take away) all acts, i.e. the archive of the Chief Board of Serbian Voivodeship kept from 1848 to 1849, from Karlovci to Timisoara, where its headquarters used to be. Due to activities and the persistence of Đorđe St. Bekić, people-church archivist in Karlovci, as well as the support and understanding of the Patriarch Georgije Branković, the archive was brought back to Karlovci, where it is still kept today.

KEYWORDS: Đorđe St. Bekić, Karlovci, Timisoara, Ferdinand Maierhofer, Patriarch Josif Rajačić, Archive, Patriarch Georgije Branković

Мср Урош Д. МИКЕТИЋ

Универзитет у Приштини

Филозофски факултет у Косовској Митровици

Филипа Вишњића ББ, Косовска Митровица, Србија

ugrosmiketic@gmail.com

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ТЗВ. „ОСЛОБОДИЛАЧКОЈ ВОЈСЦИ КОСОВА” У НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ АЛБАНИЈЕ*

САЖЕТАК: У српској историографији постоји извесна празнина када је реч о албанској историографији, а нарочито њеном проучавању опипљивих историјских питања од непосредне важности за оба народа. Циљ истраживања је да на основу библиографије радова о тзв. „Ослободилачкој војсци Косова” у Народној библиотеци Албаније у Тирани (Biblioteka Kombëtare e Shqipërisë), коју овде излажемо у основним цртама, прикажемо доминантне тенденције (карактер) албанске историографије. Дат је и стручни превод наслова, првенствено албанских, на српски језик.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: библиографија, наслови, Народна библиотека Албаније, ОВК, Косово и Метохија, албанска историографија, доминантне тенденције

Феномен српско-албанских односа кроз историју представља битно место у српској, а раније и југословенској историографији. Ипак, поједина питања, нарочито она политички осетљива из домена последњег рата 1999, нису из одређених разлога била систематичније обрађена. Зато овај прилог поставља за циљ да један такав запостављени сегмент у српској стручној јавности – албанску историографију о тзв. „Ослободилачкој војсци Косова” (срп. – ОВК; алб. Ushtria Çlirimtare e Kosovës – УЏК; енг. Kosovo Liberation Army – KLA) – боље осветли. Наиме, њена генеза, идејно и војно формирање, предратно и ратно деловање (пре свега масовни ратни злочини над неалбанцима, снагама војске и полиције), као и послератно инфилтрирање (трансформација) у готово све сфере албанског друштва на Косову и Метохији нису значајнији

* Рад је написан у оквиру пројекта „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција” (ев. бр. 47.023), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

предмет истраживања домаће историографије.¹ Ова чињеница је посебно штетна имајући у виду идејни и, пре свега, физички допринос који је ова милитантна организација дала борби против српског народа, која се, премда у другачијем облику али руковођена истим актерима, наставља и данас.

С друге стране, албанска историографија посветила је овом питању максималну пажњу о чему сведочи бројка од најмање 130 наслова у Народној библиотеци Албаније.² У питању је разнолика грађа: студије (монографије), научни и новински чланци, публиковани ратни дневници, интервјуи са војним лидерима, енциклопедије и сл. Првенствено је реч о албанским ауторима на матерњем језику, па је зато могуће доносити и закључак о карактеру албанске историографије када је реч о овом питању. Сем тога, сасвим мало наслова преведено је на стране језике (енглески, француски), односно са страних на албански (примера ради, са енглеског). Претпостављамо да је постојала тенденција да у одабиру наслова за преводјење са албанског на стране језике предност имају провокативнији наслови из разлога формирања позитивне пропагандне слике о албанској борби, а негативне о српској улози.

Занимљиво је, такође, да је о самој проблематици писано врло рано, чак и у јеку предратних и ратних дешавања без обзира на непостојање јасне историјске дистанце. Као доминантни издавачки центри издвајају се Приштина и Тирана, док се остала места сасвим ретко појављују. Ово оправдавамо историјским предусловима; наиме, Приштина је већ у комунистичкој Југославији утемељена као административни центар, а касније као средиште албанског паралелног система власти у јужној српској покрајини и послератни институционални центар привремених покрајинских органа, а Тирана је од формирања независне Албаније њен највећи културни и универзитетски центар.

Албанска струка истраживала је корене ОВК (генеза), дакле њено идејно и војно обликовање, затим развој, ратна дејства и послератну улогу. Доминантна теза у тамошњој историографији је покушај да се настанак ОВК оправда репресивним српским режимом „успостављеним” још 1912, присутним у комунизму и неподношљивим за време руковођења државом Слободана Милошевића. Српски режим окарактерисан је, уопште, као геноцидан, а албански народ жртвом масовних злочина и, чак, холокауста. По тамошњим

¹ Преглед домаће литературе (од старије ка новијој): Марко Лопушина, *ОВК њрошув Југославије: како смо изгубили Косово и Метохују*, Чачак 1999; Isti, *OVK protiv Jugoslavije: kako smo izgubili Kosovo i Metohiju*, Саџак 2001²; Снежана Миливојевић, „Шпијунско терористички рат на Косову и Метохији и стварање ОВК”, *Башићина: гласник*, 15 (2003), 125–133; Јован Ђирић, „О феномену косовске мафије”, *Sociološki pregled*, 1 (2006), 33–56; Хатица Бериша, *Последице њолиничког насиља на Косову и Метохују*, Београд 2013; Бојан Д. Ђокић, „Злочин ОВК: гранатиране српске пијаци у селу Бресје”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 2 (2016); Bojan Djokić – Nenad Antonijević, *Suffering of the Serbian and other Minority Population in Kosovo and Metohija in 1998: exhibition of photographs, facsimiles, newspaper excerpts and books*, Belgrade 2017.

² Уз ограду да постоји знатно више наслова који нису дефинисани кључном предметном одредницом „УСК”, а односе се, макар делимично, на деловање тзв. ОВК. Ово истраживање засновано је, искључиво, на претраживању наслова доступних под термином „УСК” у библиотеци у Тирани, те самим тим није комплетно, јер би обим рада морао бити, чак, и вишеструко већи, имајући у виду значај који се придаје овој теми у албанској историографији. Више је реч о једном пионирском раду који би могао бити почетна база за даља студиозна истраживања.

схватањима, ОВК је представљала „пут у слободу” и албанску реакцију на југословенску дезинтеграцију крајем XX века током тзв. „године Косова (1998–1999)”.

Како сваку револуцију, што ОВК према тумачењу албанске историографије дефинитивно представља, обележавају хероји и издајници, настојало се појединим историјским личностима, било оним преминулим (страдалим) или живим, приписати нека оваква квалификација. Албанска историографија напомиње, истовремено, да је и међу ОВК било разних турбуленција и смутњи у рату – било је то, како је писало у једном наслову, „време хероја и маски”. У истом контексту, премда као идејни утемељитељ ОВК, потенциран је Адем Демаћи уз поређење с Нелсоном Манделом и његовом жртвом (сложићемо се да су разлике заиста велике); такође, војно крило албанске иреденте – предводници ОВК – сматрани су херојима албанског народа. Зато се с посебним пијететом сугерисало на „херојска дела” страдалог Адема Јашарија и његове бројне породице, бројних „мученика и хероја” погинулих у борбама са српским снагама, Рамуша Харадинаја, Хашима Тачија и других. Борба ОВК према таквим схватањима је света – можда се зато с огорчењем писало о послератним хапшењим оптужених за ратне злочине над неалбанцима и нелојалним Албанцима попут „генерал-мајора” ОВК Рустема Мустафе званог „Реми”.

Попут ликова из света ОВК, једнострано је презентован и сâм ратни ангажман, те су учестали прикази „великих” победа (Будаково, Кошаре) и операција („Стрела”). Наиме, у потпуности се занемаривала чињеница да је ОВК као организација разбијена осим незнатних делова и као таква није била равноправан противник.

Посебно поље интересовања односи се на дипломатску страну рата ОВК и, првенствено, укључење НАТО-а у сукоб. Разлози уласка у сукоб тражени су, пак, на погрешним странама; сматрало се, наиме, да је велики утицај на америчку јавност имала албанска емиграција деловањем батаљона „Атлантику”, састављеног од Албанаца из САД-а који се борио на Косову и Метохији и Албанске Атлантске Асоцијације. Свесно се, наиме, занемаривала чињеница да НАТО, а посебно САД, нису приступиле сукобу вођене евентуалним симпатијама према албанској емиграцији, борби за албанско „ослобођење” и спречавању „хуманитарне катастрофе”, већ прагматичним остваривањем сопствених геостратешких интереса на Балкану. Наравно, овакви разлози нису били помињани као пресудни.

Помоћ борби ОВК стигла је, природно и већ традиционално, и из Албаније као матице која претендује да уједини територије насељене Албанцима. Посебна пажња обратила се на војну страну ових односа – наиме, ОВК је попуњавана немалим бројем официра и војника из Албаније, одакле су и биле руковођене акције против југословенске државе. Један рат против „репресије, геноцида и холокауста” претворио се, дакле, у рат за уједињење свих Албанаца, што је и данас нескривена тенденција званичне Тиране.

Конечно, нисмо приметили истраживања о злочиначком карактеру ОВК, небројаним њеним почињеним или инспирисаним убиствима, руковођењу у рушењу српске духовне и културне баштине с циљем негирања вековног присуства Срба на Косову и Метохији, те коначно ништа мање важном питању

9. Baftiu, F.

Kosova krizë ndërkombëtare : ditar politik e diplomatik dhe analiza [Косово, Међународна криза : њолиџичко-диџломаџиски дневник и анализа] / Fehmi Baftiu; red.: Valbona Rrahmani. – Prishtinë : Çlirimi, 2004.

10. Basha (Keçmezi), S.

Luftas e UÇK-së dhe Pavarësia e Kosovës : Lëvizja Çlirimtare Kombëtare në Kosovë pas Luftës së Dytë Botërore (1945–1999) [Раџи ОБК и независносџи Косова : Народноослободилачки њокреџи на Косову њосле Дружоџ свеџјскоџ раџиа (1945–1999)] / Sabile Basha (Keçmezi). – Y: Nacional, Бр. 237 (16 shkurt [февруар] 2014), стр. 18.

11. Bekolli, Z.

Drenica në stinët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës [Дреница у њеруоду Ослободилачке Војске Косова] / Zeqir Bekolli; red.: A. Spahiu; red.: I. Berisha. – Prishtinë : Rilindja, 1998.

12. Beqiri, N.

Fjalët e fundit të “Katanës”, para se të ndërronte jetë, pasi theu kufirin shqiptaro – shqiptar, më 1999 : publikohen detaje nga ditari i poetit dhe piktorit Agim Ramadani, heroi i UÇK-së në Luftën e Kosharës [Последње „Каџанине” речи њре смрџи и њосле њреласка албанско-албанске ѓранице 1999 : деџиалџи из дневника њоеџије и сликара Аџима Рамаданиџа, хероја ОБК у Биџи за Коџаре] / Nezir Beqiri. – y: Nacional, Бр 215 (8 shtator [септембар] 2013), стр. 16.

13. Bezhani, T.

Smolica, bastion i lirisë [Смоница, басџион слободе] / Tahir Bezhani; red.: Ali D. Jasiqi. – Prishtinë : Vatra, 2007.

14. Boriçi, K.

Beteja me serbët në Budakovë, fitore dhe eksperiencë për UÇK-në : rrëfim i kolonelit, zëvendësshefi i shtabit të UÇK-së [Биџика њроџиив Срба у Будакову, њобеда и искусџиво за ОБК : исџовесџи њуковника, заменика џџабскоџ начелника ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 309 (8 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

15. Boriçi, K.

Brigada e komanduar nga oficeri tiranas Adem Shehu, tmerr për serbët : rrëfim i kolonelit, zëvendësshefi i shtabit të UÇK-së [Бриџада њод командом џиранскоџ офиџира Адема Шехуа, хорор за Србе : исџовесџи њуковника, заменика џџабскоџ начелника ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 299 (1 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

16. Boriçi, K.

Biseda me Hashim Thaçin nga Brukseli para se NATO të fillonte sulmin ajror : rrëfim i kolonelit, zëvendësshefi i shtabit të UÇK-së [Разџовор са Хаџимом

Тачијем у Бриселу љре ваздушних удара НАТО-а, исиовеси љуковника, заменик шљљабскољ начелника ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 300 (2 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

17. Boriçi, K.

Debati Meidani – Brokaj për ceremoninë e dekorimit të dëshmorit Indrit Cara : rrëfim i kolonelit, zëvendësshefi i shtabit të UÇK-së [Дебаљља Меидани – Брокај о церемониљи одликовања љалољ борца Индриљља Царе : исиовеси љуковника, заменика шљљабскољ начелника ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 308 (7 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

18. Boriçi, K.

Ja pse fitoi UÇK mbështetur nga NATO kundër Millosheviçit : ditari luftarak i kolonelit, shefi i Shtabit të UÇK-së [Зашиљо је ОБК уз НАТО љодрљку љобедила Милошевиља : љуковнички раљљни дневник, начелник шљљаба ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 315 (14 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

19. Boriçi, K.

Lidhja ime me Jasharajt dhe harresa zyrtare sot për Adem Jasharin : ditari luftarak i Kolonelit, zëvendësshefit të shtabit të UÇK-së [Моја љовезаносљ са Јашаром и званични заборав надлежних данас за Адема Јашариља : раљљни дневник љуковника, начелник шљљаба ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 318 (17 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

20. Boriçi, K.

Lidhja me ish-kolegun Adem Shehu dhe lufta që bëmtë në radhët e UÇK-s : rrëfim i kolonelit, zëvendësshefi i shtabit të UÇK-së [Веа са бивљљим колељом Адемом Шехуом и раљљ у редовима ОБК: исиовеси љуковника, заменик шљљабскољ начелника ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 306 (5 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

21. Boriçi, K.

Lista zyrtare, kush ishin 129 luftëtarët nga Shqipëria në UÇK : ditari luftarak i Kolonelit, zvshefit të shtabit të UÇK-së [Службена лисљља, ко су 129 војника из Албаниље у ОБК : раљљни дневник љуковника, заменика шљљабскољ начелника ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 317 (16 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

22. Boriçi, K.

Lufta në zonën e LLapit ku u vranë kapiteni rus dhe 19 ushtarë serbë : ditari luftarak i kolonelit, shefi i Shtabit të UÇK-së [Раљљ у Зони Лаб љде је сљљрадао руски каљљљљан и 19 срљљских војника : љуковнички раљљни дневник, начелник шљљаба ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 314 (13 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

23. Boriçi, K.

Mali i Goleshit maj 1999, sulmi dhe asgjësimi i bazës së raketave serbe : ditari luftarak i kolonelit, shefi i Shtabit të UÇK-së [Планина Голеш маја 1999, напад и уништење српске ракетне базе : џуковнички рајни дневник, начелник штаба ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – Y: Dita. – Бр. 313 (12 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

24. Boriçi, K.

Nga Shqipëria në Kosovë, zëvendës shef i Shtabit të UÇK-së : ushtarakët e UÇK-së nga Shqipëria (1) : intervista [Од Албаније до Косова, заменик шефа штаба ОБК : борици ОБК из Албаније (1) : интервју] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 298 (29 gusht [август] 2013), стр. 18–19.

25. Boriçi, K.

Si drejtuan me Agim Çekun e Bislim Zyrapin operacionin “Shigjeta” : ushtarakët shqiptarë në UÇK (2) : [intervista] [Како смо са Аџимом Чекуом и Бислимом Зирапином кренули у операцију „Сигрела” : албански војници у ОБК (2) : (интервју)] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 299 (30 gusht [август] 2013), стр. 18–19.

26. Boriçi, K.

Si i bombardoi pozicionet serbe artileria e Divizionit të Kukësit : ditari luftarak i Kolonelit, zëvendësshefit të shtabit të UÇK-së [Како је кукешка дивизија бомбардовала српске положаје : рајни дневник џуковника, начелник штаба ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 320 (19 shtator [септембар] 2013), стр. 14.

27. Boriçi, K.

Si luftuan dhe drejtuan repartet e UÇK-së oficerët nga Shqipëria : rrëfim i kolonelit, zëvendësshefi i shtabit të UÇK-së [Како су се борили и водили одељења официри ОБК из Албаније : исјовеси џуковника, заменик штабског начелника ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 301 (3 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

28. Boriçi, K.

Si më pagëzuan Hashim Thaci e kolegët me pseudonimin “Shpëtim Golemi” : rrëfim i kolonelit, zëvendësshefi i shtabit të UÇK-së [Како су ме Хаџим Тачи и колеге означиле псеудонимом „Шпëтим Голем” : исјовеси џуковника, заменик штабског начелника ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 302 (4 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

29. Boriçi, K.

Të painformuarit dhe dashakeqët e quajten luftën e UÇK-së “Luftë fshatarësh” : ditari luftarak i Kolonelit, zëvendësshefit të shtabit të UÇK-së [Неинформисани и зловни прозвали су рај ОБК „Селачки рај” : џуковнички рајни дневник, начелник штаба ОБК] / Dilaver Goxhaj; interv.: Kujtim Boriçi. – y: Dita. – Бр. 319 (18 shtator [септембар] 2013), стр. 18–19.

30. **Clark, W.**

Të bësh luftë moderne : Bosnja, Kosova dhe ardhmëria e luftërave [Вођење модерноџ рајта : Босна, Косово и будућносџ рајтовања] / Wesley Clark; përkth. nga origj.: Arsim Buxhovi. – Prishtinë : Zëri, 2003.

31. **Çetta, M.**

Nga beteja e UÇK-së në Koshare deri në shpalljen e Republikës së Kosovës, më 17 Shkurt 2008 [Од бијке ОБК на Кошарама до љрођлашења Рејублике Косово 17. фебруара 2008] / Muhamet Çetta; red.: Halil Буџарај. – Tiranë : Kristalina-KH, 2008.

32. **Danaj, D.**

Kosova dhe NATO [Косово и НАТО] / Pëllumb Danaj; red.: Dhimitraq Danaj. – Tiranë : Toena, 2005.

33. **Deda, L.**

Është koha e heronjve dhe e maskarenjve ! : (Ylli Polovina, “Një kolonel midis Tiranës dhe Prishtinës”) [Време хероја и маскараде! : (Или Половина, „Пуковник између Тиране и Пришћине”)] / Lirim Deda. – y: Ndryshe. – Бр. 453 (4 nëntor [ноембар] 2007), стр. 10–11.

34. **Denaud, P. – Pras, V.**

Kosovo : naissance d'un lutte armée : UCK [Косово : рађање оружане борбе : ОБК] / Patrick Denaud; Valérie Pras; entretiens avec: Bardhyl Mahmuti. – Paris; Montréal : Harmattan, 1999.

35. **Devaja, K.**

Holokausti shqiptar [Холокаусџ над Албанцима] / Kurtesh Devaja; red.: Nazmi Rrahmani. – Prishtinë : Faik Konica, 2005.

36. **Fehmi, P.**

Zahir Pajaziti Hero i Kombit [Национални херој Захир Пајазити] / Fehmi Pushkolli. – Prishtinë, 2001.

37. **Gjergj, B.**

Idealet e lirisë [Идеали слободе] / Gjergj Berisha. – Prishtinë, 2003.

38. **Gjoka, S.**

Shqipëria dhe egërsia e socializmit kapitalist [Албанија и дивљина капиталистичкоџ социјализма] / Sami Gjoka. – Tiranë : Globus R., 2005.

39. **Gojani, M.**

Kolë Ndrecë Mirdita : (një jetë e shkrirë për lirinë) [Кољ Ндрец Мирдити : (један живој дај за слободу)] / Mikel Gojani; red.: Frrok Kristaj. – Prishtinë : Anton Pashku, 2004.

40. **Goxhaj, D.**

Drama e UÇK dhe e Adem Demaçit : analizë e politikës në UÇK për periudhën 7 Mars 1998 – 2 Mars 1999 [Драма ОБК и Адема Демаћија : љолићичка

анализа OBK 7. marr̃i 1998 – 2. marr̃i 1999] / Dilaver Goxhaj. – Tiranë : Edlora, 2014.

41. **Goxhaj, D.**

Romantika e luftës së UÇK : mbresa dhe analiza [Рајина романса OBK : ујиуци и анализа] / Dilaver Goxhaj; red.: Arben Bllaci. – Tiranë, 2012.

42. **Goxhaj, D.**

Rruga që më çoi në rradhët e UÇK- së : analiza [Пуј који ме је довео у редове OBK : анализа] / Dilaver Goxhaj; red.: Adem Q. Shehu. – Prishtinë : Botim privat, 2004.

43. **Goxhaj, D.**

UÇK-ja dhe Kadareja : refleksione në vend të një polemike [OBK u Kadare : размишљање умесјо полемике] / Dilaver Goxhaj; red.: Apostol Duka. – Prishtinë : Botim privat, 2004.

44. **Greicevci, R.**

Gjergji i maleve të Shalës : monografi kushtuar Faruk Beqirit [Ђерђи са шалеске јланине : монографија посвећена Фаруку Бећурију] / Riza Greicevci. – Prishtinë, 2004.

45. **Hajrizi, M.**

Sprova të çlirimit [Искушења слободе] / Mehmet Hajrizi. – Prishtinë, 2004.

46. **Hajrullahu, I.**

Lufta e fundshekullit XX për Kosovën [Рај крајем XX века за Косово] / Ismet Hajrullahu; red.: Agim Zogaj. – Prishtinë : Ura, 2012.

47. **Halil, K.**

Kudusi Lama, Gjenerali i luftës : divizioni i Kukësit gjatë luftës së Kosovës [Кудуси Љама, рајни генерал : дивизија из Кукеса током рајна на Косову] / Halil Katana; red.: Sadik Muraj. – Tiranë : Mokra, 2002.

48. **Halil, K.**

Tri dimensionet e luftës çlirimtare të Kosovës [Три димензије косовског ослободилачког рајна] / Halil Katana; red.: Myftar Memia. – Tiranë : Argeta-LMG, 2002.

49. **Halil, M.**

Udhëtim nëpër zgjëndër të keqe : një kallëzim krejt personal për luftën, burgun dhe larine [Путовање јрновијим пујем : лично казивање о рају, зајво-ру и слободи] / Halil Matoshi; red.: Enver Robelli. – Prishtinë : Zëri, 2003.

50. **Hamzaj, B.**

Paqja e gjeneralit : dialog me Ramush Haradinaj [Генералов мир : дијалоџ са Рамушом Харадинајем] / Ramush Haradinaj; intervistoi: Bardh Hamzaj. – Prishtinë : Zëri, 2001.

51. **Hamzaj, B.**

Rrëfimi për luftën dhe lirinë : dialog me komandantin Ramush Haradinaj [Исјовесїи о раїу и слободи : дијалоџ са командантиом Рамуџом Харадинајем] / Ramush Haradinaj; intervistoi: Bardh Hamzaj. – Prishtinë : Zëri, 1999.

52. **Haxhiu, B.**

Lufta ndryshe [Друџачију раїи] / Baton Haxhiu; red.: Mehmet Kraja. – Tiranë : Kumti, 2008.

53. **Imaj, A.**

Feniksi i lirisë [Феникс слободе] / Afrim Imaj; red.: Lirim Deda. – Tiranë : Geer, 2001.

54. **Imaj, A.**

Gjaku që humbëm në mars... [Изгубљена крв у мариу] / Afrim Imaj; red.: Sejdin Cekani. – Tiranë : Rinia, 2000.

55. **Imaj, A.**

UÇK ishte këmbësoria e NATO – s në Kosovë: gjenerali shqiptar flet për veprimet luftarake në tokë [OBK је била њецадија НАТО-а на Косову: албански генерал о борбеним дејсївима на њерену] / Kudusi Lamaj; interv.: Afrim Imaj. – у: *Raporama*. – Бр. 1274 (11 prill [април] 2006), стр. 18–19.

56. **Kabashi, E.**

Batalioni "Atlantiku" i Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës [Батїалїон „Аїлан-їику“ Ослободилачке Војске Косова] / Emin Kabashi; red.: Jakup Krasniqi. – Prishtinë : Çlirimi, 2004.

57. **Kajtazi, F.**

Armët dhe lufta [Оружје и раїи] / Fadil Kajtazi; red.: Bajram Mjeku. – Gjiilan, 2004.

58. **Kallamata, A.**

Trimat e mençur të UÇK-së : (Uk Lushi, "Shqiptaro-Amerikanët e UÇK-së...") [Мудри јунаци ОБК : (Ук Љуши, „Амерички Албанци у ОБК”)] / Arben Kallamata. – у: *Raporama*. – Бр. 2615 (24 janar [јануар] 2010), стр. 1.

59. **Kosumi, B.**

Koncept për mendimin e ri politik [Концепїи за ново њолиїиичко размишљање] / Bajram Kosumi; red.: Myrvete Baliu; red.: Merxhan Avdyli. – Prishtinë, 2001.

60. **Kuka, N.**

Nga lëvizja ilegale te UÇK : kujtime e dëshmi [Од илеџалноџ њокреїи до ОБК : усїомене и сведочансїва] / Naser Kuka; red.: Shefqet Riza. – Prishtinë : Shoqata e të Burgosurve Politikë të Kosovës, 2012.

61. Kulli, F. (edited [прип.])

Një kolonel midis Tiranës dhe Prishtinës, një vepër me vlera historike të çështjes kombëtare : Ylli Polovina [Пуковник између Тиране и Приштинине, дело историјске вредности за национално јединицање : Или Половина] / përg.: Fatime Kulli. – y: Ndryshe. – Бр. 328 (12 qershor [јун] 2007), стр. 20.

62. Kurtaj, H.

Flakë e pashuar [Неујасиви џламен] / Hajrush Kurtaj; red.: Sabit Sylaj; rec.: Marenglen Verli; rec.: Sabile Basha (Keçmezi). – Prishtinë : Instituti i Historisë “Ali Hadri”, 2016.

63. Kurtaj, H.

KLA (Kosova Liberation Army) war in Nerodime operation area [ОБК (Ослободилачка Војска Косова) у Оперативној зони Неродимље] / Hajrush Kurtaj; ed.: Selim Daci; ed.: Shukri Buja; transl. into engl.: Blerta Alikaj. – Prishtina : Qendra, 2015.

64. Kurtaj, H.

Lufta e UÇK-së në ZON [Рај OBK у Оперативној зони Неродимље] / Hajrush Kurtaj; rec.: Selim Daci; rec.: Shukri Buja. – Prishtinë : Qendra, 2012.

65. Kurtaj, H.

Në rrugën e lirisë : (ditar lufte: fakte, kujtime, dokumente) [На џују слободе : (рајни дневник: факти, усјомене, документи)] / Hajrush Kurtaj; rec.: Selim Daci; rec.: Shukri Buja. – Prishtinë : Qendra, 2012.

66. Kurti, A.

Barra e provës së ushtrisë : (Kosovë) [Терей доказивања војске : (Косово)] / Albin Kurti. – y: Panorama. – Бр. 4100 (13 mars [март] 2014), стр. 1, 16.

67. Kurti, A.

Jasharajt [Јашаријеви] / Albin Kurti. – y: Panorama. – Бр. 4093 (13 mars [март] 2014), стр. 1, 17.

68. Lajçi, S.

“Do të kthehem prapë” : në përkujtim të dëshmorit Besnik Lajçi [„Враћућ се џоново” : сећање на џојинулоз борца Бесника Лајчија] / Serafina Lajçi. – y: Nacional. – Бр. 195 (21–28 prill [април] 2013), стр. 18.

69. Lama, K.

Kosova dhe Ushtria Çlirimtare [Косово и ослободилачка војска] / Kudusi Lama; red.: Halil Буџрапај. – Tiranë : Albpaper, 2005.

70. Limaj, Y.

UÇK-ja : legjenda, amoraliteti dhe çarmatosja e padrejtë e saj [OBK: лејенде, недосјатак морала и њено нејојино разорујање] / Ylli Limaj. – Tiranë, 1999.

71. **Lushaj, R. (edited [прип.])**

Për shqiptarët : fjalime, artikuj, intervista, mesazhe, deklarata..... [О Албанцима : зовори, чланци, интјервјуи, њорукe, изјаве итд.] / Tony Blair; përg.: Ramiz Lushaj; red.: Gëzim Hadaaj. – Tiranë : Qendra Shqiptare e Studimeve Amerikano-Britanike, 2003.

72. **Lushi, U.**

Shqiptaro-amerikanët e UÇK-së : kronikë e batalionit “Atlantiku” [Амерички Албанци у ОБК : хроника батальона „Атлантџику”] / Uk Lushi. – Tiranë : Ora, 2009.

73. **Lushi, U.**

Shqiptaro-amerikanët e UÇK-së : kronikë e batalionit “Atlantiku” [Амерички Албанци у ОБК : хроника батальона „Атлантџику”] / Uk Lushi; red.: Flaka Surroi; red.: Ramiz Gjini. – Prishtinë : Koha, 2009.

74. **Llakaj, V.**

Nën diellin e atdhetarizmit [Под сунцем њатјериоџизма] / Veli Llakaj; red.: Bektash Mema. – Tiranë : Ilar, 2006.

75. **Llojdia, G.**

Libri “Hasi mes luftës dhe lirisë”, dëshmia më e saktë e kontributeve shqiptare për luftën dhe çlirimin e Kosovës : (të autores, Rajmonda Maleçka) [Књиџа „Хас између раџа и слободе”, џачно сведочење о албанском доџиносу у раџу и ослобођењу Косова : (ауџорке, Рајмонде Малечке)] / Gëzim Llojdia. – у: *Маро*. – Бр. 533 (15 mars [март] 2012), стр. 17.

76. **Llunji, A. (red. [yp.])**

(Pj.2) : Masakrat serbe në Bashkinë e Llukarit [(Део 2) : Срџски злочини у оџџџини Лукар] / red.: Ali Llunji, 2000.

77. **Maleçka, R.**

Haradinaj, njeriu i rendit të ri botëror [Харадинај, човек новоџ свеџскоџ џореџка] / Rajmonda Maleçka; red.: Dëfrim Cani. – Tiranë : Mokra, 2007;

78. **Maleçka, R.**

Hasi mes luftës dhe lirisë [Хас између раџа и слободе] / Rajmonda Maleçka; red.: Dëfrim Cani. – Tiranë : Weso, 2010;

79. **Maleçka, R.**

Ora e Kombit : (Fazli Veliu-njeriu dhe liriia) [Национални час : (Фазли Велџу – човек и слобода)] / Rajmonda Maleçka; red.: Dëfrim Cani. – Tiranë : Mokra, 2005;

80. **Mehmet, K.**

Mirupafshim në një luftë tjetër [Збоџом до друџоџ раџа] / Mehmet Kraja; red.: Sali Bashota; red.: Ali Podrimja. – Prishtinë : Rozafa, 2003.

81. **Merovci, A.**

Ra protokoll [Без ипроиокола] / Adnan Merovci; bisedoi: Blerim Shala; bisedoi: Bardh Hamzaj. – Prishtinë : Zëri, 2003.

82. **Mërtiri, L.**

Dëshpërimi i Karla del Pontes [Разочарење Карле дел Поније] / Leonidha Mërtiri. – y: *Panorama*. – Бр. 4252 (14 Gusht [август] 2014), стр. 1, 16.

83. **Moisiu, A.**

Kosova between war and the peace : a selection of articles, interviews and discussions published as part of the Albanian Atlantic Association's international activity [Косово између рати и мира : избор чланака, интервјуа и дискусија објављених као део међународних активности Албанске атлантске асоцијације] / Alfred Moisiu; transl.: Andi Balla. – Tiranë : Toena, 2005.

84. **Moisiu, A.**

Kosova mes luftës dhe paqes : përmbledhje shkrimesh, intervistash dhe diskutime në veprimtarinë ndërkombëtare të Shoqatës Shqiptare të Atlantikut [Косово између рати и мира : резиме писаних дела, интервјуа и дискусија о међународним активностима Албанске атлантске асоцијације] / Alfred Moisiu. – Tiranë : Toena, 2004.

85. **Muharremi, B.**

Kosova drejt pavarësisë : (në kuadër të pesë vjetorit të çlirimit të Kosovës) [Косово ка независности : (у оквиру пете годишњице косовског ослобођења)] / Bujar Muharremi. – Tiranë : Arbëria, 2003.

86. **Mustafa, A.**

Bardhësitë e atdheut : (enciklopedia e dëshmorëve të luftërave të UÇK-së) : (1997–2002) [Носиоци домовине : (енциклопедија њојинулих бораца у ратовима ОБК) : (1997–2002)] / Afrim Mustafa; red.: Adem Gashi. – Prishtinë : SHFДУÇK, 2012.

87. **Myrtaj, N. (red. [yp.])**

Feniksët e lirisë : (Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës) [Феникси слободе : (Сипрадалници Ослободилачке Војске Косова)] / red.: Nezir Myrtaj. – Св. 9, Prishtinë : SHFДУÇK, 2018.

88. **Myrtaj, N. (red. [yp.])**

Feniksët e lirisë : (Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës) [Феникси слободе : (Сипрадалници Ослободилачке Војске Косова)] / red.: Nezir Myrtaj. – Св. 10, Prishtinë ; SHFДУÇK, 2008.

89. **Myrtaj, N. (red. [yp.])**

Feniksët e lirisë : (Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës) [Феникси слободе : (Сипрадалници Ослободилачке Војске Косова)] / red.: Nezir Myrtaj. – Св. 11, Prishtinë ; SHFДУÇK, 2009.

90. **Myrtaj, N. (red. [yp.])**

Feniksët e lirisë : (Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës) [Феникси слободе : (Сѣрадалници Ослободилачке Војске Косова)] / red.: Nezir Myrtaj. – Св. 12, Prishtinë ; SHFДУЌ, 2010.

91. **Myrtaj, Nezir (red. [yp.])**

Feniksët e lirisë : (Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës) [Феникси слободе : (Сѣрадалници Ослободилачке Војске Косова)] / red.: Nezir Myrtaj. – Св. 13, Prishtinë ; SHFДУЌ, 2010.

92. **Myrtaj, Nezir (red. [yp.])**

Feniksët e lirisë : (Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës) [Феникси слободе : (Сѣрадалници Ослободилачке Војске Косова)] / red.: Nezir Myrtaj. – Св. 14, Prishtinë ; SHFДУЌ, 2012.

93. **Myrtaj, Nezir (red. [yp.])**

Feniksët e lirisë : (Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës) [Феникси слободе : (Сѣрадалници Ослободилачке Војске Косова)] / red.: Nezir Myrtaj. – Св. 15, Prishtinë ; SHFДУЌ, 2012.

94. **Myrtaj, Nezir (red. [yp.])**

Feniksët e lirisë : Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës [Феникси слободе : (Сѣрадалници Ослободилачке Војске Косова)] / red.: Nezir Myrtaj. – Св. 16, Prishtinë ; SHFДУЌ, 2014.

95. **Neziri, I.**

Këtu jam për t'i luftuar armiqtë : monografi për dëshmorin e kombit – Xhetajl Fetahaj [Овде сам да се борим њрошњив неѣријаишеља : монографија о мученику нације – Џемаљ Феѣахај] / Ibish Neziri; rec.: Kudusi Lama; rec.: Kadri F. Rexha; red.: Hasan Ukëhaxhaj. – Prishtinë : Shoqata e të Burgosurve Politikë të Kosovës, 2013.

96. **Nikolli, F. (edited [прип.])**

Fatos Lubonja gaboi, Haradinaj çliroi Kosovën : /replikë e akademikut lidhur me qëndrimet e Lubonjës ndaj UÇK dhe drejtuesve të saj; intervista (III) / [Фатос Лубонја ѣоѓрешио, а Харадинај ослободио Косово : /академска реѣлика о сѣавовима Лубонје ѣрема ОБК и ѣеним лидерима; инѣервју (III)] / Rexhep Qosja; përgat.: Fatmira Nikolli. – y: *Gazeta shqiptare*. – Бр. 6218 (24 dhjetor [децембар] 2013), стр. 16–17.

97. **Nikolli, F (edited [прип.])**

Rugova tradhtar, shkoi tek Millosheviçi, Adem Demaçi, Mandela shqiptar : /Qosja kundër Rugovës, intervistë me akademikun (IV) / [Ругова Милошевићев издајник, Адем Демаћи албански Мендела : /Цосја ѣрошњив Ругове, инѣервју са академикот (IV)] / Rexhep Qosja; përgat.: Fatmira Nikolli. – Në: *Gazeta shqiptare*. – Nr. 6219 (25 dhjetor [децембар] 2013), стр. 18–19.

98. **Osmani, A.**

Drama e dhimbjes së madhe : publicistikë [Драма великог бола : новинарски џво] / Asllan Osmani. – Tiranë : Globus R., 2003.

99. **Pali, B.**

Kosova si një rast i angazhimit të gjeopolitikës globale [Косово као случај ангажовања глобалне геополитике] / Bardha Pali; red.: Albert A. Zholi. – Tiranë : Vllamasi, 2012.

100. **Palokaj, A.**

Williamsoni, nuk e hoqi mjegullën : (Kosovë) [Вилијамсон није скинуо маџлу : (Косово)] / Agustin Palokaj. – У: *Маро*. – Бр. 1281 (7 gusht [август] 2014), стр. 12.

101. **Perritt, H. H.**

Kosovo Liberation Army : the inside story of an insurgency [ОБК : џрича изнуџра о џобуни] / Henry H. Perritt. – Urbana; Chicago : University of Illinois Press, 2008.

102. **Perritt, H. H.**

Ushtria Çlirimtare e Kosovës : rrëfim prej brenda për një kryengritje [ОБК : џрича изнуџра о џобуни] / Henry H. Perritt; përkth. nga origj. angl.: Arbana Mjekiqi. – Prishtinë : Koha, 2008.

103. **Pettifer, J.**

Si u krijua dhe zhvillua UÇK-ja? [Насџанак и развој ОБК] / James Pettifer. – У: *Tema*. – Бр. 3263 (30 mars [март] 2012), стр. 13.

104. **Pettifer, J.**

Ushtria Çlirimtare e Kosovës : nga një luftë e fshehtë në një kryengritje të Ballkanit, 1948-2001 [Ослободилачка Војска Косова : од џајног раџа до усџанка на Балкану, 1948–2001] / James Pettifer; përkth. nga angl.: Afërdita Cesula; red.: Nexhat Myftiu. – Tiranë : Onufri, 2013.

105. **Pettifer, J.**

“Si e ngriti Enveri rrjetin e spiunazhit në Kosovë” : historia e të infiltruarit Zijaudin Qira, që bëri 12 vjet në burgjet jugosllave : [analiza e historianit në librin “Ushtria Çlirimtare e Kosovës : nga një luftë e fshehtë në një kryengritje të Ballkanit 1948-2001”] [„Како је Енвер формирао џџијунску мрежу на Косову” : казивање инфилџрираног Зијаудина Ћира који је џровео 12 година у јуџословенским заџворима : (анализа исџоричара у књизи „Ослободилачка Војска Косова : од џајног раџа до балканског усџанка 1948–2001”)] / James Pettifer. – У: *Raporama*. – Бр. 3883 (1 gusht [август] 2013), стр. 20–21.

106. **Pirraku, M.**

Për kauzën e UÇK-së (О циљу ОБК) / Muhamet Pirraku. – Prishtinë, 2005.

107. **Pirraku, M. (red. [yp.])**

Arrestimet e pjesëtarëve të TMK-së. Ç'është kjo?! : tribuna shkencore 27 shkurt 2004 [Хайцење припадника КЗК. О чему се ради?! : научна трибина 27. фебруар 2004] / red.: Muhamet Pirraku. – Prishtinë : LHK, 2004.

108. **Pllana, Q.**

Bashkimi Kombëtar rruga e vetme e zhvillimit shqiptarë [Национално уједињење као једини начин албанског оцртања] / Qerim Pllana; red.: Ibrahim Gashi; red.: Berat Luzha. – Prishtinë : SHBPK, 2009.

109. **Polovina, Y.**

Një kolonel midis Tiranës dhe Prishtinës (Пуковник између Тиране и Приштинe) / Ylli Polovina. – Tiranë : Emal, 2007.

110. **Popoci, A.**

Keqkuptimi i “krahut të luftës” : [Kosova] [Злоујоуреба „раиног крила” : (Косово)] / Agim Popoci. – У: Klan. – Бр. 847 (6 dhjetor [децембар] 2013), стр. 12–13.

111. **Prengzi, G.**

Kështu më deshi liria : dëshmori tropojan i UÇK ra për çlirimin e trevave shqiptare 1964 – 2001 [Тако је истражила слобода : итали тропојски борац у ослобађању албанских територија 1964–2001] / Gëzim Prengzi. – У: Pavdekësia. – Бр. 85 (shkurt [фебруар] 2013), стр. 18.

112. **Proda, V.**

UÇK Kosova UÇK [OBK Косово OBK] / Veip Proda; red.: Theodhora Proda. – Tiranë : Lilo, 2003.

113. **Pushkolli, F.**

Arrestimi i gjeneral-major Rustem Mustafa – Remi [Хайцење генерал-мајора Русема Мусифе – Ремуја] / Fehmi Pushkolli. – Prishtinë, 2002.

114. **Qehaja, R.**

Çështjet e sigurisë nacionale të Kosovës [Пицања националне безбедности Косова] / Ramadan Qehaja. – Prishtinë : Vatra, 2004.

115. **Ramadani, N.**

Epidemiologjia luftarake : praktikum për eprrorë ushtarakë [Раина епидемиологија : практикум за војне офицере] / Naser Ramadani. – Prishtinë, 1999.

116. **Reka, B.**

UNMIK as an international governance in post-war Kosova : NATO's intervention, UN administration and Kosovar aspirations [УНМИК као међународна управа на послератном Косову : интервенција НАТО-а, администрација УН-а и косоварске аспирације] / Blerim Reka; ed.: Adnan Ismaili. – Shkup : Logos-A, 2003.

117. **Rexha, K.**

Pushkë lajmëtare [Пушка као весник] / Kadri Rexha; red.: Lulëzim Etemaj; rec.: Hasan Ukëhaxhaj; rec.: Muhamet Mavraj. – Prishtinë : Epoka e re, 2002.

118. **Sadik, K.**

Dëshmorët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës [Мученици Ослободилачке Војске Косова] / Sadik Krasniqi; përkth. në angl.: Armend Bërlajolli. – Prishtinë : Muzeu i Kosovës, 2002.

119. **Sullivan, S.**

Mos ki frikë, ke djemtë në Amerikë : si u josh Amerika drejt luftës në Kosovë, prej ndihmës së një çatirregulluesi nga Bruklini [Немој да се њлашици, имац синове у Америци: како љривуђи њажњу Америке за рајџ на Косову љомођу једнођ бруклинскођ кровара] / Stacy Sullivan; përkth.: Etleva Sofroni (Sakajeva). – Tiranë : 55, 2008.

120. **Sullivan, S.**

Mos kij frikë, se i ke djemtë në Amerikë : si e futi pullazxhiu Amerikën në luftë në Kosovë [Немој да се њлашици, имац синове у Америци : како је бруклински кровар љомођао да се САД укључе у рајџ на Косову] / Stacy Sullivan; përkth. nga origj.: Evliana Berani; përkth. nga origj.: Behar Zogiani; red.: Flaka Surroi. – Prishtinë : Koha, 2009.

121. **Sylë, D.**

Lëvizja e përgjithshme e shqiptarëve në luftë për pavarësi në Kosovë : UÇK-ja dhe lufta e saj heroike kundër regjimit pushtues serb sipas shtypit ditor dhe periodik dhe revistave të ndryshme në gjuhën shqipe dhe të huaj [Ођшћџи албански љокрејџ у ослободилачком рајџу на Косову : (херојски рајџ ОБК љројџив рејресивнођ срјскођ режџима у дневно-ђериодичној џџџамџи и разним часојџсџма на албанском и сџџраним језицима] / Sylë Dreshaj. – Pejë, 2002.

122. **Shala, B.**

Lufta diplomatike për Kosovën : dialog me ambasadorin Christopher Hill [Диђломађџски рајџ за Косово : диђалођ са амбасадором Крисџџофером Хџлом] / Christopher Hill; intervistoi: Blerim Shala. – Prishtinë : Zëri, 2003.

123. **Shala, B.**

Vitet e Kosovës : 1998 – 1999 [Године Косова : 1998–1999] / Blerim Shala. – Prishtinë : Zëri, 2003.

124. **Sherifi, I.**

Dezintegrimi i Jugosllavisë : Kosova 1990–2008 [Јуђословенска дезџнџеђраџџа : Косово 1990–2008] / Isak Sherifi; rec.: Eva Tafili (Hyskaj). – Tetovë : Arbëria Design, 2016.

125. **Shkëmbi, A.**

Stalini dhe Enveri, marrëveshje për të përmbysur Titon : James Pettifer, një libër për historinë e UÇK-së. “Ushtria Çlirimtare e Kosovës” [Сџџаљџн и Енвер,

сйоразум о рушењу Тиџа : Џејмс Пеџифер, књиџа о исџиорију ОБК. „Ослободилачка Војска Косова”] / Dashamir Shehi; intrev.: Adi Shkëmbi. – У: *Raporama*. – Бр. 3882 (31 korrik [јул] 2013), стр. 20–21.

126. **Shyti, F.**

Në rrugën e lirisë [На џуџу слободе] / Fadil Shyti; red.: Sali Drini. – Prishtinë, 2004.

127. **Tahiri, B.**

Flakadanët e lirisë [Пламенови слободе] / Bedri Tahiri; red.: Rasim Selmanaj; red.: Ernest Luma. – Prishtinë : Fokusi, 2004.

128. **Tahiri, B.**

Flakadanët e lirisë [Пламенови слободе] / Bedri Tahiri; red.: Rasim Selmanaj; red.: Ernest Luma. – Књ. 2, Prishtinë : Fokusi, 2005.

129. **Veizi, L.**

Ju rrëfej Skerdin, nga përleshjet me BRISK-un në luftën e Kosovës [Говори вам Скердин, о борбама са БРИСК-ом (сйеџијалне снаџе) џоком раџа на Косову] / Bardhyl Llagami; intrev.: Leonard Veizi. – Në: *Telegraf*. – Бр. 70 (26 mars [март] 2010), стр. 14–15;

130. **Veseli, S.**

Lufta tjetër... [Дпруџи раџ] / Sejdi Veseli; red.: Rajmonda Maleçka. – Tiranë, 2007.

131. **Vickers, M.**

Midis serbëve dhe shqiptarëve : një histori e Kosovës [Између Срба и Албанаџа : исџиорија Косова] / Miranda Vickers; përktth.: Xhevdet Shehu. – Tiranë : Toena, 2004.

132. **Zaçe, M.**

Kosova nga lufta te Pavarësia [Косово од раџа за независносџ] / Malko Zaçe; red.: Ylli Polovina. – Tiranë : Skanderbeg books, 2004.

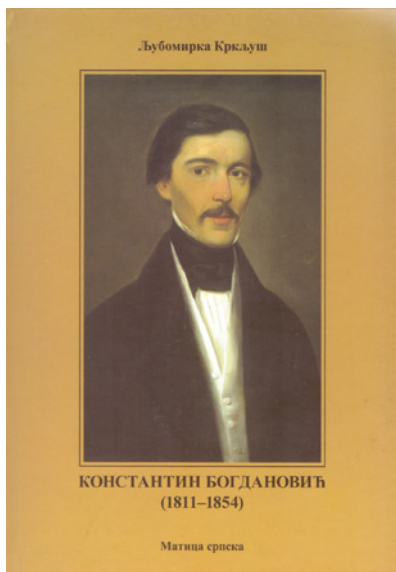
Uroš D. MIKETIĆ, Ma
 University of Priština
 Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica
 Filipa Višnjića bb, Kosovska Mitrovica, Serbia
 urosmiketic@gmail.com

BIBLIOGRAPHY OF WORKS ON THE SO-CALLED "KOSOVO LIBERATION ARMY" IN THE ALBANIAN NATIONAL LIBRARY

SUMMARY: Although it is a young military organization with actions of great consequences for the Serbian people on Kosovo and Metohija, Serbian historiography did not give a serious clue about The So-called "Kosovo Liberation Army". On the contrary, Albanian historiography considers this issue as one of the dominant topics. There are more than a hundred titles of the most diverse types and contents, published in continuity from 1998. The main publishing centers are the cities with the largest Albanian population – Tirana and Pristina, as well as cultural centers with the old tradition. Albanian historiography points to the genocide (Holocaust) that the Serbian authorities have been making since 1912, and especially after the arrival of Slobodan Milošević. This is precisely why the leaders (conceptual and military) of the KLA are glorified in the existing literature. The activities of this guerrilla organization (battles, operations) were also uncritically considered, because the KLA was defeated in war. It was specially insisted that NATO joined its struggle to prevent a "humanitarian catastrophe"; also, the help (soldiers, officers, weapons, terrain, etc.) from neighbouring Albania was researched. Judging by the headlines, the topic of the greatest interest for the Serbian people – the war crimes committed by KLA – was not the popular subject in Albanian historiography.

KEYWORDS: bibliography, titles, The So-called "Kosovo Liberation Army", KLA, Kosovo and Metohija, Albanian historiography, dominant tendencies

КОНСТАНТИН БОГДАНОВИЋ ПО ДРУГИ ПУТ МЕЂУ СРБИМА –
О ЈЕДНОМ ДРАГОЦЕНОМ ИСТРАЖИВАЊУ
(Љубомирка Кркљуш, *Констанин Богдановић: 1811–1854*,
Матица српска, Нови Сад 2018, 280 стр.)

Постоје људи који оставе дубок траг и дају важан обол у формирању историје и развитку културе свога народа, а упркос томе остану скоро анонимни. Име Константина Богдановића било је у нашој историографији везивано углавном за историју Српског народног покрета 1848–1849. године, и то претежно за његову новинарску активност, издавање *Весника*, по чему се Богдановић и помиње у *Историји српске штампе у Угарској* академика Василија Крестића. Богдановић је остао забележен и у историји књижевности као један од зачетника модерне књижевне критике. О свестраној делатности, интересовањима и дometима Константина Богдановића у другим сферама, поготово у области права и правне историје, није се писало.

Било је потребно да прође 165 година од смрти Константина Богдановића да, као неку врсту јубиларног и заслуженог постхумног омажа, проф. Љубомирка Кркљуш осветли све његове стазе и доприносе у бројним обла-

стима. Константин Богдановић се успешно огледао у политици (али на извештајан начин и политикологији), у дипломатији, журнализму, језику, књижевности, историји, а понајвише у праву – како у пракси, тако и у теорији. За мало племе правних историчара поготово је занимљив његов допринос једној захтевној и комплексној синтетичкој дисциплини каква је историја права.

Проф. Кркљуш нам је открила скоро невероватан лик једног свестраног интелектуалца, који је поживео само четрдесетак година и који је за половину данас уобичајеног људског века постигао више него многи према којима су Суђаје, Мојре или Парке биле милосрдније.

Константин Богдановић може убедљиво да потврди запажање да су правници често особе веома широког интелектуалног профила и богатог интересовања. Отуда су правници често бивали истакнути политичари и новинари, што је био и Константин Богдановић. Били су и одлични књижевници, што најбоље показује књига *Српски књижевници – свршене љавице*, књига о правницима књижевницима. Али, правници су били и изванредни историчари – сетимо се само Слободана Јовановића! А то, да правник може бити одличан историчар, поготово правни историчар, доказује и ауторка монографије о Константину Богдановићу, не само овом књигом, него и целокупним својим опусом.

Када се прочита ова књига, поставља се оправдано питање шта пре од богатог интелектуалног легата који нам је оставио Константин Богдановић као правник може заслужити пажњу да о томе говори други правник – правни историчар. За помињање Богдановићевог доприноса и у другим сферама његове делатности, пре свега у књижевности, новинарству, политици, како нам га је проф. Кркљуш свестрано осликала, било би потребно много више простора од овога.

– Да ли, најпре, говорити о његовој адвокатској каријери, која је била веома успешна,

у којој се за само десетак година бављења прилично прославио, и током које се и прилично обогатио (1832–1842)? То није чинио као његов савременик, адвокат Павле Шероглић, најпознатији као критичар Јована Хацића и његовог *Српског браћанског закона*. Богдановић и Шероглић сусрели су се, стицајем околности, са два различита текста на страницама часописа *Бачка вила* (мада су све у свему изашла само три њена броја – 1841, 1842, и 1844–45). За разлику од Шероглића, који се као адвокат није баш увек понашао етички, па се чак дешавало и да ради за обе странке у спору, Константин Богдановић се прочуо по томе што је заступао и сиромашне сељаке у споровима са спахијама, и тако стекао назив „храбри бранитељ народа”.

– Није ли важније говорити о његовом занимљивом делу *Историја српског устава* (тада важећег, тзв. Турског устава из 1838, због кога је Милош одступио са власти). Константин Богдановић покушао је у том раду да одбрани кнеза Милоша од уставобранитељских клевета и да прикаже околности због којих је Турски устав донет. Мада се зариче да ће бити „непристрастан и објективан, да неће писати у интересу ниједне странке, него само у интересу истине и добробити народа”, он стаје на становиште да је Устав био „производ политичког раздора, злобе и зависти”. Несумњиво је да је рушење Сретењског устава од стране уставобранитеља имало унутрашњополитички циљ (рушење кнеза Милоша), и да је српски усуд унутрашњих размирица и тада ишао на штету националних интереса, али се притом не сме занемаривати страни фактор. Додуше, Константин Богдановић истиче да су за тај устав криви Русија, Турска, Енглеска, али понајвише „бољари”. Занимљиво је да у том контексту не помиње утицај Хабзбуршке монархије, чија улога је несумњиво била мање значајна, али не треба ни њу сасвим занемаривати, ако ништа друго оно у „потпаљивању старешина” против Сретењског устава кроз своје обавештајне канале. У сваком случају, очигледно је да Константин Богдановић не критикује само апетите и похлепу уставобранитеља, већ и као да оплакује тај хронични српски усуд – неслогу, а нарочито укидање Народне скупштине. Тачно је да је Константин Богдановић дуго био у добрим односима са кнезом Милошем, па чак и да је овај текст написао по свој прилици према његовој жељи, али је и поред тога успео да свој став објективизира и учини га

барем адвокатски уверљивим, ако не сасвим научно и историјски утемељеним.

– Да ли у фокус пре ставити његову драгоцену расправу о преводима угарског Меничног закона на српски језик (два превода 1840, 1841), где се борио за усавршавање и осавремењивање српског правног речника? Његова расправа о преводима Меничног закона показује колико се залагао за увођење српског језика и стварање српских термина у области права, вероватно и под утицајем покрета обнове и изградње стручне терминологије у целој Средњој Европи, а нарочито напора мађарских правника и доношења првих закона на мађарском језику 1840. године.

Као да се према том питању Константин Богдановић нашао на истој линији као и Хацић пар година касније састављајући СГЗ, када је префињено али упорно покушавао да ненасилно уводи и нову терминологију у српско приватно право. Зато је неретко користио дублете у самим насловима појединих правних института (па називи појединих чланова гласе: О тестаменту или завештању, О остави или аманету, О наруци или послузи, О уговорима одважним или на срећу – алеаторним), привикавајући народ на савременију правну терминологију.

– Да ли указати на Богдановићево негововање што до тада, до средине XIX века, према његовом мишљењу није била написана ни једна „систематично уређена књига из црквеног права”? Ово јадање Богдановићево несумњиво је произишло из његовог става да је верски спецификум српског народа и припадност православној цркви најважнији конститутивни елемент српског националног идентитета.

– Да ли треба скренути пажњу на његову још занимљивију расправу о праву и правницима са Јованом Рајићем, једним од прве тројице професора права на Лицеју у Београду 1841. године, када је Лицеј добио Правословно одељење и преселио се у Београд? Тема њихових несугласица било је питање узрока великог броја парница. Док Рајић сматра да би шире увођење писаних исправа допринело смањивању њиховог броја, Константин Богдановић верује да је узрок многобројних спорова дубљи – пре свега нејасноћа у регулисању својинских односа, тј. преплитање колективне својине – нарочито својине породичне задруге, мађарске „дедовине” и „немешке” феудалне својине, сениората, мајората, а готово недовољна заступљеност

модерне слободе располагања – у суштини француског концепта неограничене приватне својине. Озбиљно теоријско питање, које би и данас могло међу правницима изазвати дуге дискусије. И док се Рајић окреће ка лечењу последица, Богдановић улази у дијагностику узрока те нежељене правне појаве.

– Најзад, чини се умесним са неколико речи више представити једино Богдановићево схватање слобода, људских и грађанских права, и меру у којој му је ставове определио његов једногодишњи боравак у Паризу (током 1845. године).

Ово утолико пре што се чини да је у овом погледу истраживачки допринос писца ове књиге нарочито значајан, и то барем из два разлога: прво, што разбија клише који је углавном наметнуо Јаша Игњатовић ставом о Богдановићу као великом либералу под француским утицајем, и друго, што даје немерљив допринос разумевању Богдановићевог лика и дела путем нових извора, до сада непубликованом архивском грађом – нарочито бројним Богдановићевим писмима из Париза, која је ауторка први пут приближила нашој јавности.

Јаков Игњатовић у својим *Мемоарима* каже за Богдановића: „Био је човек изображен у модерном француском духу” – загледан у заставу на којој пише *liberté, égalité, fraternité*. Он говори да му се „либерализам француски у срце ужљебио...” Такво гледање је постало стандард у гледању на Константина Богдановића. Често се у литератури провлачи и мисао да је његово учешће у изградњи Српске Војводине било обојено његовим бораваком у Француској „из које се тек вратио” – мада је од тада прошло већ више од две године. Ту слику није реметило ни то што је и сâм Богдановић писао да није нимало импресиониран Француском. Али, то се изгледа тада није знало јер о томе он сведочи у бројним писмима, на која је тек после 165 година скренула пажњу проф. Кркљуш и изнела на светло дана.

Поред многих сведочанстава о Богдановићевом незадовољству Француском и Паризом, нарочито је значајно оно где сâм за себе каже да је конзервативан, и да је после борава у Француској постао дупло конзервативнији. Потврду таквог става пружа и детаљ из његовог писма где препоручује да младог кнеза Михаила Обреновића никако не би требало слати у Париз да учи француски, што се може лако постићи ангажовањем

Француза, професора језика, са јасном назнаком страховања да би млади кнез могао подлећи чарима Париза и заводљивости француских либералних идеја. Проницљиво око Константина Богдановића умело је, међутим, у тадашњој Француској да препозна и бројне девијације изворних идеја, многе невоље које су оне изазвале (и као да осећа наговештаје који ће довести до тамошње револуције 1848).

Та нова перспектива, тај ретуширани и изнијансирани лик Константина Богдановића заслуга је ауторке ове књиге, која се ослонила на његове сопствене јасне исказе, његова писма, и пољуљала стереотип да је Богдановић био „одушевљени либералац”, како су га до сада скоро сви квалификовали. Она доказује и то да он није био близак републиканским назорима, већ да је био наклоњен јакој власти монарха, чак до одобравања апсолутистичке владавине. Један од највећих доприноса Љ. Кркљуш лежи у новом профилу Константина Богдановића, на основу минуциозне анализе низа извора који до сада нису били коришћени. Зато је најбоље за крај навести неколико мисли из Богдановићевих писама, која наша научна јавност до сада није имала у виду.

Говорећи о Француској он каже: „Свобода је њихова распусност, а једнакост стра. Боље једном или неколицини строжије повиновати се, него од свих зазирати” – пише Богдановић у писму Данилу Медаковићу (стр. 219). Занимљиво је и његово мишљење да је „журналистика покосила ученост Француза”, инфлацијом новина које пишу површно о незнатним предметима, јер „љубопитство човека обузима више него зрела склоност ка истини и науци”.

– Показала нам је да је Богдановић чак донекле зазирао од демократије и страховао од онога што је де Токвил назвао „демократски деспотизам”, „тиранија већине над мањином”.

– „А и мњеније није за сваку шуту” – скоро је карикатурална, али по форми свакако сентентцијска мисао коју је записао К. Богдановић, над којом се итекако вреди замислити.

– Био је противник Илирског покрета јер је сматрао да он може да угрози српски национални идентитет.

– Бринуо га је прекомерни утицај стране културе у свему, а у *Историји српског устојава* нарочито је био противан преузимању страних закона и сматрао је да закони треба да произиђу из сопственог народа, сврста-

вајући се тако међу присталице тада веома модерне, Савињијеве историјскоправне школе.

– Осећао је опасност од секуларизма, јер је сматрао да је најбитнији, суштински елемент српске националне свести – православна вера, и бринуло га је што су Црква и вера у српском народу занемарене, а стреми се материјалном интересу.

Ипак, можда најважнија Богдановићева идеја, најважнији његов легат који је проф. Кркљуш извукла из архивске прашине, јесте она изречена у његовом писму поново Данилу Медаковићу: „Граница слободе која се у демократији не сме прећи је родољубље” (стр. 224). Актуелност ове мисли данас је још важнија и свеprisутнија:

„Не може се прихватити да презирање природе и свог рода [народа], може бити нечије политичко мишљење.”

Ове речи су кредо, могло би се рећи политички програм Константина Богдановића.

Све ово не би нам било познато без овако марљивог, педантног и вискреног истраживања проф. Љ. Кркљуш.

Да је само то, довољно је – јер те поуке имају ванвременско значење.

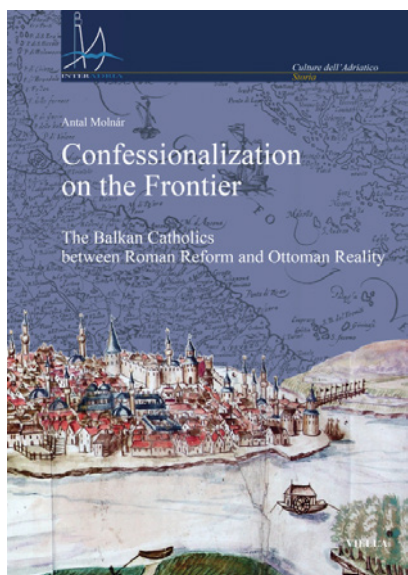
Ако после ове књиге треба наћи једну реч са придевом којим би се описао укупни људски и стручни хабитус Константина Богдановића, она би гласила – Константин Богдановић био је искрени родољуб.

Овом књигом професорка Кркљуш спасла је од заборавља једну изванредну личност и омогућила младим покољењима родољуба, колико год да их има, да макар нешто науче од Константина Богдановића и да о њему спознају пуну истину.

Проф. др Сима Аврамовић
Универзитет у Београду
Правни факултет
sima@ius.bg.ac.rs

БАЛКАНСКИ РИМОКАТОЛИЦИ ИЗМЕЂУ
РИМСКЕ РЕФОРМЕ И ОСМАНСКЕ СТВАРНОСТИ

(Antal Molnár, *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*, Viella, Roma 2019, 268 pg.)

Антал Молнар је ванредни професор на Универзитету Етвеш Лоранд у Будимпешти. Био је директор Мађарске академије у Риму, као и директор Архива Угарске провинције Друштва Исусовог. Тренутно је члан више органа Мађарске академије наука: између осталог, потпредседник је њеног Комитета за историју. Аутор је неколико монографија и низа расправа посвећених историји заједница и институција Римокатоличке цркве на подручју османског Балкана, изузев предела насељених грчким становништвом.

Монографија је резултат четврт века истраживања балканских римокатоличких заједница и институција. Она није сасвим оригинално дело; свако поглавље је већ објављивано као засебна расправа. Аутор је речене расправе спојио у монографију и допунио новим налазима. Кроз дело аутор је начинио покушај да сачини преглед историје рано-

модерних римокатоличких заједница Балкана кроз парадигму *конфесионализације* (*Konfessionalisierung*), коју је поставио Ернст Валтер Зеден, а развили Волфганг Рајнхард и Хајнц Шилинг. Ова парадигма, првобитно намењена истраживању западноевропске историје, са одређеним закашњењем, задобила је популарност и ван западноевропских оквира. Цела парадигма ослоњена је на претпоставку да су се различите верске заједнице развијале кроз идентичне или сличне фазе, упркос догматским разликама. Узрок овоме су биле политичке и економске прилике, које су захтевале од држава раног модерног доба да користе снагу религије ради сопствене консолидације, заузврат дајући ексклузивитет одређеној конфесији. Тиме је створен савез државе и цркве, који је претходио стварању римокатоличких и протестантских *националних цркава*.

Монографија се састоји од увода и девет поглавља. Представивши методологију у уводу, аутор у првом поглављу (*"Bosnian Franciscans between Roman Centralization and Balkan Confessionalization"*) даје преглед развоја фрањевачког реда у Босни од почетака до аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. *Босанска провинција* била је најмоћнија римокатоличка институција на раномодерном Балкану. Како је римокатоличка црква у средњовековној босанској држави била организована око манастира, дајући институцијама речене конфесије јединствени (*конвентски*) карактер, таква организација се одржала и након османског освајања средњовековне Босне. Због тога је фрањевачки ред, као носилац римокатоличанства у Босни, настојао да избегне наметање модела који је Рим подржао на Тридентском сабору. Развој фрањевачког реда ишао је упоредо са успоном слоја римокатоличких трговаца у Босни и земљама предатим босанском епископу (територије Босанског ејалета). Аутор у настоји да покаже

да босански фрањевци нису чинили монолитни блок, демонстрирајући њихово раслојавање по питању односа са Римом (крсталисање на *екстремну* фојничку и *умерену* оловску струју), као и стварање регионалистичких струја (славонски фрањевци). Аутор даје и пример виталности Босанске провинције током 17. века на примеру босанског преузимања бриге о бугарској римокатоличкој дијаспори (што је резултовало оснивањем Бугарске провинције), као и преузимања бриге о ердељским римокатолицима. Указивањем на блиске везе трговачког слоја и фрањеваца и преплетеност њихових интереса, као и цитирањем савременика, који 1670-их пореде процесе у Босанској провинцији са савременим процесима унутар Српске патријаршије, аутор настоји да докаже оправданост примене парадигме *конфесионализације*. Босански фрањевци су претрпели кључни ударац током Великог бечког рата (1683–1699), када је сломљен и римокатолички трговачки слој. Упркос том ударцу и потоњим одузимањем неколико делова провинције током 18. века, фрањевци су остали доминантни фактор босанског римокатоличанства до 1881.

Друго поглавље (“The Holy Office and the Balkan Missions before the Foundation of the Congregation of Propaganda Fide”) се односи на у историографији често запостављано поље мисионарског рада Инквизиције. Ова институција је имала два изузетно важна овлашћења у погледу мисионарског рада, која је задржала и после оснивања Конгрегације за пропаганду вере: давање апостолских овлашћења и одлучивање у случају догматских нејасноћа (*dubia*) које су упућивали мисионари. Тиме је Инквизицији дато оруђе које је често одлучивало судбину мисија. Ипак, потпуна координација мисионарских активности уведена је тек оснивањем Конгрегације (1622), иако су други центри моћи (попут језуитског реда) задржали ранија мисионарска овлашћења. У овом поглављу детаљно је описана мисионарска активност на Балкану у време понтификата папе Павла V (долазак бенедиктинаца у Албанију и Угарску, долазак језуитских мисионара у османски део Угарске, фрањевачка мисионарска активност међу бугарским павликијанцима). Оцртан је континуитет делатности између Инквизиције и Конгрегације: тако је, пратећи мишљење које су визитатори дали Инквизицији, Конгрегација послала у Београд Пјетра Мазрекуа као апостолског визитатора.

У трећем поглављу (“Venetian South-Eastern Europe and Ottoman Hungary”) аутор се бави оправданошћу појма *Млетачке Југо-источне Европе*. Овај појам је сковао Оливер Јенс Шмит, како би описао *комуникациони простор* (*Kommunikationsraum*) који је наводно интегрисао културу млетачкихседа у западноевропски културни простор, и који се у одређеној мери ширио и на подручја насељена римокатолицима у Османском царству. Аутор ову тврдњу анализира кроз извор који је пронашао 2007. године – у питању је помен предлога Ивана Томка Мрнавића за реформу цркве у *Илирији*, која је требало да обезбеди централно место далматинским прелатима. Иако је оваква идеја можда имала оправдање крајем XVI века, аутор оцењује да је млетачки утицај на погранична османска подручја у XVII веку био недовољан да би оправдао Шмитов термин. Лоше организовани и ретки мисионарски подухвати из Далмације, где је црква још функционисала по пре-тридентском моделу, дефинитивно су сузбијени избијањем Кандијског рата (1645). Једина реална могућност Венеције да рашири свој културни утицај лежала је у предлогу изградње књижевног програма, али је тај предлог сузбијен захваљујући настојању Конгрегације да централизује сву мисионарску делатност. Аутор доноси и текст откривеног извора.

Четврто поглавље (“Struggle for the Chapel of Belgrade”) посвећено је вишедеценијском сукобу око управљања београдском капелом као симболичким центром римокатоличанства у потенцијалној бази мисија за османски део Угарске. Овај сукоб, иницијално започет као сукоб фрањеваца Босанске провинције и језуита, развио се у вишедеценијску борбу. У сукоб су се одмах укључили и патриони двеју страна (босански и дубровачки трговци), те је речени сукоб од почетка везан за економско супарништво београдских римокатоличких заједница. Актери овог сукоба прибегавали су тражењу подршке од Конгрегације, од османских представника централне и локалне власти (будимског беглербега и молдавског војводе), као и од представника Дубровачке републике, Венеције и Хабзбуршке монархије. Сукоб је римокатоличкој заједници (која је била подељена на већину коју су чинили римокатолици из Босанског ејалета, и богату мањину коју су чинили дубровачки трговци) однео значајна материјална средства и директно угрожавао сами опстанак римокатоличке заједнице у Београду. Су-

коб је показао и неспособност Конгрегације да решава локалне спорове између римокатоличких актера, као и испреплетаност интереса црквених и световних актера.

У петом поглављу (“Struggle for the Chapel of Novi Pazar”) аутор посвећује пажњу борби Дубровачке републике као османског трибутара и локалних римокатоличких архијереја око јурисдикције над капелама у дубровачким колонијама, конкретно капелана Марина Јерковића и барског архиепископа Пјетра Мазрекуа. Спор око *Латинске цркве* (коју аутор идентификује као средњовековни српски православни храм, претворен од стране Дубровчана у римокатоличку капелу) завршио се победом барског архиепископа. Овај сукоб је посведочио неспремност Конгрегације у погледу прављења компромиса са дубровачким архиепископима, представницима економски ослабљене Републике, на штету сопствених мисионарских бискупа (за разлику од дотадашњих сукоба у Софији и Београду).

Следеће поглавље (“The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation-Building at the Beginning of the 17th Century”) посвећено је напорима римокатоличких албанских прелата да преко цркве изграде албанску нацију. Извори који се тичу римокатоличанства у Албанији касног XVI века сведоче о необично високој заступљености етничких сукоба албанске пастве са далматинским прелатима. У овом поглављу дат је преглед живота и делатности кључне особе у овим напорима – барског архиепископа Пјетра Мазрекуа, рођеног у Призрену. Кодификација албанског језика и све већи број албанских ученика на колегијумима у Италији допринели су појачаном сукобу са далматинским римокатолицима око јурисдикције и утицаја на источној јадранској обали, као и повећаном интересовању за римокатолике (према архиепископу Пјетру Мазрекуу, искључиво албанског порекла) на територији која је означавана као *Србија* током XVII века. Напори прелата одговорали су настојању Конгрегације да промовише римокатоличанство кроз промоцију национализма. Овај процес *конфесионализације* нагло је прекинуо Велики бечки рат. Тиме је, према ауторовом мишљењу, албанска римокатоличка заједница била спречена да буде кључни актер у изградњи нације.

Седмо поглавље (“The Serbian Orthodox Church and the Attempts at Union with Rome

in the 17th Century”) аутор је посветио покушајима склапања Уније између прелата Српске патријаршије са Римом. Аутор тврди да је питање Уније остало маргинално у односима двеју конфесија, будући да су такви покушаји настајали искључиво на периферији Српске патријаршије, као и да су такви покушаји обично коришћени као средство у повременим сукобима међу православним прелатима; уз то су и унијатски мисионари прилазили овом питању са више оптимизма него познавања ситуације на терену. Једини значајнији покушај склапања уније у овом периоду аутор види у *Марчанској унији*. На основу извештаја из XVII века, може се видети да ни римокатолички прелати нису полагали наде у могућност привођења Срба Унији. Према изворима којима аутор располаже, локални римокатолички прелати били су лошег расположења према овом питању, јер је формирање унијатских епископија водило смањењу њихових епископија. Хабзбуршким и млетачким властима је питање одбране граница било далеко значајније од конверзије пограничног становништва.

Претпоследње поглавље (“The Balkan Missions under the Pontificate of Innocent XI [1676–1689]: from Apogee to Ruin”) посвећено је централизацији мисионарских активности за време понтификата папе Иноћентија XI. Речени папа је саставио амбициозни програм који је, између осталог, требало да реши компликована питања у мисионарским подручјима. Уз то, требало је да промовише *конфесионализацију* кроз подстицање националних осећања. Успевши да организује нову Свету лигу која је започела Велики бечки рат, папа је успео да уклони *османску ојасносћ* из Средње Европе; но, превладавање *крсташког духа* над мисионарским напорима је неповратно оштетило римокатоличке заједнице и институције које су током 18. века остале у Османском царству.

У последњем поглављу (“La Schiavona. A Bosnian Girl between Catholic Hagiography and Balkan Female Transvestism”) аутор доноси биографију Магдалене Переш-Вуксановић. Два извора из ораторијанске библиотеке и неколико додатних докумената сведоче о спремности босанских фрањеваца да прекрше римокатоличку догму ради поштовања локалних обичаја (отмица девојке), као и о исламизацији унутар босанских римокатоличких породица. Завршивши причу о животу жене која је велики део живота провела прерушена у

мушкарца, што је јединствени пример на подручју раномодерног Балкана, аутор повлачи паралелу између ње и другог балканског феномена – *џобелија*, девојака које су се облачиле и понашале као мушкарци, и које су од XIX века посведочене у изворима.

Верујемо да ће ово дело, иако збирка раније објављиваних расправа, представљати незаобилазну станицу за сваког истраживача раномодерних балканских римокатоличких

заједница и институција. Утолико је важно опет нагласити да су расправе значајно допуњене и ревидиране у односу на претходна издања. Количина обрађене примарне грађе и способност да се не подлегне локалној историографији чине ову књигу изузетно вредном истраживачке пажње, тим пре што теме из историје раномодерних римокатоличких институција и заједница (поготово унутар Османског царства) нису добиле вредну пажњу.

Мср Србољуб Пеовић
Докторанд Филозофског факултета
Универзитета у Београду
speovic@gmail.com

ТРИ ВЕКА АЛМАШКЕ ЦРКВЕ У НОВОМ САДУ

(Миливој Мијатов, Алимпије Поповић, Петар Ђурђевић, *Алмашка црква: храм Света Три Јерарха у Новом Саду: три века историјског сведочења*, Српска православна црквена општина новосадска, Нови Сад 2018, 283 стр.)

Благословом Његовог преосвештенства епископа новосадског и бачког господина Иринеја, у издању Црквене општине новосадске, објављена је монографија под називом *Алмашка црква – храм Света Три Јерарха у Новом Саду: три века историјског сведочења*. Повод за објављивање наведене монографије јесте обележавање великог јубилеја – тристоте годишњице од градње првог Алмашког храма у Новом Саду. Реч је о књизи која је настала као плод заједничког труда тројице аутора: блажене успомене протопрезвитера Алимпија Поповића, протопрезвитера-ставрофора Миливоја Р. Мијатова, архијерејског намесника новосадског првог, уједно и уредника ове репрезентативне монографије, као и господина Петра Ђурђевића, директора Историјског архива Града Новог Сада.

Блаженопочивши прота Алимпије Поповић (1888–1967), некадашњи парох алмашки, аутор је *Летописа* Алмашког храма, који је, приликом писања поменуте монографије, послужио као примарни историјски извор. О личности и животу прота Алимпија

Поповића писала је, у новије време, др Гордана Петковић, историчар. Према подацима које она наводи у својој докторској дисертацији, сазнајемо да је прота Алимпије после завршене основне школе у родном месту и богословије у Сремским Карловцима постављен за капелана при Саборном храму у Новом Саду 1919. године. Службовао је као парох при Алмашком храму од 1953. до 1958. године. Након ослобођења Новог Сада, по завршетку Другог светског рата, 1944. године постао је градоначелник, а потом је био и народни посланик. Као свештеник, прота Алимпије је у народу остао познат нарочито по свом дару за беседништво, писање и певање. *Летопис* Алмашког храма, чији је аутор прота Алимпије, обухвата период од 1717. до 1958. године. Будући да је Архива Епархије бачке изгорела у пожару током Буне 1849, *Летопис* Алмашког храма, који је до недавно сматран изгубљеним, практично представља најзначајнији сачувани историјски извор за проучавање историје Алмашког храма у наведеном периоду. У монографији која је пред нама први пут је објављен већи део поменутог *Летописа*, што представља значајан допринос за историју Алмашког храма и града Новог Сада.

Осим пажљиво одабраних делова *Летописа* прота Алимпија, најновија монографија о храму Света три јерарха у Новом Саду садржи и драгоцене прилоге протопрезвитера-ставрофора Миливоја Р. Мијатова и господина Петра Ђурђевића. Наведене целине складно су обједињене у монографији, те је, у том смислу, читалачкој јавности омогућено подробно упознавање бројних детаља из живота и историје овог познатог новосадског храма. Чињеница да је уредник монографије, прота Миливој Мијатов, и сам службовао као парох при Алмашком храму, подразумева да су његови прилози посебно надахнути личним искуством које је доживео као настојатељ храма и дугогодишњи парохијски свештеник.

Монографија о Алмашкој цркви подељена је у 15 поглавља. Већ на првим страницама изложене су релевантне историјске чињенице

у вези с насељавањем данашњег Алмашког краја становништвом камералног села Алмаша, за које се поуздано може тврдити да се налазило негде на простору између Темерина, Сирига и Србобрана. Посебна пажња посвећена је значајним појединостима о изградњи и потоњим обновама Алмашког храма. Први Алмашки храм саграђен је од плетера у периоду између 1718. и 1720. године. Међутим, после нешто више од десет година, подигнут је нови храм од знатно чвршћег материјала – печене и непечене цигле. Овај нови – други по реду Алмашки храм – осветио је епископ бачки Висарион Павловић 1733. године. Коначно, своју бригу за дом Божји Алмашани су поново показали изградивши на истом месту трећи храм – 1797. године. Реч је о храму Света три јерарха који до данас постоји, а подигнут је на веома специфичан начин. Познато је, наиме, да је храм из 1733. обзидан зидовима и сводом новог храма, те је изграђен потпуно нови храм у данашњим димензијама. О изузетној црквеној, духовној и историјско-културној вредности Алмашког храма упечатљиво сведоче поглавља монографије у којима су веома јасно и детаљно представљене архитектонске карактеристике и унутрашњост храма о којем је реч. У питању су следећа поглавља: „Архитектура и уметничко благо Алмашког храма”, „Дрворезбарија Алмашког храма” и „Сликаство Алмашког храма”. Захваљујући квалитетним фотографијама које садржи монографија, а дело су Мартина Цандира, читаоци ће бити у прилици да знатно темељније сагледају лепоту црквено-уметничког израза, којом одише унутрашњост и спољашњост Алмашког храма. Осим тога, садржај монографије обогаћен је многим занимљивим подацима из историје наведеног храма, а који су мање познати широј јавности. Тако је, између осталог, у монографији доступан хронолошки попис матичних књига које су сачуване у архиви Алмашке парохије, као и попис свештеника који су, према истим матичним књигама, свршавали требе (свештене обреде) при Алмашком храму у периоду од 1767. до 1957. године. Још једна специфичност ове монографије јесте поглавље посвећено записима на маргинама богослужбених књига Алмашког храма. Подједнако значајно јесте и поглавље у којем се, на основу *Лейтисиса* проте Алимпија Поповића, износе интересантна сведочанства о гробљу које се налазило у порти Алмашког храма. Вредно је споменути да садржај монографије није ограничен искључиво на

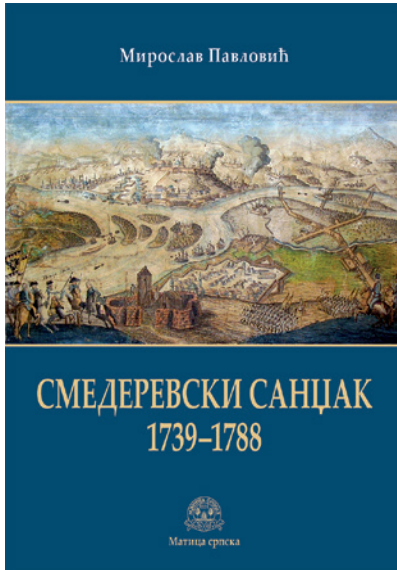
историју храма Света три јерарха у Новом Саду. Наиме, на њеним страницама исписани су и сажети летописни подаци о осталим новосадским храмовима, као и о православним гробљима. Такође, у монографији су наведена имена првих новосадских свештеника, а осим тога, детаљно је описан и начин њиховог издржавања. Монографија о Алмашком храму читаоцима приближава и многе друге детаље из историје Новог Сада, па чак и оне трагичне, попут бомбардовања у Буну 1849, када је запаљен торањ Алмашког храма, а није превећено ни велико страдање новосадског становништва у такзваној Рацији, која је извршена од 21. до 23. јануара 1942. године. После рата наступио је тежак период живота за Цркву, а самим тим и за Алмашку парохију и Алмашки храм, који нису били поштеђени од стране власти. Овој теми посвећено је посебно поглавље под називом „Алмашки храм у послератном периоду”. Преданим трудом вредних пастира Цркве Христове, предвођених мудрим епископима бачким, али и несебичном љубављу многих људи, Алмашки храм је у потоњим годинама ипак обнављан и успешно одржаван, о чему сведочи садржај једног од последњих поглавља монографије. На самом крају представљени су основни биографски подаци о свештеницима који су службовали као пароси при Алмашком храму, почев од презвитера Григорија Радишића (1764–1863). Као посебан додатак у монографији је изложен краћи попис инвентара Алмашког храма.

Имајући у виду садржај најновије монографије о Алмашком храму, с правом је могуће закључити да је реч о делу којим је пружен неоспоран допринос у осветљавању и очувању од заборавља важних сегмената из историје Алмашког храма. Штавише, поменута монографија представља значајан прилог историји Епархије бачке, али и историји Алмашког краја, који је недавно проглашен за просторно културно-историјску целину. Сумирајући утиске о монографији посвећеној Алмашком храму, можемо рећи да је њеним садржајем веома успешно, одговорно и квалитетно представљено оно што је у поднаслову и наговештено, а то је – три века историјског сведочења храма Света три јерарха у Новом Саду.

Др Милан Бандобрански
Информативна служба Епархије бачке
Нови Сад
bandobranskimilan@gmail.com

ВОЈНО-АДМИНИСТРАТИВНО УРЕЂЕЊЕ СМЕДЕРЕВСКОГ САНЦАКА 1739–1788.

(Мирослав Павловић, *Смедеревски санџак 1739–1788. Војно-административно уређење*, Матица српска, Нови Сад 2017, 451 стр.)

Монографско дело Мирослава Павловића *Смедеревски санџак 1739–1788. Војно-административно уређење* представља резултат вишегодишњег рада на изворима османске провенијенције и проучавања савремених токова османистике, на основу којих су решена питања везана за војно-административну организацију, установљена географска структура Смедеревског санџака и представљене нове научне чињенице, до сада непознате стручној јавности. Међутим, монографија није само резултат истраживања на пољу османистике него и ауторовог интересовања за савремене постулате филозофије историје. Како и сам аутор наводи, наратив се заснива на савременим теоријским моделима постструктурализма имплементираним у савременој османистички.

Питању османистике и савремене теорије поклоњена је пажња у уводном делу, односно првом поглављу „Теоријски приступи” (стр. 21–109), у оквиру којег се дефинишу различити теоријски приступи на основу којих су настали радови о транзиционом пе-

риоду. Изложене су данас мање заступљене теорије, попут теорије о декаденцији, модернизацији, вестернизацији и оне које су актуелне у светској османистички, попут теорије о империјама, компаративистичке студије, микроисторија, теорија центра-периферије. Након приказа развојног пута османистике транзиционог периода кроз теорије о декаденцији и модернизацији детаљно се дефинишу који се то процеси из овог периода тумаче савременим теоријским приступима. Као основна теорија на којој се рад заснива истиче се теорија о империјама, која дефинише Царство као конгломерат делова (провинција), који са центром остварују узајамни однос у виду преговарања. У том процесу преговарања центар делегира своје ингеренције са институција на одређене моћне групе које се истичу путем политичких иницијатива. У оквиру прихваћене тезе о преиспитивању успостављених структура, аутор анализира и поузданост пописних дефтера као историјског извора, посебно оних из посткласичног периода, код којих се уочава постојање уноса фиктивних бројчаних вредности. Периодизација и основне карактеристике транзиционог периода када је у питању функционисање централне власти и целокупног друштвено-државног уређења изложене су у оквиру поднасловa ‘Османско доба транзиције’ (стр. 55–109). На основу османских хроника и актуелне литературе дефинисане су промене у наслеђивању престола, доминације институције харема и појединих функција (џрни евнук, реисулкутаб). Као важна појава истакнута је професионализација бирократске класе и стварање утицајних интересних групација (интисап). Насупрот бирократској класи коју су сада чиниле придошлице (еснеби), а не припадници кул елите (они који су из система девширме), стајала је улема као затворен слој, који се временом дефинисао као аристократија. Посебна пажња обраћа се на дефинисање тзв. друштвене трансформације, паралелизма институција, где легитимни представници власти остају у сенци, а јављају се нове структуре моћи. Као пример последице

трансформације институција истиче се рад Царске дефтерхане и проблем прекидања израде пописних дефтера. Нови поредак настао из друштвене трансформације оспаравали су припадници кул елите, којима је ускраћена реална моћ. Политичке борбе нове елите за важне функције уз побуне кул групе због губитка положаја за последицу су имале свргавање султана. Још једна измена овог доба односила се на напуштање ратне политике, проистекле из идеологије газе и појаве неопходности технолошке модернизације, праћене отварањем ка спољним утицајима. Аутор истиче да су се у складу с раније уважаваним теоријама сваки сукоб и побуна дефинисали као одговор традиционалиста на реформски подухват и увођење новотарија од стране реформиста, што заправо није био случај, него је била реч о политичкој борби различитих интисапа. Остваривање дипломатских контаката тумачи се као преузимање контроле нове елите над питањем рата, ради тежње да се обезбеди мир и успостави професионална дипломатска служба. У оквиру поднасловa „Примитивни побуњеници” (стр. 74–90) дефинише се постојање неефикасности кул војних јединица, реална војна моћ нерегуларних трупа (бандити са државним легитимитетом) и облици друштвене трансформације карактеристичне за провинцију. Успостављање илтизам система као пореског система карактеристичног за транзициони период објашњава се као укидање сопствене пореске бирократије од стране државе и приватизовање закупа пореза. Посебно је истакнуто које су структуре чиниле илтизам елиту (јаничари и спахије, а касније и јерлије), као и приказивање локалних представника (кнезова) као дела пореске елите.

Поглавље названо „Структуре” (стр. 109–229) има двојако значење, односи се на теоријски принцип изградње структуралне базе и на структуру Смедеревског санџака у смислу територијално-управне организације и демографије. Територијално-управна организација посматра се на основу идеје о децентрализацији власти, и у складу с тим на основу анализе извора уочава се промена контроле центра над периферијом. Како је истакнуто, током посматраног периода није изостала комуникација у оквиру бирократских образаца, што потврђује и повећан број апелација које су стизале Царском дивану. Овде је утврђена промена система класичног

модела у оквиру којих су статусне промене класичних институција у транзицији назване *Имјеријално џрилаџођавање*. Наредно питање које је истраживано јесте постојање измена код правног дефинисања мањих административно-територијалних јединица (санџак/лива). У формално-правном смислу термин се није мењао али номинално долази до измене значења. Промене су уочене и код ингеренција санџакбега, које су проширене али као последица стапања две функције у једној личности, титуле санџакбега и мухафиза Београдске тврђаве. Дужност и значај београдског мухафиза дефинисала је Радмила Тричковић, тако да је аутор у монографији подсетио на ауторкино истраживање и допунио га новим научним чињеницама. Као једно од важних питања истиче се нормативно постојање територијалне поделе санџака на нахије, као и проблем одређивања граница и установљавања броја нахија. Важно је истаћи да су исцрпно анализирани последњи пописни дефтери у XVIII веку за Смедеревски санџак, као и дефтери цизје, и упоређени су са дефтерима из XV и XVI века. Тако се као закључак изводи формално-правно постојање граница нахија које су са становишта локалне традиције биле мање значајне него потпростори који су становништву били опипљивији (тимар, чифтлик, кнежина, села, задруге и баштине). Када је у питању организација кадилука, изворна документа су потврдила већ постојећи став у науци о поклапању територија каза и нахија, али код надлежности кадија и наиба уочене су промене. У складу са теоријским одређењем за деконструкцију постојећих наратива, аутор оспорава термин кнежинска самоуправа, због непостојања правне подлоге за његово формулисање. Међутим, даје се веома јасан приказ функције кнеза, и улоге у хијерархијском ланцу пореске администрације. Покушано је дефинисање демографске структуре санџака на основу дефтера цизје, али због непостојања одређених структура становништва у дефтерима, односно због искључивања из система опорезивања кнезова/премићура, мартолоза, али и свих оних који су били сиромашни беземљаши, надничари, којих је због процеса чифтличења било много, није било могуће реконструисати тачну демографску слику. Структуре насеља које се јављају у дефтерима пренесене су у рад уз детаљнији опис градова Београда и Смедерева (верска структура). Питању развоја војних утврђења широм Санџака

(паланки) посвећена је велика пажња, правда на чињеницом да су модерни градови Србије настали на основама паланки. Сеоска средина била је одраз великих миграционих кретања које је аутор уочио и на основу дефтера, где се појављују три типа сеоских насеља (села, мезре – запустела села и халије – упражњена села). У оквиру поднасловa „У правном систему Османског царства” (стр. 191–206), истиче се већ позната али у историографији занемарена чињеница о имену Санџака. Наиме, још педесетих година османиста Хазим Шабановић полемисао је о постојању израза Београдски пашалук и томе шта је он заправо представљао. Аутор се одлучује за прихватање назива Смедеревски санџак, без обзира на устаљеност термина Београдски пашалук у нашој историографији, правдајући то изворном грађом у којој нигде није насловљена званична промена назива провинцијске јединице. Излагање о правним питањима започиње се уопштеним приказом османског правног система, односно исламског права и његовог тумачења у виду обичајног права. Најважнији сегмент у оквиру овог поднасловa монографије јесте питање повратка територије санџака под османску управу 1739. и поновно успостављање османске администрације, чија је последица и попис санџака из 1741. у којој се уочава сасвим другачији распоред тимара и њихово уступање новим тимарлијама. У појединим поднасловима изложени су резултати анализе дефтера цизје и дефинисана је основна пореска јединица, такође су преиспитане разлике термина баштина и кућа (hane). Веома значајан је и сегмент у којем се даје приказ износа пореске оптерећености и разлога који утичу на његову променљивост. Висину спахијских дажбина са опорезоване земље било је тешко уочити, како је наведено, из разлога што је опустеле земље било све више па су дефтердари уносили фиктивне цифре, на основу слободне процене квалитета земље. Значај кнезова наглашена је неколико пута у раду, али посебно је пажња усмерена на њих приликом описа процеса пописивања земље и прикупљања пореза. Аутор указује да би будући истраживачи требало да обрате већу пажњу приликом истраживања на институцију кнеза.

Веома значајне дефиниције изнесене су у оквиру поглавља о „Војном уређењу” (стр. 228–320) Смедеревског санџака, с обзиром на то да је познато колико су изражајне промене током транзиционог периода баш у

овом сегменту уређења Царства. У оквиру овога поглавља детаљно је приказана и промена организације тимарско-спахијског система, бирократског система, друштвених подела, с обзиром на то да је све наведено уско повезано са питањем ефикасности војске класичног модела и давања предности другим, до тада мање значајним војним формацијама. Окосница питања војне организације јесте већи значај јаничарске војске него спахијске (у XVII веку) и потпуно губљење на значају војске класичног модела и давања предности локалној војсци (јерлије) у XVIII веку. Посебно се истиче важност титуле мухафиза и свите око мухафиза. Организација тимара и његова функција у XVIII веку поседује одређене сегменте подложне полемици. Аутор истиче да тимар вероватно није постојао као просторна целина него као новчани удео, па се тиме правда појава више притежаваоца истог тимара. Сматра се такође да предвиђена могућност убирања прихода са одређеног тимара није одговарала реалном стању. Када је у питању структура тимара, истиче се постојање географске неповезаности посела, појаве празних тимара, али и формирање нових од придошлог становништва. На основу докумената Београдске хазине реконструисан је број утврђења и расположива посада. Основни мотив била је потрага за бројем јерлија, односно флукутација броја у одређеном временском интервалу. Питање које аутор оставља отворено, а везано је за јерлије, односи се на регрутску базу да ли су све јерлије заиста биле са локала или су регрутовани из других делова Царства. Као изузетно важан сегмент успешне војне организације наводи се логистика, односно обезбеђивање материјалних средстава која се посматрају кроз приход и расход буџетске институције – хазине. Дужности мухафиза и значај његове свите, с циљем истицања његовог значаја, аутор наглашава више пута кроз наратив, али налази за сходно да мухафизове службенике издвоји у посебан поднаслов и детаљније објасни. Титула мухафиза као команданта тврђаве опстаје од класичног периода без измене када је у питању титула, али се промене јављају у његовој функцији. Београдски мухафиз поред управе над Београдском тврђавом добија проширене војне ингеренције над територијом широм од санџака, мухфизима других тврђава и осталим службеницима. На основу извора дефинисана је титула мухафиза као окосница управно-војне моћи на локалу, коју

је имао уз лично постављене службенике (делом јаничаре, спахије и јерлије).

Поглавље „Институција апелације” (стр. 321–370) указује на повећано активирање одређених, већ постојећих система, у виду жалби поданика централној власти (Царском дивану). Разлог постојања све већег броја жалби са локала проналази се у систему успоставе легитимитета саме империје на локалу у тренуцима изражене децентрализације. Поред објашњења поступка жалбе, аутор говори и о одговорима Дивана, који су добрим делом представљали одраз формализма. У оквиру формулације жалбе поданика уочавају се припадници обе друштвене категорије, аскера и раје. Најистакнутији примери жалбе аскера односе се на проблеме са тимарима, док су представници раје у жалбе уносили проблем дуга. Истиче се повећање броја жалби, иако је одговор био шематски и без израженог преокрета у виду решења, као вид давања легитимитета, а као пример износи се случај спахија којима се потврђивало законско право на поседе иако није било евидентно да ли су ти поседи заиста под њиховом управом или је у питању узурпација. Апелација као вид политичке борбе такође је потврђена кроз адресирање одговора на жалбе на титулу мухафиза Београдске тврђаве. Као што је наведено, апелација као политичка иницијатива јавља се и међу припадницима раје и посматра се као политичка иницијатива кнезова, који су на тај начин истицали своју све значајнију улогу у локалном животу и постепено се издвојили као доминантна политичка групација у Смедеревском санџаку.

Приликом читања монографије уочавамо коришћење научног стила излагања уз прилагођавање потребама османистике и израза неопходних за објашњење одређених појава. Важно је указати на коришћење стручне терминологије уз адекватна објашњења, односно превод са османског на српски језик.

С циљем јаснијег приказа структуре извора, односно кључних формулација за објашњење одређене појаве, аутор прибегава увођењу цитата транслитерације османског језика. Табеларни прикази су неизоставан део радова заснованих на пописним дефтерима и дефтерима цизје, па се тако и овде даје попис кнезова Смедеревског санџака (стр. 145), структура махала вароши Београд (стр. 157), преглед насељених места Смедеревског санџака уз број становника сумарно и према насељима (стр. 171), списак свих забележених зеамета и тимара у два пописна дефтера (TTD 267, TTD 417, стр. 270), попис утврђења и паланки уз распоред и број војних редова (стр. 279). Поред наведеног унесене су и карте Смедеревског санџака 1739–1788. са приказом граница нахија, као и карта са приказом граница Нишке нахије, које је аутор изradio на основу података из дефтера. Важно је истаћи да су овом картом први пут прецизиране границе Санџака и промењена досадашња знања о његовој територији.

У монографији о Смедеревском санџаку аутор је сумирао на једном месту све проблеме и изазове истраживања османистике транзиционог периода, те дајући решења за велики део њих осветлио пут будућим истраживачима. Поред значаја који ова монографија има за истраживања на пољу османистике, велики допринос дала је и у погледу одабира теоријског приступа проучавања историје. Указано је на значај методологије историјске науке, као и на потребу да сваком истраживању претходи постављање теоријских оквира. На основу свега наведеног, може се закључити да монографија због заснованости на савременим научним трендовима и преданом раду на изворној грађи има изузетну вредност и представља полазну основу за сва будућа истраживања транзиционог периода османске историје.

Мр Драгана Лазич Стојковић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

dragana.lazic.stojkovic@ff.uns.ac.rs

ПРИЧА О БОРЦУ ЗА ИСТИНУ БОСАНСКУ

(Зоран Пејашиновић, *Васо Глушац. Од Сане до Сенатa*, Матица Српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, Бања Лука 2018, 265 стр.)

Почетком XX вијека на историјској сцени Босне и Херцеговине појавио се први нараштај високообразованих Срба који су у јавни живот покрајина унијели нову енергију и правце друштвеног дјеловања. Они су као народни прваци замијенили старију генерацију српских трговаца и свештеника из времена борбе Срба за црквено-школску аутономију (1896–1905). Први свјетски рат оставио је дубоке ожиљке на овом покољењу. Истакнути национални рад многе је одвео пред аустроугарске судове и у тамнице, па ипак су појединци између два свјетска рата израсли у знамените умјетнике, научне раднике, политичке и народне прваке. Међу њима се налази Васо Глушац (1. август 1879 – 5. октобар 1954), професор, научник и национални дјелатник. Српска историографија до данас није се адекватно одужила Глушцу, његовом богатом јавном и научном раду, па је ширијој јавности остао недовољно познат.

Према свему судећи, породица Глушац поријеклом је из Старе Херцеговине. Васо Глушац је рођен у свештеничкој кући у Слабини, тридесетак километара западно од Сан-

ског Моста. Основну школу похађао је у Старом Мајдану, код угледног српског свештеника Дионисија Маринковића, у једној од најстаријих српских школа у Босни и Херцеговини. Глушац је гимназију завршио у Сарајеву, а славистику на Филозофском факултету у Бечу, гдје је 1905. године докторирао с радом *Вид Дошен и његова књижевна делатност*. Радио је као професор и директор гимназија у Бањој Луци и Тузли. Током Првог свјетског рата суђено му је на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци (1915–1916). Глушац је по завршетку рата био члан Привременог народног представништва Краљевине СХС, а од 1932. године члан и секретар Сената Краљевине Југославије. Пензионерске дане провео је у Београду, у којем је и преминуо.

Основу монографије *Васо Глушац. Од Сане до Сенатa* представља магистарски рад који је Зоран Пејашиновић одбранио 2016. године на Филозофском факултету у Бањој Луци. Монографија је утемељена на разноврсној и богатој историјској грађи, међу којом се истиче заоставштина Васе Глушца из Архива Српске академије наука и уметности, грађа Архива Југославије, Архива Републике Српске, Музеја Републике Српске и Библиотеке Матице српске у Новом Саду. Дјела Васе Глушца такође представљају историјски извор за овај рад и имају прворазредан значаја за портрет самог аутора. Од посебног значаја била су лична документа Васе Глушца која су аутору уступили Глушчеви потомци из Београда. Историјску грађу допуњава импозантан број монографија, расправа, чланака, серијских публикација и новинских текстова.

Аутор се одлучио да монографију подијели у више разумљивих тематских целина које прате Глушчев приватни, породични и јавни живот, научни, стручни рад и друштвени ангажман. Посебну вриједност монографији даје библиографија свих Глушчевих познатих радова. У научним круговима Глушац је превасходно познат као тумач „цркве босанске” док је о његовим осталим дјелима мало писано. Питањем „цркве босанске” Глушац се интензивније почео бавити послје

1905. године, када је почео радити у бањолучкој гимназији, наводећи на једном мјесту како су заблуде о „цркви босанској” узеле маха и чак се укоријениле у уџбеницима историје. Већ својим првим радом *Босна и Херцеговина српске земље су по крви и језику*, који је објављен 1908. године, Глушац се јавности представио као одлучни противник у том тренутку преовладавајућих ставова о „цркви босанској”. Ово питање биће током наредних година централна тема Глушчевих истраживања, па тако настају: *Повеље Матије Нинослава, бана босанског и народности његових ђоданика* (1912), *Неколика њиџања из прошлости Босне и Херцеговине* (1921), *Средњовијековна „босанска црква” била је православна* (1924), *Назив свешћених лица у православној босанској цркви у средњем веку* (1939), *Исјина о бољомилцима* (1945), *Проблем бољомилства* (1953) и други мање познати радови посвећени историјском феномену који и данас изазива многе контроверзе.

Зоран Пејашиновић нам скреће пажњу и на друге, дјелимично заборављене Глушчеве радове, највише оне који се односе на његовог савременика и кума Петра Кочића. Њихово пријатељство родило се још у вријеме школовања у сарајевској гимназији, а Глушац је током живота написао пет и постхумно један рад о Кочићу. Студија *Петар Кочић. Живот и рад* више од шест деценија била је непозната јавности, а објавио је 2017. године управо Зоран Пејашиновић. Глушац је аутор вриједне књиге о још једном савременику, угледном књижевном критичару Јовану Скерлићу, за коју Пејашиновић наводи да је имала изузетан одјек у оновременој стручној

па и широј јавности. Пејашиновић нам уједно скреће пажњу и на Глушчев рад о знаменитом Васи Пелагићу. И неки други, необјављени рукописи из Глушчеве заоставштине, указују да се ради о истраживачу разноврсних научних интересовања и широког образовања, нарочито они који се тичу страдања српског народа у раздобљу Другог свјетског рата на простору НДХ.

Писање биографија један је од најсложенијих историографских жанрова, јер уз темељно познавање лика и дјела особе која представља предмет истраживања, аутор мора добро познавати друштвено-политичке карактеристике времена у којем је та личност живјела и стварала. Зоран Пејашиновић је ове препреке успјешно савладао. Хвале је вриједан ауторов стил писања који увелико одудара од уобичајеног сухопарног историографског излагања, већ у себи садржи умјетничке елементе који држе пажњу читалаца. Атрактиван графички дизајн с мноштвом занимљивих фотографија и илустрација, употпуњавају савим позитивну слику ове монографије.

Васо Глушац је необично вриједна и занимљива историјска личност која је стицајем околности и немара старијих генерација историчара остала незаслужено скрајнута. Зоран Пејашиновић исправља поменућу грешку и изнова се потврђује као један од најтемељнијих и најплоднијих истраживача прошлости Босанске Крајине, нарочито личности које су у области политике, науке и културе обиљежиле овај простор с краја XIX и почетка XX вијека.

Проф. др Боровоје Милошевић
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
borivoje.milosevic@ff.unibl.org

БИОГРАФИЈА ПРОФИЊЕНОГ ФАШИСТЕ

(*Eugenio di Rienzo, Ciano. Vita pubblica e privata del "genero di regime" nell'Italia del Ventennio nero*, Salerno Editrice, Roma 2018, pp. 700)

[Е. ди Риенцо, *Ђано. Јавни и приватни животи „режимског зетџа” Италије током црних двадесет ђодина*, Салерно едитриче, Рим 2018, 700 стр.]

Писање биографије за историчара никада није лак задатак јер тај посао у себе укључује примену различите методологије, способност за уочавање детаља и широку перспективу, нарочито када је реч о једној личности око чије се судбине врте разни пресудни догађаји. Идеја италијанског историчара Еуђенија ди Риенца (Eugenio di Rienzo, рођ. 1952) да кроз критичку, студиозну анализу једног наративног извора и контекста његовог настанка проучи и осветли мање познате аспекте једног бурног историјског времена, какво је било доба фашизма у Италији (1922–1943/45), као и намера да распрши извесне неутемељене, неистините слике и митове отуд произишле, спадају у храбар и значајан допринос историјској науци. Реч је о *Дневнику (Diario)* италијанског грофа, политичара и министра спољних послова Италије (1937–1943) Галеаца Ђана (Galeazzo Ciano) (1903–1944), чији је животни пут обрадио и богатом документацијом из руских, немачких, француских и британских архива поткрепио Ди Риенцо у књизи

под насловом: *Ђано. Јавни и приватни животи „режимског зетџа” Италије током црних двадесет ђодина*.

Основна идеја од које је Ди Риенцо пошао у свом истраживању била је намера да се испита у којој мери је *Дневник* Галеаца Ђана, с обзиром на незаобилазну количину аутосугестије, свесног прикривања и мемоарског самооправдавања којим обилује, аутентичан и валидан документ, односно, колико верно, истинито и објективно приказује, описује и препричава догађаје и вести из времена у коме је настао и на које се односи. Ђано у *Дневнику* истиче, примарно, своје супротстављање Мусолинијевој агресивној спољној политици, од рата у Еритреји до рата у Грчкој, које пак како Ди Риенцо показује, нема значајније упориште у архивским документима и мемоарској грађи савременика. У уводу под насловом *О једној италијанској историји и једном нејоузданом дневнику (Di una storia italiana e di un diario infedele)* Ди Риенцо упоређује „реалистичка” и „сумњом” прожета тумачења *Дневника* извесног броја Ђанових савременика. Међу тим људима били су Дино Гранди, Јоахим фон Рибентроп, Ђовани Ансалдо, Гаetano Салвемини, Де Веки. У свим поглављима књиге утисци савременика о Ђановом карактеру брижљиво су сакупљени како би се добила што целовитија слика. Као први доказ непоузданости аутор истиче да Галеацов *Дневник* не говори ништа о тајном плану државног удара против краља Виторија Емануела III, с пролећа 1938, у које је био умешан његов отац. Занимљиво је да је Умберто II, престолонаследник, у интервјуу датом 1963. тврдио да је Галеацо одбио 1940. позив министра Пјетра Дакваронеа да учествује у сазивању Великог фашистичког већа, које би се одупрло Дучеу и његовој политици уласка у рат.

У првом поглављу, „Il Delfino di regime” („Наследник режима”, 23–190) аутор описује животни пут будућег италијанског министра и Мусолинијевог зета: његово одрастање, школовање, неуспешно настојање да постане

драмски писац, успон на друштвеној и политичкој лествици, прве дипломатске мисије у Бразилу и Кини. Значајна пажња посвећена је Галеацовом оцу, поморском официру Костанцу, инспектору флоте и команданту Букарске операције 1918. године на аустријско бродовље недалеко од Ријеке, каснијем утицајном конзервативном политичару, Мусолинијевом министру поште и телеграфије (од 1924), председнику Заступничког дома (од 1934) и монархисти кога ће Дуче именовати својим наследником, и без чијег строгог начина васпитања деце није могуће разумети Галеацово одрастање, његову првобитну незаинтересованост за политику, али ни снажан осећај запостављености и искључености из „тока збивања”. Упркос иредентистичким идејама и војним успесима, Костанцо је, обављајући државне функције, заједно са сином поспешивао систем подмићивања, незаконитих концесија, непотизам. Вештина прилагођавања, потиснут осећај одбачености али видљива попустљивост омогућили су Галеацу вртоглав успон у дипломатској и политичкој каријери: најпре као вицеконзула у Рио де Жанеиру (1926), затим, по склапању брака са Едом Мусолини, и генералног конзула у Шангају (1930), да би 1935. постао министар за штампу и пропаганду. Велика пажња посвећена је и најужем кругу Ђанових сарадника: Филипу Анфусу (каснијем амбасадору Републике Сало у Берлину), Бласку Ланци и Марчелу ди Драгу (шефу особља у Министарству иностраних послова).

Друго поглавље, „La Grande Scacchiera” („Велика шаховска игра”, 191–403), описује Ђаново настојање да Италији обезбеди широки маневар у спољној политици, без значајније контроле или притиска Трећег рајха, у периоду 1937–1941. Ђанова идеја била је да Италија склопи што повољније међународне споразуме с Мађарском, Грчком, Југославијом, Румунијом, Пољском, Албанијом, како би створила природну противтежу Берлину, тзв. „дунавско-балкански” блок, антисовјетски и антинемачки. Осим тога, Ђано је охрабривао сепаратизам албанског становништва на Косову и стварање Велике Албаније, у контексту широке подршке политичком одвајању муслимана на Блиском истоку и Африци од Велике Британије. Пажња је посвећена настојањима да се склопе што повољнији споразуми са Британијом, као главним конкурентом Италије у Средоземном мору, у којој су Ђано и Дино Гранди одиграли значајну

улогу. Препрека склапању целовитих споразума било је то што је Италија инсистирала на томе да јој се обезбеди и призна примат у Африци (највише у северној), Суецком каналу, острвима на Медитерану. Ди Риенцо истиче пасивност којом је Ђано омогућио склапање споразума Италије са Немачком 22. маја 1939. године, упркос многим сведочанствима о његовој германофобији и критичком односу према „трчању у Хитлеров загрљај”. Пратећи архивску грађу и сећања протагониста италијанског политичког живота тог времена, попут Грандија, Франсоа-Понсеа, Самнера Велса и многих других, аутор истиче да никада није постојала суштинска опречност или неслагање у доношењу одлука између зета и таста, упркос томе што су првог карактерисале „снобистичке англофилске склоности”, а другог „плебејски англофобски анимозитет”. Ђано је у *Дневнику* покушао да умањи своју одговорност за војну катастрофу Италије у Грчкој, али, према мишљењу аутора, узалудно, јер документи (попут преписке с Грацијем) говоре да је лично издавао директиве које нису имале за циљ смањивање ратних операција. Друго је пак питање у којој мери је имао слободу деловања у односу на Дучеа. О неким догађајима ћути, као што је бомбардовање Ђенове 9. фебруара 1941. После априла 1941. раскид са Дучеом постаје дубљи и озбиљнији.

Последње поглавље, „Il Talleyrand del fascismo 1941–1944.” („Талеран фашизма 1941–1944.”, 403–595), расветљава последњих неколико година и месеци Ђановог живота, његово искуство као амбасадора при Светој Столици, затим бекство из Италије, хапшење у Немачкој и лишавање слободе у Републици Сало, где је у Верони био један од главнооптужених у процесу чији је исход довео до његовог стрељања. Ди Риенцо објашњава ревносно противречности због којих је Ђано упао у проблеме, који ће довести до Мусолинијевог свргавања 25. јула 1943. Аутор истиче сведочанства појединих савременика о Ђановом свесном манипулисању јавности својим инсистирањем, у *Дневнику*, на својим настојањима да закључи мир по сваку цену. Пажња је посвећена и Ђановом настојању да се огради од Мусолинија, што противречи ономе што је говорио својим савременицима (на пример, Ђованију Ансалду, или Руђеру Занграндију, личном пријатељу Мусолинијевог сина Виторија и новинару листа *Popolo dell' Italia*) да Мусолинију припада апсолутно

првенство у одлучивању у свим питањима спољне политике, и да је његова дужност да се томе повинује увек, другим речима да је Ћано само желео прекид рата, али не и политичко одстрањивање таста. Аутор испитује узроке који су довели до удаљења таста и зета, као и однос Еде Мусолини према мајци дони Ракели.

Ваља истаћи да је последње поглавље делимично посвећено и судбини *Дневника*, односно околностима које су довеле до тога да Еда Мусолини прода ауторска права на њихово објављивање Американцима. Занимљиво је да Ди Риенцо наводи Рибентропову изјаву да су постојале две врсте *Дневника*, једна истинита, исправна и „компромитијућа”, коју је Ћано уништио, и друга коју је модификовао и унапред припремио за штампање у случају неке невоље. Ватиканска и немачка обавештајна служба у току 1944. желеле су да дођу у посед *Дневника*, али је он на крају објављен тако што је Еда Мусолини ауторска права на *Дневник* продала Американцима (Ален Далес, директор Канцеларије за стратешке услуге, обавештајне службе САД током Другог светског рата, претече ЦИА-е, утврдио је да су поједини месеци из 1941. из документа избрисани, како не би компромитовали мужа и породицу).

По свом необичном понашању, оригиналним идејама, углађеним манирима, способности за рационално просуђивање догађаја, вештини прилагођавања и „допадљивости”, као и релативно богатом животном искуству Галеацо Ћано се разликовао од многих италијанских фашистичких функционера, бирократа и политичара свог времена. Привилегован као Мусолинијев зет, често се жалио на недовољну количину разумевања и подршке његовог и свог окружења. У младости је одбијао да носи униформу „црних кошуља”, дивећи се Мусолинију и Лењину, и не скривајући отворену антипатију према Немцима. У својим мемоарима, Де Веки је

тврдио да је „Галеацо у младости био пун предрасуда и далеко од фашистичких идеја које је, с обзиром на функције које је заузимао, требало да исповеда”. Ограђујући се од радикалних фашистичких идеја, критикујући немачку спољну политику, нарочито после децембра 1941, и тражећи путеве за „мирољубив развој” европске дипломатије, он, ипак, како Ди Риенцо истиче, није могао ни хтео да одустане од основних поставки италијанске империјалистичке политике и фашистичке идеологије. Сањао је да постане гувернер Албаније и Дучев легално изабрани наследник, који би у дух италијанског фашизма унео „свеже ветрове” из западно-европских држава. Атилио Тамаро, италијански министар у Финској и Швајцарској (1929–1943), али и Ђузепе Бастианини, високи италијански официр, били су међу онима који су тврдили да је Ћанов *Дневник* непоуздан извор, истичући, примера ради, као лажну Ћанову наводну „одбојност” према пакту са Трећим рајхом, у чијем је потписивању и склапању у Милану 1939. сâм учествовао. Кругови око Хитлера, као и сâм Хитлер, Ћана нису волели због његових тајних веза са савезницима, односно настојања да заустави учешће Италије на Источном фронту и склопи сепаратни мир са Британцима и Американцима, претходно им нудећи, као услов, промену режима. Недвосмислени докази постоје да је Ћано учествовао у плановима склапања мира са англоамеричким снагама, у последњим месецима 1942. Треба нагласити да су Мусолини и Ћано делили сличне ставове у вези са одвијањем рата. Али, страх од губљења апсолутне власти, идеја да је могуће очувати фашистички режим и након рата, ма какав његов исход био, те уверење да постоји деловање „иза леђа” које се одвија без његовог знања и сагласности, код таста је временом превагнуло до те мере да је потпуно захладио односе са зетом.

Мр Констџанин Драгаш
Балканолошки институт САНУ
Београд
konstantin.dragas@bi.sanu.ac.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МАРИЈА АНДРИЋ (Београд, 1991). Истраживач-приправник у Историјском институту у Београду. Е-адреса: andric.marija.ma@gmail.com

Дипломирала 2014. (*Визуелне ѡерсонификације Венецијанске републике у доба ренесансе*) и мастерирала 2015. (*Бијка код Лејанѡа у визуелној култури Венеције*) на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Тренутно је на докторским студијама на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (Наслов тезе: „Венеција и трговци са османског Балкана [16–18. век]”). Област научног истраживања: економско-друштвени односи Венецијанске републике и Османског царства од 16. до 18. века.

ЖАРКО ДИМИЋ (1962). Управник Архива САНУ у Сремским Карловцима.

Дипломирао, магистрирао и докторирао (*Борђе Сѡрајѡимировић у Револуцији и рајѡу 1848–1849*) на Групи за историју на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Приредио је више монографија, каталога, студија и стручних чланака и прилога у периодичним публикацијама и зборницима. Е-адреса: arhivsanusk@gmail.com

Важније књиге: *Сремски Карловци*, Ср. Карловци 1990; *200 година Карловачке гимназије*, Ср. Карловци 1991; *Велики бечки рајѡ и Карловачки мир: 1683–1699*, Београд 1999; *Тоѡонимија Сремских Карловаца*, Ср. Карловци – Нови Сад 2006; *Карловачка црѡачка школа: 1809–1866: ѡрва срѡска црѡачка школа*, Ср. Карловци – Нови Сад 2007; *Сремски Карловци: од насеља до града: (1308–2008)*, Ср. Карловци – Нови Сад 2008; *Прва Срѡска чѡѡаоница у Сремским Карловцима: 1868–2008*, Нови Сад 2009; *Преглед историјаѡа Архива САНУ у Сремским Карловцима: (1949–2009)*, Ср. Карловци – Бачка Паланка 2010; *Војводина ѡод ѡурском влашћу: 1521–1717*, Ср. Карловци 2013. (коаутор); *Сѡоменица карловачког Сокола: 1904–2015*, Нови Сад 2016; *Челници и часници Сремских Карловаца: 1308–2014*, Ср. Карловци – Нови Сад 2014; *Срѡска ѡериодика у Сремским Карловцима: 1827–2014*, Нови Сад 2014. (коаутор); *Сремски Карловци на сѡарим гравирама: (XVII–XIX век)*, Ср. Карловци 2015; *Сремски Карловци у Великом рајѡу: 1914–1918*, Ср. Карловци – Нови Сад 2015; *Сремски Карловци и сѡрани ѡуѡиници и ѡуѡѡисци кроз векове*, Ср. Карловци 2017; *Срѡска Војводовина: Бијка за Карловце – 12. јун 1848*, Нови Сад – Ср. Карловци 2017.

СНЕЖАНА ИЛИЋ (1976). Магистар историјских наука. Е-адреса: sneza-lic@neobee.net

Дипломирала (2000) и магистрирала 2009. (*Југословенство Свјетозара Прибићевића и војвођанско питање*) на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Сарадник је на пројекту Матице српске „Српски биографски речник”. Сарадник је часописа *Нова Зора*, *Поља*, *Свеске*, *Траг* и *Изворник*.

Важније књиге: *Аћанасије Шола: прилози изучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад 2011; *Свјетозар Прибићевић – стварање и очување југословенске државе*, Београд 2018.

МАРИЈА КРАЉ (Београд, 1990). Мастер историјских наука. Е-адреса: marijakraljmk@gmail.com

Дипломирала 2013. (*Парохије и парохијско свештеништво у Сремској епархији од 1718. до 1779. године*) и мастерирала 2014. (*Демографске прилике у земунској парохији крајем XVIII века*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је тренутно на докторским академским студијама.

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ (Шајкаш, 1940). Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији. Е-адреса: ljkrkljus@sbb.rs

Дипломирала 1964. и магистрирала 1972. на Правном факултету Универзитета у Београду, где је и докторирала 1978. (*О политичким приликама у Војводини од 1918. до 1929. године*). На Правном факултету у Новом Саду предавала је Историју држава и права народа Југославије, Историју држава и права народа Србије и Црне Горе и Правну историју српског народа, а поред тога и опциони предмет Историја политичких и правних институција Војводине. Предавала је правну историју три године и на Правном факултету у Источном Сарајеву. Током рада на Правном факултету била је продекан и декан Факултета и проректор Универзитета у Новом Саду. Била је потпредседник Матице српске од 1999. до 2003. године, а тренутно је секретар Одбора Одељења за друштвене науке и уредник *Свесака Матице српске* (Грађа и прилози за културну и друштвену историју). Члан је Одбора за изворе српског права САНУ. Бави се правном историјом српског народа у XIX веку, а нарочито Српским народним покретом 1848–1849, политичко-правним статусом Војводине, временом уједињења у заједничку државу 1918, као и другим темама правне историје српског народа.

Важније књиге: *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992; *Пројекти успава за Војводину Србију настали у току српског народног покрета 1848–1849*, Нови Сад 2006; *Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*, Нови Сад 2009; *Средишњи органи власти у Српској Војводини: 1848–1849*, Нови Сад 2013; *Константин Бождановић (1811–1854)*, Нови Сад 2018.

УРОШ МИКЕТИЋ. Докторанд на Катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Приштини. Е-адреса: urosmikitic@gmail.com

Дипломирао (2015) и мастерирао (2017) на Катедри за историју Филозофског факултета у Косовској Митровици Универзитета у Приштини (*Краљевина СХС – Југославија и свјет на карикатурама Политике 1919–1929. године*). Учествовао на студијским боравцима (Русија, БиХ). Аутор је више чланака

објављених у земљи и иностранству. Област научног интересовања национална историја 20. века с посебним акцентом на Косово и Метохију.

ЗОРАН МИШКОВИЋ (Осијек, 1993). Доктор медицинских наука.
Е-адреса: zoran.miskovic3@gmail.com

Дипломирао 2012. године на интегрисаним академским студијама медицине на Медицинском факултету Универзитета у Новом Саду. До сада је објавио историјске радове: „Васо Атанасијевић: докторска дисертација одбрањена у Пешти 1826. године” (*Трећи соколски зборник*, 2015) и „Српско певачко друштво 'Гусле'" (*Летопис СКД „Просвјета”*, 2018). Област истраживања: историја српског народа у Осијеку и осјечкој околини.

*Биобиблиографске белешке саставио
Владимир Николић*

РЕГИСТАР

- Абсолутина валуџа* (Ј. Коцкар) 83
 Аврамовић, Михаило 54
Аврамовић, Сима 140
Agrater Zeitung (лист) 79
 Азија 13
 Акра 11
 Аксентијевић, Марко 72–73
 Албанија 12–13, 117–118, 122–123, 142–143, 154–155
 Албанска емиграција 119
 Албанска историографија 117–119
 Албански прелати 143
 Албанци 119, 143
 Алберти, Анибале (Alberti, Annibale) 10
 Александрија 10–11, 16
 Алмаш (насеље) 145
 Алмашка парохија 146
 Алмашка црква (Нови Сад) 145–146
Алмашка црква: храм Свешта њири јерарха у Новом Саду (М. Мијатов, А. Поповић, П. Ђурђевић) 145–146
 Алмашки крај 145–146
 Андраши, Ђула (Andrássy Gyula) 63
 Андрић, Владимир 92–93
 Андрић, Марија 9, 23, 157
 Анексија Босне и Херцеговине 82
 Анкара 12
 Ансалдо, Ђовани 153–154
 Антонијевић, Ненад 118
 Антуновић, Милица 99
 Анфусо, Филип
 Арад (логор) 59
 Арвај, Ладислав (Ladislav Arvay) 72
 Аргировић, Георгије 72
 Аретин, Јохан Адам фон (Johann Adam von Aretin) 29
 Артуковић, Мато 75
 Архив Српског народног покрета (1848/49) 109–115
 Архиви
 Архив САНУ (Ср. Карловци) 109–110, 114–115, 151
 Архив Србије 47, 52
 Патријаршијско митрополијски архив (Ср. Карловци) 110
 Асић, Мехмет, трговац (Meemet Assich) 18
 Аћимовић, Пајо 95, 104, 106
 Аустрија 27, 33, 39
 Аустријско-угарске области 32
 Аустро-Угарска банка 78
 Аустроугарска анексија 58, 64–65, 82, 141
 Аустроугарска монархија 57–60, 62–66, 68, 71–72, 77–78, 82, 84–87, 90, 109
 Аустроугарска војска 84
 Африка 154
 Бабић, Александар 92–93
 Баварска 29
 Бајић, Григориј 73
 Бакар (Büccari) 154
 Балеса, Сулејман, трговац (Balessa, Soliman) 15
 Балканско полуострво (Балкан) 9, 62–63, 119, 141, 144
 Балтимор 43
 Бан, Матија 28
 Банат 31
 Бандобрански, Милан 146
 Банија 110
 Банкарство 69–108
 Банкарске установе 69–108
 Банковно командитно друштво (Осијек) 81
 Banovac (лист) 86
 Бановина Хрватска 95–96
 Бања Лука 151–152
 Бањолучка гимназија 152
 Барбон, Ферди Хермес (Barbron, Ferdý Hermes) 10
 Бартоловић, Антон 72
 Бастиниани, Ђузепе (Giuseppe Bastianini) 155
 Бах, Александар фон (Alexander Freiherr von Bach) 110, 112–113
 Бахов апсолутизам 70
 Бачић и друг (велетрговци, Јасеновац) 89
 Бачка 31
 Бачка епархија 142
 Бачка жупанија 27
 Бекић, Ђорђе Ст. 109–110, 113–115
 Бекић, Теодор 110
 Белајлић, Јован 91, 93, 95, 106

- Бели Манастир 95, 101
Београд 9, 23, 26, 28–30, 39–40, 43–44, 46–51, 54, 57, 63, 69, 71–72, 74, 77–78, 80, 82, 89–92, 97–98, 101, 104–106, 109, 118, 138, 142–144, 148, 150–151, 155, 157–158
Београдска (католичка) капела 142
Београдска опсерваторија 49
Београдска општина 89
Београдска римокатоличка заједница 142
Београдска тврђава 148–150
Београдска хазина 149
Београдски лицеј 48, 138
Београдски округ 52
Београдски пашалук 149
Бериша, Хатица 118
Беркет, Федерико (Berchet, Federico) 13
Берлин 10, 28, 154
Берлински конгрес 62, 76
Бернардини, Паоло Лука (Bernardini, Paolo Luca) 10
Беч 27, 29, 49, 57, 63, 65, 67, 70, 72, 90, 109–112, 151
Бечки ратни архив 109
Бешлин, Миливој 49, 53
Библиографија радова (тзв. „Ослободилачка војска Косова“) 117–135
Библиотека 12, 117–118, 120, 143, 151
Библиотека Марчана у Венецији (Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia) 12
Бијело Брдо 95, 101, 107
Бијело Брдо (општина) 96
Билак, Владимир 48
Биље 101
Бингулац, Никола 89
Биографије
 Бекић, Ђорђе Ст. 110
 Богдановић, Лазар 75
 Глушац, Васо 151–152
 Магдалена Переш-Вукановић 143
 свештеници: Алмашки храм 146
 Ћано, Галеацо 153–155
Бјанко, Фурио (Bianco, Furio) 19
Бјеловар 71, 87
Блиски исток 154
Бобота 101
Богдановић, Вучко С. 45–46, 48, 50, 54
Богдановић, Константин 137–140
Богдановић, Лазар (протојереј-ставрофор) 74–76, 85, 103
Богдановић, Љубица 106
Богдановић, Милован 91
Богословија (Сремски Карловци) 74
Боерио, Ђузепе (Boerio, Giuseppe) 10, 12, 14, 17–18
Божић, Ђуро 88–89
Божић, Софија 91–92
Бозендорфер, Јосип (Bösendorfer) 73–74
Бојан (руско певачко друштво) 107
Болоња 10, 13
Борово 101
Босанац, Милан 80, 82
Босанска Дубица 106
Босанска Крајина 152
Босанска провинција 141–142
Босански ејалет 141–142
Босански фрањевци 141–143
Босна 12, 13, 21, 60–62, 65, 67, 124, 141
Босна и Херцеговина 57–68, 82, 151
 аутономија 58, 60, 62–64, 66
 Васо Глушац (приказ књиге) 151–152
 односи Срба, Хрвата и муслимана у БиХ почетком XX века 57–67
 Срби – национално јединство 58–68
Бостон 10
Бошњак, Влада 73
Бразил 154
Брањина 101
Браћа Муачевић (компанија, Горњи град, Осијек) 80
Бресје (Косово) 118
Брисел 122
Брусница (код Горњег Милановца) 48
Бугарска провинција 142
Бугарска католичка дијаспора 142
Бугарски павликијанци 142
Будаково 119
Будим 27
Будимпешта 28, 70, 110–111, 141
Букарска операција (Бакар, Хрватска) 154
Бурке, Ерси (Burke, Ersie) 11
Вагнер, Игњо (Ignjo Wagner) 72
Вагнер, Фрањо (Franjo Wagner) 72
Валпово 101, 107
Вараждин 74
Варути, Матио (Varutti, Mattio) 18
Васо Глушац. Од Сана до Сенаја (3. Пејашини) 151–152
Ватикан 60, 154–155
Ватрогасна служба 78, 95, 107
Ватрогасно друштво Осијек – Доњи град 78, 95, 107
Велеиздајнички процес (Загреб) 64
Велеиздајнички процес (Бања Лука) 151
Велетрштво Паја Радановића (Осијек, Доњи град) 74–75
Велика Албанија 154
Велика Британија 154
Велика гимназија (Осијек)
Велика економска криза (Велика депресија) 93–94, 96
Велики бечки рат 142–143
Велики канал (Canal Grande, Венеција) 13
Велс, Самнер (Benjamin Sumner Welles) 154
Венеција 9–23, 142
Верона 154

- Веће (Collegio) 13–14
 Винаца 78
 Винковачка штедионица 71
 Винковци 83, 92, 101
 Вировац, Ленка 106
 Вировац, Никола 95
 Вировитичка жупанија 86
 Wirschaftsbank Aktiengesellschaft 98
 Виршафтебанк Акционгезелшафт (Wirschaftsbank Aktiengesellschaft) 98
 Висарион Павловић 146
 Виторио Емануеле III 153
 Виша девојачка школа (Панчево) 110
 Вишњић, Чедомир 77–78, 81–85, 102
Vodič kroz arhivske fondove (brošura-mašino-pis, Osijek) 72, 80, 82, 90, 96, 98
 Војанин, Катица 107
 Војводина 25–26, 28–30, 32–33, 35, 37, 70–71, 73, 89, 111–112
 Војводство Србија и Тамишки Банат 109
 Војна крајина 69–70
 Војнић 97
 Војновић, Паја 89
 Враћешевић, Душан 89
 Вргинмост 97
 Вршачки округ 27
 Вуковар 71, 76, 83, 87, 89
 Вуковарска штедионица 76
 Вуковац, Стјепан 96
 Вукосављевић, Сретен 50
 Вуксан, Стеван 104, 106
 Вученовић, Паја 89
 Вучо, Никола 44
- Гарашанин, Илија 28
 Гарнизонски затвор (осјечка Тврђава) 97
 Гаћеша, Никола 71, 83
 Гашић, Ранка 64
 Георгије Бранковић (патријарх) 109–110, 113–115
 Главни трг (Осијек) 70, 81, 84
Глас родољубца Србљима на народној скупиштини од 1. и на собору од 15. маја ове 1848 године 32
Глас умерености једног родољубца о њом, чим би се Аустријско-Унгарски Србљи данас задовољити могли – Један пројект о српско-народном успијојству у унгарској краљевини 32
Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 73
Гласник Друштва српске словесности 48
Гласник Историјског друштва у Новом Саду (часопис) 110
 Глушац, Васо 151
 Гоедике, Норберт (Goedicke) 98
 Голеш 123
 Горњи град (Осијек) 73, 76, 80–81
 Градска штедионица у Осијеку 103, 105
- Градски Народни одбор (Осијек) 104
 Градски трамвај (Осијек) 93
 Градско веће (Осијек) 74
Грађа за историју српског њокрећа у Војводини (1848–1849) 26
 Грађевна заклада (Валпово) 107
 Гранди, Дино (Dino Grandi) 153–154
 Граф, Фридрих-Ханс (Graf, Hans-Friedrich) 43
 Граци, Емануеле (Emanuele Grazzi) 154
 Гренет, Метју (Grenet, Mathieu) 13
 Гробље Горњи град (Осијек) 95
 Гробље у порти Алмашког храма 146
 Грос, Мирјана (Gross) 70
 Грубишић, А. 84
 Грубишно Поље 71
 Грчић, Бранислав 88–89, 106
 Грчка 153–154
 Гусле (српско певачко друштво, Осијек) 79, 95, 103–104, 107
- Д'Аквароне, Пјетро (Pietro d'Acquarone) 153
 Давидовић, Димитрије 27
 Далес, Ален (*Allen Dulles*) 155
 Далматинска обала 10
 Далмација 63, 67–68, 142
 Даљ 79, 82–83, 97, 101, 105–107
 Даљска општина 96
 Даљска српска ратарска и занатлијска штедионица 88
 Даљска штедионица д. д. 71, 83, 97
 Дамаск 11
 Дарда 89, 101
 Дворнић, Петар 106
 Де Димитри Литино, Франческо (de Dimitri Littino, Francesco) 11, 14
 Де Ђали, Мурат, трговац (de Giali, Murat) 15
 Дел Понте, Карла 129
 Демаћи, Адем 119
 Дефтери 147–149
Diario (Дневник, Г. Ђано) 153–155
 Диклић, Јулка 106
 Диклић, Славко 95, 106
 Димитрије Петровић 106
 Димитријевић, Бранивој 98, 106
 Димитријевић, Душан 106
 Димитријевић, Јован 88–89
 Димитријевић, Милош 111
 Димитријевић, Милутин 91, 93, 97, 104, 106–107
- Димић, Жарко** 109, 115, 157
 Димовић, Данило 66–67
 Димшић, Петронела 106
Дјејанија скупиштинине народа Војводине Србске ои 25. Септемврија л. 1848 у Карловци њоржесивоване 32
 Добровољачки дом (Осијек) 107
 Добровољно ватрогасно друштво Осијек – Доњи град 78, 95

- Добровольно ватрогасно друштво Тења 107
 Добровольно друштво руских жена (Осијек) 107
 Добротворна задруга „Српкиња” 103
 Дожудић, Константин 89
 Доњи град (Осијек) 69–70, 72, 73–74, 77–79, 81, 85–86, 91–92, 98–99, 104, 107
 Доњоградска банка д. д. (Осијек) 69, 98–100
 Доњоградска штедионица (Осијек) 72, 74, 76
 Доњоградско ватрогасно друштво Осијек 95
 Допсин 101
 Дошен, Вид 151
 Драва 70, 87
 Драгаш, Константин 155
 Драго, Марчело ди 154
 Драгоман (dragoman), тумач 14, 20–21
 Драгоци, Али од пок. Хасана, трговац (Dragozi, Alli q. Azzan) 19
 Драч 20
 Дреница 121
 Државни архив (Осијек) 69
 Државни архив у Венецији (Archivio di Stato di Venezia) *passim*
 Државно равнатељство за господарску понову (НДХ) 97–98
 Државноправни статус Војводине 25
Државојис Србије 48–49
 Други светски рат 91, 95–96, 98, 100–101, 106, 108, 114, 121, 145, 155
 Друштво Срба занатлија (Осијек) 73–74
 Друштво чланова Матице српске у Републици Српској 151
 Дубровачка република 142–143
 Дубровчани 143
 Дунав 40, 90
 Дучић, Јован 57
- Ђајић, Божидар 92
 Ђенова 10, 154
 Ђере, Золтан 30
 Ђовани (Giovanni) 21
 Ђокић, Бојан Д. 118
 Ђорђевић, Драгутин Б. 45–48, 50, 53–54
 Ђорђевић, Душан 89
 Ђорђевић, Јован 39
 Ђорђевић, Коста Б. 45–46, 48, 50–54
 Ђукић, Михајло 92
 Ђукић, Смиљка 106
 Ђунис 52
 Ђунисијевић, Ратомир 44
 Ђурђев, Петар 145
 Ђурђевић, Васо 103
 Ђурђевић, Јован 87–89
 Ђурић, Милутин 106
- Европа 10–11, 29, 39, 41, 60, 72, 78–79, 138, 142
 Екмечић, Милорад 28, 64
 Енгелхардов млин (Осијек) 99
 Енглеска 43, 138
Енциклопедија Новоџ Сада 73
 Еперјеш 85
 Ердељски католици 142
 Ердоди (Erdödy) 78
 Еритреја 153
 Еткинс, Питер (Atkins, Peter) 43
- Иберијско полуострво (Пиринејско п.)
 Ибрахим, трговац из Драча (Ebraim) 20
 Ибрахим, трговац (Ibraim) 17, 20
- Жбири (sbirri) 17, 20
 Железничка станица (Осијек) 89
 Живаковић Керже, Злата 79, 81
 Живановић, Александар (прота, Осијек) 87, 89, 95
 Живановић, Јаков 28
 Живановић, Светислав 104, 106
 Живковић, Јован 89
 Живковић, Милутин 104, 106–107
 Жидовско опскрбилиште „Дарови” (Осијек) 95
- Загреб 64, 66, 70–73, 77, 79, 81–82, 84–85, 87, 89–90, 94, 96–97, 101, 103–105, 107
 Задруга Срба занатлија (Осијек) 72
 Задруга Срба занатлија Новосађана 73
 Задужбина Олге и Стевана Николића 95
 Зако, трговац (Zacho) 17, 20
Закон о кредитним и занатским задругама (1898) 71
Закон о ошћѣм ѿиоису људсѣва и имовноѣ сѣања у Србији 50
Закон о шумама 53
 Замбелоти (zambelotti), врста тканине 19
 Занатство
 Закон о кредитним и занатским задругама (1898) 71
 Осијек 70–75, 77, 80, 87–88, 95, 102
 Зангранди, Ђовани (Ruggero Zangrandi) 154
 Занини, Андреа (Zannini, Andrea) 18
 Зано Молини, Дервиш, трговац (Zanno Molini, Dervis) 18
 Западна Европа 78
 Западни Срем 71
Зaписници grada Osijeka (С. Сршан) 73
 Зах, Фрања 28
Зборник за историју Босне и Херцеговине 64
Зборник о Србима у Хрвајској 71, 78
Зборник радова Правноѣ факултѣта у Новом Саду 26, 53
 Зебић, Олга 103, 106
 Зеден, Валтер 141
 Земаљска банка Хрватске 101, 103
 Земаљска влада (Загреб) 73
 Земаљска управа народних добара (Загреб) 100
 Земун 28, 71, 73, 101, 106

Земунска општина 30
 Земунска штедионица 71
 Зјани, Себастијано (Ziani, Sebastiano) 10–11
 Змај Јовиној улици (Осијек) 75, 104
 Зундхаусен, Холм (Sundhaussen, Holm) 54

Иван Томко Мрнавић 142
 Игњатовић, Јаша 139
Иденитијетт (часопис) 97
 Израелско госпојинско добротворно друштво 95
 Илирија 142
Илић, Снежана 57, 68, 157–158
 Инквизиција 142
 Иноћентије XI (римски папа) 143
 Иринеј Буловић 145
 Исајловић, Јован 89
 Истанбул 11, 13
Истина (лист) 66–67
 Историјски архив (Нови Сад) 110
 Историјски институт (Београд) 9, 23
Историјско друштво у Новом Саду (1927–1941/2003) (М. Секулић) 110
 Историографија 10, 117–135, 142, 144, 149, 151–152
 Библиографија радова о тзв. „ОВК“ 117–135
 Источна Славонија 89
 Источни фронт 155
 Истра 63
 Италија 10, 143, 153–155

Јавор (часопис) 77
 Јагнић, Ђорђе 106
 Јакшић, Владимир 48
 Јанковић, Бранко 106
 Јанковић, Влада 73
 Јанковић, Јован 73
 Јанц, Наталија 49
 Јасеновац 89
 Јастребац 52
 Јашари, Адем 119
 Јевреји 16, 22, 70, 72, 95, 97, 107
 Јекић, Јован М. 46, 48–51, 54
 Јелачића, Ђура (гроф) 78
 Јеловац, Милан 89
 Јерков, Мирослав 40
 Јерковић, Марин → видети: Марин Јерковић
 Јоановић, Антоније 73
 Јоановић, Стеван 85
 Јоановићи (осјечка породица) 85
Jovan i Milena Radivojević (П. Ковачевић) 96
 Јовановић, Владо 106
 Јовановић, Драгутин М. 46–48
 Јовановић, Јован Змај 85
 Јовановић, Милорад 89
 Јовановић, Немања 93, 106
 Јовановић, Слободан 137
 Јовичић, Славко 81, 99

Јосип Краус (Krauss) и друг (асоцијација, Осијек) 81
 Јосиф Рајачић (патријарх) 25, 27–28, 30–31, 37, 109–115
 Јосифовић, Коста 89
Још један глас родољубца Србљима на скупштини од 1. и на собору од 15. маја о. з. 32
 Југоисточна Европа 142
 Југославенска банка д. д. 90
 Југославија 118
 Јужна Угарска 25–26, 39, 70
 Јужна Француска 10
 Јужни Словени 62
 Јукић, Лука 64
 Јукић, Мирјана 104
Jutarnji list (Загреб) 84

Казарото, Антонио (Casarotto, Antonio) 19
 Калаби, Донатела (Calabi, Donatella) 10
Календар Просвјета (Сарајево) 61
 Кандијски рат 142
 Капетан жбира (Capetan Grande) 18, 21
 Карађорђева улица (Београд) 109
 Карановац (Краљево) 48
 Карло VI (немачки цар) 70
 Карловачка митрополија 31, 78
 Касаш, Александар 30
 Католичка црква 60, 141
 Кембриџ 10
 Кескеновић, Лепосава 106
 Кина 154
 Кисић Колановић, Нада 97
 Кишфалуба 89
 Кишфалубац, Јакша 89
 Кнежевина Србија 27–28, 36, 39–41
 Кноп, Фердо (Ferdo Knop) 72
 Ковачевић, П. 96
 Ковачић, Давор 96
 Ковјанић, Стеван 88–89, 106
 Колар Димитријевић, Мира 72–73, 83, 90, 94
 Колбах, Оскар (Oscar Kolbach) 106
 Комисија за ратну добит (Осијек) 91, 101
 Комисија за утврђивање ратне добити 101
 Комора за трговину и обрт (Осијек) 91
 Комунистичке партије Хрватске 104
 Конгрегација 142–143
 Конрад, Виктор (Conrad, Victor) 49
Константишин Богдановић: 1811–1854. (Јб. Кр-кљуш) 137–140.
 Константинополь (и: Истанбул) 21
 Констејбл, Оливија Реми (Constable, Olivia Remie) 10, 16
 Кончина, Енио (Concina, Ennio) 10–11
 Копачево 101
 Корпуска војна команда (Темишвар) 110–111
 Косово 154
 Косово и Метохија 117–119
 Косовска Митровица 117, 135

- Костић, Миливој 89
 Котарски Народни суд (Осијек) 101
 Коцкар, Јован (адвокат) 83–85, 88–89
 Кочић, Петар 152
 Кошаре 119, 121, 124
 Кошут, Лајош (Kossuth Lajos) 30, 63
 Крагујевац 36, 48–49
 Крајина, Занон/Зинел, трговац (Craina, Zanon/
 Zinnel) 15
Краљ, Марија 43, 54, 158
 Краљевина Југославија 69, 91, 94, 95–96, 100
 Краљевина Србија 49–51, 58
 Краљевина СХС 86–87, 91
 Краљевини Хрватска, Славонија, Далмација
 71–72, 85
 Крбавац, Констанца 104
 Крварић, Камило 96
 Кредити 73, 87, 101–102, 105
 Кредитне установе 69–108
 Крестић, Василије Ђ. 69, 72, 110, 137
 Крестић, Петар В. 78, 82
 Крижевци 78
 Крист, Џорџ (Christ, Georg) 10
Крклуш, Љубомирка 25–27, 29, 31–37, 40–
 41, 137, 139–140, 158
 Кроја, Мехмет, трговац (Cruja/Croggia, Me-
 met) 15–16
Кроника Српске исјоч. њравос. цркве Осечке
1881. 73, 75, 86
 Круљ, Душан 90, 92–93, 97–99, 103–104, 106–
 107
 Кршић, Јован 59
 Кујунџић, Богољуб 92
 Кукес 125
 Културбунд 98
 Кућанчанин, Јован 89
- Лаб 122
 Лађевић, Лазар 101
 Лазаревић, Василије 28
 Лазић, Радивој 89
 Лазић Стојковић, Драгана 146
 Лајден 10
 Латинска црква 143
 Левант 10
 Лењин, Владимир Ильич 155
Лейтойис Алмашкоџ храма 145–146
Лейтойис срп. њравосл. цркве осјечке храма
Усјенија 99
 Логор Славонска Пожега 98
 Логор Цапраг (Сиска) 97
 Лозница 48
 Лондон 10–11, 58
 Лопушина, Марко 118
 Лукац, Фрањо 96
 Луковић, Илија, трговац (Lucovich, Elia) 18
 Луппријан, Карл-Ернст (Lupprian, Karl-Ernst) 10
 Луција (Lucia) 21
- Љейтойис Српскоџ кулџурноџ друшџива „Про-
 свейџа”* (Загреб) 79, 84
 Љубешић, Јован 73
 Љушић, Радош 28
- Мавродић, Георгије (Ђоко) 72–73
 Магистрат за трговину (Cinque savi alla mer-
 canzia) *passim*
 Мађари 28, 30, 33, 72, 109, 114
 Мађарска 154
 Мађарска војска 109
 Мажуран, Иве 70
 Мајданпек 48
 Мајерхофер, Фердинанд 109–110, 112–114
 Мајска скупштина 25, 28, 30–32, 39
 Макарини, Антонио (Macarini, Antonio di
 Piero) 18
 Максимовић, Милан 87, 89
 Малаћ, Георгије 73
 Малбаша, Марија 73
 Малта 21
 Мамузић, Илија 70, 95
 Манојловић, Радослав 109
 Манчестер 44
 Марин Јерковић 143
 Маринковић, Гавра 73
 Маринковић, Дионисије 151
 Марковић, Ратко 29
 Марковић, Светозар 73
 Мартиновић, Лазар М. 53
 Марчанска унија 143
 Матија Нинослав 152
 Матијевић, Владимир 78
 Матица српска 25, 28, 41, 75, 79, 111, 137, 147,
 151
 Мачај, Стеван 46, 48, 53
 Мачек, Влатко 95
 Медаковић, Данило 139–140
 Медитеран 9–10, 154
 Месаровић, Лука 72, 74–75
Мешовиџа џрађа (часопис) 49
 Мештровић, Иван 68
 Мијатов, Миливој 141
 Микетић, Урош Д. 117, 135, 158–159
 Миладиновић, Душан 89
 Миланковић, Душан 81, 89
 Миланковић, Катица 106
 Миланковић, Милутин 80
 Милано 13, 15, 155
 Милановић, Јасмина 47
 Милетић, Светозар 25, 27–28, 33–34, 39–41
 Чланци Светозара Милетића 25, 33–34, 39
 Општи сабор 33
 заступници 33
 Народна скупштина 33–34
 Влада (средоточно министерство 34; на-
 родно попечитељство 34)
 Конгрес аустријских народа 34

- Миливојевић, Снежана 118
 Милојевић, Милан 89, 91
 Милош Обреновић 27, 138
 Милошевић, Јозо 104
 Милошевић, Слободан 118, 122, 130
 Миљковић Катић, Бојана 49
 Министарство народне привреде 47, 52
 Министарство рада НР Србије 106
 Министарство финансија (Хрватска) 47–48, 102, 104
 Министарство финансија ФНРЈ 69, 105
 Минкела, Ђузепина (Minchella, Giuseppina) 21
 Минтина, Олга 106
 Минхен 54
 Миодраговић, Јован 44–46, 48
 Митермајер, Карл Јозеф Антон (Carl Joseph Anton Mittermaier) 29
 Михаило Обреновић 27, 139
 Михајловић, Павле Паја 47
 Михалцић, Стеван 89
Мишковић, Зоран 69, 79, 84, 108, 159
 Мишковић, Лазар 88, 98–99
 Мишковић, Милорад 74, 79, 85, 97–98
 Мјесни комитет КПЈ Осијек 104
 Млетачка република 142
 Моачанин, Јован 80–81, 84, 89, 91
 Молнар, Антал 141
 Моравска 53
 Мостар 57–59, 90, 110
 Мрнавић, Иван Томко → видети: Иван Томко Мрнавић
 Муачевић, Бранко 95
 Муачевић, Васа 69, 77–82, 84, 86–87, 91–92
 Муачевић, Владо 91
 Муачевић, Војин 81–85
 Муачевић, Ђорђе 91
 Муачевић, Милан 95
 Муачевић, Паја 79–81
 Музеј Славоније (Осијек) 89
 Муслимани 9, 11–22, 57–62, 65–68
 односи Срба, Хрвата и муслимана у БиХ
 почетком XX века 57–68
 трговци муслимани 9, 11–22
 Мусолини, Бенито 153–155
 Мусолини, Виторио 154
 Мусолини, Еда 154–155
 Мусолини, Ракела (Rachele Mussolini Guidi) 155
 Мустафа, Рустем 119
 Мучалов, Симо 80
 Надаљ 28
 Надзорник (управник) фондака за муслиманске трговце (custode) 14–15, 20
 Намеснички устав 36
Народ (лист) 57–68
 Народна банка Краљевине Југославије 93, 95–98, 105, 107
 Народна библиотека Албаније 117–118
 Народна Република Србија 106
 Народна Република Хрватска 102
 Народна скупштина 32–34
 Народни депутирци 32
 Народни конгрес 30–31
 Народни одбор Осијек 101–102, 105
 Народни сабор 30–31
 Народно представништво (сабор, конгрес) 30–31
 Народно-црквени сабори 25, 29–32
 НАТО 119
 Недељковић, Константин 73
 Недељковић, Милан 48
 Независна Држава Хрватска (НДХ) 69, 96–97, 99, 104, 152
 Немачка 10, 96, 154
 Немачко-банатски пук 30
 Немци 72, 92, 97, 100, 114
 Ненадовић, Јован 106
 Неродимље 127
 Неф, Џон Улрих (Nef, John Ulric) 44
 Нешковић, Јован 72
 Николић, Василије (Осијек) 70
 Николић, Исидор Србоградски 27
 Николић, Јован (протојереј-ставрофор) 91, 93, 97, 104
 Николић, Љубомир 46–47
 Николић, Олга 95
 Николић, Славко 89
 Николић, Стеван 95
 Нова Градишка 71, 83
 Новаковић, Игњат 89, 101
 Нови Пазар 143
 Нови Сад 26–31, 36, 40–41, 53, 57, 73, 75, 101, 106, 110, 137, 145–147, 150–151, 157–158, 181
Нови Србобран 77
 Новосадска рација 142
 Новосадске српске општине 30
Новчани дневник Српско православне црквене оштинe у Осеку 82
 Њемачка штедионица 76
 Њу Хејвен 10
 Њујорк 43
 Обртнички збор (Осијек) 89
Одабрани извори из љавне историје српског народа (Љ. Кркљуш) 36
 Одбор за ликвидацију Српске штедионице д. д. (Осијек) 91
 Одјел за новчарска подужећа (Загреб) 102
 Одјел за финансије (Народни одбор Осијек) 104–105
 Окружни Народни одбор (Осијек) 100, 102
 Окучани 71, 83
 Осиечна Довоградска штедионица и заложни завод 72

- Осијек 69–70, 72–77, 78–87, 89–93, 95–96, 98–102, 104–105, 107–108
 банкарство 69–108
 ватрогасно друштво (Доњи град) 78, 95
 занатство 70–75, 77, 80, 87–88, 95, 102
 НДХ 69, 96–97, 99, 104
 Светоуспенска црква 70
 Срби у Осијеку 69–108
 Српска штедионица 69–108
 финансије 69–108
Osječka bibliografija 73
 Осјечка лџваоница жељеза и стројева (Осијек) 83, 97, 105–106
 Осјечка српска црквена и културна баштина (трибина, Осијек, 4. мај 2003) 85
 Осјечка шећерана 105–106
 Осјечка штедионица 72
Osječki zbornik 70, 72–73, 84
 Осјечки котар 95
 Осјечко подручје 91
 Осјечко поље 70
 Осман (Osman), трговац 20
 Османистика 147, 150
 Османско царство 21, 43, 49, 141–144, 147–150
- Павле V (римски папа) 142
 Павловић, Лазар 104, 106
 Павловић, Мирослав 147
 Пакрац 71, 83, 87, 106
 Пал, Тибор 30
 Паланка 48
Pandocheion 9
 Панишић, Милан 89, 91, 93, 106
 Панчево 110
 Париз 58, 139
 Партизан (шећерана, Осијек) 106
Partizansko ljetovanje, Hrvatska i Srbi 1945–1950. (Ч. Вишњић) 103
 Патковић, Лука 106
 Патковић, Миленко 77
 Патријаршијско добро (Даљ) 79
 Патријаршијско митрополијски архив (Ср. Карловци) 110
 Паштрик 120
 Педани, Марија Пиа (Pedani, Maria Pia) 11–15, 19, 21
 Пејашиновић, Зоран 151
 Пелагић, Васа 152
 Пензиони фонд (Српска штедионица, Осијек) 83–94, 103
- Пеовић, Србољуб** 144
 Переш Вуксановић, Магдалена 143
 Периодика
Agramer Zeitung (лист) 79
Banovac (лист) 86
Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 73
Гласник Друштва српске словесности 48
Гласник Историјског друштва у Новом Саду (часопис) 110
- Зборник за историју Босне и Херцеговине* 64
Зборник о Србима у Хрватској 71, 78
Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 26, 53
Идентификација (часопис) 97
Истина (лист) 66–67
Јавор (часопис) 77
Jutarnji list (Загреб) 84
Летопис Алмашког храма 141
Летопис срп. правосл. цркве осјечке храма Усјењца 99
Мешовића зграђа (часопис) 49
Народ (лист) 57–68
Нови Србобран (лист) 77
Osječka bibliografija 73
Osječki zbornik 70, 72–73, 84
Пешћанске новине (Pesti Hirlap) 30
Просвјета (лист) 58
Србобран (лист, Загреб) 57, 65–66, 68, 80, 89
Српска ријеч (лист) 58
Српске новине (лист) 49
Српски технички лист (часопис) 49
Српскоинишка Краљевине Србије 49–51
Српскоинишки годишњак Краљевине Србије 50
Српска (лист) 74–75, 85, 87–89, 91–92
Scrinia Slavonica (часопис) 96
Тежак (часопис) 43
Fontes – izvori za hrvatsku povijest 104
Hirlap (лист) 30
Црква: Календар српске православне патријаршије (часопис) 98
Časopis za suvremenu povijest (часопис) 97
- Перлез 110
 Петковић, Гордана 145
 Петриња 32
 Петроварадинска регимента 30
 Петровић, Вукашин 46
 Петровић, Димитрије 89, 91, 93
 Петровић, Милутин 89
 Петровић, Паја 80, 82
 Петроград 58
 Петронијевић, Аврам 27, 39
 Пећинци 101
 Пешта 30, 63, 65, 67, 77
Пешћанске новине (Pesti Hirlap) 30
 Пиза 10
 Пијачка улица (Осијек) 75
 Питрајх, Хајнрих фон (Heinrich Freiherr von Pitreich) 113
 Пиштелић, Теодор 92–93
 Пјетро Мазреку 142
 Плавшић, Никола Атанасијев 74
 Плавшић, Чедомир 89
 Плеин, Анка 106
Povijest osječkih udruga i klubova (С. Сршан) 85
 Погановци 95, 101, 107

- Поглаварство општине Бијело Брдо 107
 Подравље (насеље) 101
 Подравска Слатина 71, 89
 Познановић, Софроније 72–73
 Појмови уставноправног карактера у документима Срп. нар. покрета (1848/49) 25–29
 Влада 25
 депутирци 25, 32
 законодавна и извршна власт 25
 министри 25
 Народна скупштина 25, 31–32
 народни посланици 25, 32
 народно-црквени сабори 25, 29, 32
 попечитељи 25
 Пољска 154
 Помоћник надзорника фондака за муслиманске трговце (Sotto Custode) 20
 Поповић, Александар 74–75, 79–83
 Поповић, Алимпије 141
 Поповић, Душан Ј. 29–30
 Поповић, Милан 106
 Поповић, Стева 89
 Поповић, Федор 89
 Посавина 32
 Поштанска угарска комерцијална банка (Осијек) 81
 Поштанска штедионица 98
 Правна историја 137–140
 Православни трговачки цех 70
 Праг 90, 110
 Праштало, Живојин 92, 106
 Праштало, Јован 106
 Прва осјечка штедионица 76
 Прва хрватска штедионица (Загреб) 89
 Први светски рат 59, 65, 72, 74, 82–87, 90–91, 114, 151
 Прво хрватско-славонско д. д. за индустрију шећера (Осијек) 79
Прељед (лист) 58, 61
Прељед историјаи Архива САНУ у Ср. Карловцима (1949–2009) (Ж. Димић) 109
 Прето, Паоло (Preto, Paolo) 13
 Приватни архив протојереја-ставрофора Лазара М. Мишковића 99
 Привредна аграрна банка (Београд) 97, 105
 Привредна банка д. д. (Осијек) 98
 Привредник (Загреб) 72, 82
 Призрен 143
 Приморско-крајишка област 92
 Приштина 117–118, 124–135
Прољас Ђ. Ситрајимировића и другова 26
Програм за устава Аустријске царевине 27
 Продановић, Јаша 28
Проект Устава за Војводовину Србску (С. Радичевић) 34–35
Пројект устава за Војводовину Србију (1848–1849) 27, 32–37
 Прокопије Ивачковић (патријарх српски) 78
Просвјетни гласник (часопис) 49
Просвјетла (часопис) 58
 Прћиловица 46, 52
 Пуховић, Милан 91, 106
 Пучка штедионица (Осијек) 81
 Равид, Бењамин (Ravid, Benjamin) 16
 Радановић, Бранко 95
 Радановић, Душан 95
 Радановић, Пајо 72, 79
 Радановић, Панта 95
 Радановић, Пера 75, 85
 Радановић и компанија (Осијек) 89
 Радивојевић, Глишо 75, 80–82
 Радивојевић, Ђорђе 89
 Радић, Ђорђе 92
 Радичевић, Стефан 25, 27–29, 33–39, 41
 Радишић, Григорије 146
 Радовић, Марко 106
 Радонић, Јован 28
 Радуловић, Ристо 57–68
Razvoj bankarstva na vukovarskom području (Владо Хорват) 76
 Рајић, Јован 138–139
 Рајнхард, Волфганг 141
 Ракић, Лазар 28
 Рамбује 120
 Реална гимназија (Осијек) 77
 Револуција (1848/49) → видети: Српски народни покрет
 Резервни фонд (Српска штедионице д. д.) 76–78, 81, 84–86, 91–94, 103, 107
 Религија
 Алмашка црква у Новом Саду 145–146
 балкански католици 141–144
 исламизација 143
 Католичка црква 60–61, 65, 70, 141–144
 уставноправни појмови и термини у документима Српског покрета (1848/49) 25–26, 29–32, 35, 38–39
 „црква босанска“ 151–152
 Република Сало 154
 Република Српска 151
 Рибарска улица (Осијек) 81
 Рибентроп, Јоахим фон 153, 155
 Ригл, Макс (Max Riegl) 72
 Риенцо, Еуђенио ди (Eugenio Di Rienzo) 153–155
 Ризнић, Михаило С. 46, 52–53
 Ријалто (Венеција) 10, 12–13
 Ријалто (тржница, Венеција) 21
 Ријека 154
 Рим 11, 13, 21, 141–143, 153
 Рио де Жанеиро 154
 Ристић, Васо 92
 Ристић, Јован 40
 Робертс, Брајан (Roberts, Brian) 43
 Робок, Алан (Robock, Alan) 43
 Рокаи, Петер 30

- Ротман, Ела Натали (Rothman, E. Natalie) 11–13, 19, 21
 Ружић, Димитрије М. 46, 54
 Рукописно одељење Матице српске 79
 Румуни 114
 Рунић, Стеван 89
 Руси 95, 107, 122
 Русија 74, 110, 138
 Руско женско добротворно друштво (Осијек) 95
 Руско певачко друштво „Бајан” 107
- Сава (река) 40
 Савез српских земљорадничких задруга (Аустроугарска) 72
 Савињи, Фридрих Карл 139
 Савић, Јулка 106
 Савић, Милош 73
 Савић, Мићо 91, 93
 Савић, Никола 104
 Савић, Ранко 89
 Савковић, Јован 30
 Савска бановина 95
 Сагредо, Агостино (Sagredo, Agostino) 13
 Сајмонс, Јан (Simmons, Ian) 43
 Салвемини, Гаetano 153
 Самарџић, Момир 49, 53
 Сан Ђакомо дел Орио (парохија, Венеција) 17
 Сан Матио (парохија) 12
 Сан Секондо (острво, Венеција) 20
 Сан Стае (парохија) 19
 Сана (река) 151
 Санди, Веторе (Sandi, Vettore) 21
 Санкт Петербург 74
 Сански Мост 151
 Сарајево 58–63, 66, 92–93, 97, 105–106, 151
 Сарајевска гимназија 152
 Сванте, Аренијус (Svante August Arrhenius) 44
 Светоуспенска црква (Доњи град, Осијек) 70, 92
 Седлаковић, Фердо 72
 Секретаријат кредитне установе (Министарство финансија ФНРЈ) 107
 Секулић, Мита 110
 Сенат (Senato) 11, 21
 Сенсал (sensale) 12, 15, 17–21
 Сентомаш → видети: Србобран
 Сењак (Београд) 48
 Септембарска скупштина 31
 Симеуновић, Душан С. 49–53
 Симоновић-Еремич 73
 Синан (Sinan), трговац 20
 Сириг 146
 Сисак 97
 Сицилија 10
 Сједињене Америчке Државе 119, 155
 Скадар 15, 18–20
- Скерлић, Јован 152
 Скупштина народа србског 32
 Славенска банка д. д. (Загреб) 94
 Славонија 31, 63, 69–73, 75, 79, 83–84, 86–87, 89, 99
 Славонска аграрна штедионица д. д. Осијек 97, 104–105
 Славонска комерцијална и ескуптна банка 76
 Славонска Пожега 57, 71, 83
 Славонска Пожега (логор) 98
 Славонска средишња штедионица 76
 Славонски Брод 71, 75, 83
 Славонско господарско друштво (Осијек) 79
 Слатина (код Санског Моста) 151
 Слијепчевић, Перо 57, 59, 63
 Словаци 79, 114
 Словенија 63
 Смедерево 148
 Смедеревски санџак 147–150
 Смештај за муслиманске трговце (passim)
 Смоница (Метохија) 121
 Соден, Јулиус фон (Julius von Soden) 29
 Соколска жупа Осијек 95
 Софија 143
Spadaccini 17, 20
 Спасова, Даница 48
 Спомен-плоча (Змај Јови Јовановићу, Доњи град, Осијек) 85
Spomenica osamdesetgodišnjem radu Dobrovoljnog vatrogasnog društva Osijek – Donji grad 78
 Срби 25–41, 68, 77–109
 Архив Српског народног покрета (1848/49) 109–114
 Васо Глушац (БиХ) 151–152
 Далмација 67
 Косово и Метохија 117–119
 Мостар 58
 народно-црквени сабори 29–30
 односи Срба, Хрвата и муслимана у БиХ почетком XX века 57–68
 Осијек 69–108
 Срби-граничари 30
 уставноправни појмови термини у документима Српског покрета (1848/49) 25–41
 финансијске организације (Осијек) 69–108
 Хрватска 63–66, 69–108
Srbi u Hrvatskoj 1918–1941, anotirana bibliografija (Ч. Вишњић, Загреб 2000) 85
Срби у Хрватској и југословенска држава 1918–1929. (С. Божић) 91–92
Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba) (М. Артуковић) 75
 Србија 9, 27, 43–55, 62, 65, 82, 84–85, 97, 101, 104, 143, 148, 158
 дефорестација 43–45, 48–49, 51–55
 индустрија 43–44

- клима 43–46, 48, 52, 54
 метеоролошка служба 48–49
 пољопривреда 43–55
 шумарство 43–55
 Србобран 146
Србобран (лист, Загреб) 57, 65–66, 68, 80, 89
Србобран 1901–1914: Српско коло 1903–1914.
 (Ч. Вишњић) 77
 Српска штедионица дионичарско друштво
 у Осијеку 80
 Српски народни конгрес 30
Средишњи органи власти у Српској Војводи-
вини (1848–1849) 26, 31
 Средња Европа 79, 138, 143
 Средња Хрватска 70, 78
 Средњовековна Босна 141
 Средоземно море (и Медитеран) 154
 Срем 69, 71, 86
 Сремска Митровица 89
 Сремски Карловци 27, 30–32, 39, 74, 78, 109–
 110, 112–115, 145, 157
 Сремскокарловачка општина 30
 Сретењски устав 27, 36, 40, 138
 Српска академија наука и уметности 109
 Српска банка (Загреб) 72, 77–79, 81, 87, 97, 105
 Српска Војводовина 26–28, 31–40, 109–110,
 113, 139
 Српска ђачка књижница 95
 Српска женска добротворна задруга (Осијек)
 95, 107
 Српска занатлијска и кредитна задруга (Оси-
 јек) 73–74, 95, 107
 Српска кредитна банка д. д. (Вуковар) 71, 83,
 89
 Српска кредитна банка д. д. (Славонски Брод)
 71, 83, 88
 Српска кредитна задруга (Нова Градишка)
 71
 Српска кредитна задруга (Славонска Поже-
 га) 71
 Српска народна самостална странка 64–66
 Српска народна штедионица д. д. (Грубиши-
 но Поље) 71
 Српска народно-црквена општина (Мостар)
 110
 Српска општина у Пешти 30
 Српска основна школа (Доњи град, Осијек)
 86
 Српска патријаршија 142–143
 Српска православна црква (Осијек) 104, 106
 Српска православна црква (Погановци) 107
 Српска православна црквена општина (Бели
 Манастир) 95
 Српска православна црквена општина (Бије-
 ло Брдо) 95
 Српска православна црквена општина (Оси-
 јек) 73, 82, 95, 107
 Српска православна црквена општина (По-
 гановци) 95
 Српска православна црквена општина (Че-
 пин) 107
Српска ријеч (лист) 58
 Српска самостална странка (Осијек) 77
 Српска трговачка академија 73
 Српска централна банка д. д. (Осијек) 87–90,
 91, 97–98, 103–105
 Српска централна привредна банка д. д. (Са-
 рајево) 69, 92–93, 95, 97, 105
 Српска читаоница (Доњи град) 74, 95, 104, 107
 Српска штедионица д. д. (Винковци) 71, 83,
 88, 92
 Српска штедионица д. д. (Војнић) 97
 Српска штедионица д. д. (Вргинмост) 97
 Српска штедионица д. д. (Нова Градишка)
 71, 83, 88
 Српска штедионица д. д. (Окучани) 71, 83
 Српска штедионица д. д. (Осијек) 72, 74–108
 Српска штедионица д. д. (Пакрац) 71, 83
 Српска штедионица д. д. (Слатина) 71
 Српска штедионица д. д. (Товарник) 71
 Српска штедионица д. д. (филијала Даљ) 82
 Српске земљорадничке задруге 78
Српске новине 49
 Српске школе (Мостар) 110
Српски биографски речници 75, 110
 Српски дом (Доњи град, Осијек) 98–99, 103
 Српски кредитни завод д. д. (Бјеловар) 71
 Српски кредитни завод д. д. (Вуковар) 104–105
 Српски кредитни завод д. д. (Славонска По-
 жега) 83
 Српски народни покрет (1848/49) 25–31,
 38–41, 70, 109–115, 137, 141–142
 Српски просветни дом (Даљ) 91
 Српски соко (Осијек) 79
Српски технички лист 49
 Српски црвени крст 98
 Српско културно друштво „Просвјета” (Под-
 одбор Осијек) 108
 Српско патријаршијско добро (Даљ) 107
 Српско певачко друштво „Гусле” (Осијек)
 79, 95, 103–104, 107
 Српско пољопривредно друштво 44, 52
 Српско привредно друштво „Привредник”
 (Загреб) 82
 Српско привредно друштво „Привредник”
 (Осијек) 82
Српско привредно друштво Привредник (1897
–1918) (П. В. Крестић) 82
 Српско црквено певачко друштво „Свети Сава”
 103
 Сршан, Стјепан 73, 76, 85
 Сршкић, Милан 92
 Стајић, Васа 41
 Стаковић (браћа, трговци, Осијек) 95
 Станковић, Јован 32

- Станковић, Урош 53
 Стара Херцеговина 151
 Старешине фонда за муслиманске трговце (vecchiardi) 14
 Стари Мајдан (код Санског Моста) 151
Сѣйиисѣиѣ Краљевине Србије 49–51
Сѣйиисѣиѣчки љодишњак Краљевине Србије 50
 Статути Српске централне банке д. д. (Осијек) 89
 Стејић, Јован 32
 Стјепановић, Алекса 93
 Стојановић, Мара 106
 Стојановић, Никола 62
 Стојачић, Коста 106
 Стојковић, Александар 46–47
Стража (лист) 74–75, 85, 87–89, 91–92
 Страјинић, Стеван 79–82
 Страњаковић, Драгослав 28
 Стратимировић, Ђорђе 26
 Суботица 101
 Судбени стол (Осијек) 76
 Суецки канал 154
 Сулејман, трговац (Soliman) 17, 20
Scrinia Slavonica (часопис) 96
- Тадих, Увода 73
 Тајчевић, Димитрије 72–73, 76
 Тајчевић, Јован 72–73
 Тамаро, Атилио (Attilio Tamaro) 155
 Тамаш, Марко 89
 Тасић, Ђорђе 26
 Тачи, Хашим 119
 Творница шећера „Партизан” 106
 Тврђава (Осијек) 97
Тежак (часопис) 43
 Темерин 141
 Темишвар 109–111, 113–115
 Тененти, Алберто (Tenenti, Alberto) 15
 Тења 101, 107
 Тим, Жекеф (Thim, József) 28
 Тир 11
 Тирана 117–119, 124–134
 Тиса 28
 Тобелије 143–144
 Товарник 71
 Тодоровић, Недељко 48
 Томас, Џорџ Мартин (Thomas, Georg Martin) 10
 Томашевића, Никола 83
 Топчидер 52
 Торонталска жупанија 27
 Трговачка школа (Осијек) 93
 Трговачки закон 71
 Трговачки српски збор (Доњи град) 73
 Трговачко-обртничка комора (Славонија) 72, 74, 84
 Трговачко-обртничка комора (Осијек) 87, 89
- Трговачко-обртничка комора за Славонију и првих педесет година њеног опстанка (1852–1903)* (Н. Плавшић) 74
 Трговина 9–10, 20–21, 70
 босански трговци 142
 дубровачки трговци 142
 Јевреји 70
 муслимански трговци 9–22
 Осијек 70–103
 Трећи рајх 96, 154–155
 Тржна улица (Осијек) 81
 Тридентски сабор 141
 Тричковић, Радмила 148
 Тркуља, Димитрије 89
 Тројни пакт 96
 Трст 90
 Тузла 106, 151
 Турска 138
 Тучи, Уго (Tucci, Ugo) 15
- Ћано, Галеацо (Galeazzo Ciano) 153–155
 Ћано, Костанцо (Costanzo Ciano) 154
 Ћирић, Јован 118
 Ћоровић, Светозар 57, 63
- Уб 48
 Уирт, Спенсер (Weart, Spencer) 44
 Угарска 28, 31–32, 40, 64, 70, 137, 142
 Угарски сабор 30, 39
 Удружење трговаца и индустријалаца (Осијек) 75
 Узелац, Прокопије 106
 Укропина, Милан 106
 Улица Змај Јове Јовановића (Осијек) 75, 87, 104
 Умберто II 153
 Уред за обнову привреде (НДХ) 97
Успомене, доживљаји и сазнања (М. Миланковић) 80
 Усредна банка чешких штедионица (Праг) 90
 Уставна комисија 25, 27, 39
 Уставни нацрт Комисије (именована од стране патријарха Рајачића 1849) 25, 27, 37–39
 Законотворно тело Војводине (Сабор Војводине) 37
 представници 37
 изборно право 37
 Средоточно правитељство 38
 Средоточно министарство 38
 Правитељство Војводине Србије 38
 Уставни нацрт Стефана Радичевића 25, 27–28, 34–39
 Народна скупштина 34
 поклисари (депутирци) 34
 Влада Војводине: Средоточно прављење Војводине 36
 министри: попечитељи 36
 Уставни нацрти Српског покрета (1848/48) 25–41

Уставноправни појмови термини у докумен-
тима Српског покрета (1848/48) 25–41
Усташки покрет 96
Утјешеновић Острожински, Огњеслав 27, 39
Учитељска школа (Доњи град, Осијек) 99

Фашизам (Италија) 153
Федеративна Народна Република Југославија
69, 105
Филозофски факултет (Београд) 144
Филозофски факултет (Беч) 151
Финансије 69–108
Финансијске установе 69–108
Финска 155
Фиренца 10
Фирингер, Камило 70, 72, 80, 82, 90, 96, 98
Фојербах, Паул Јохан Анселм фон (Paul Johann
Anselm von Feuerbach) 29
Фонд за српску православну капелу (гробље,
Горњи град) 95
Фонд Српског народног покрета (1848/49) 109
Фондако (passim)
Fondaco dei Tedeschi 10
Fondaco dei Turchi (*passim*)
Fontego della farina 10
Fontes – izvori za hrvatsku povijest (часопис) 104
Франкфуртски парламент 29
Franso-Ponse, Андре (André François-Poncet) 154
Француска 10, 139
Фрања Фердинанд 84–85
Фрањевци 141–143
Фридрих, Ханс (Friedrich, Hans) 43

Хабзбуршка монархија 25–26, 29, 33–34, 38–
40, 138, 142
Халеп 11
Харадинај, Рамуш 119
Хатишериф (Турски устав) 27, 36, 40, 71, 109,
114, 138
Хацић, Јован 28, 138
Хелблинг, Ернст (Ernst C. Hellbling) 29
Хенгл, Вјекослав 101
Хефером, Стјепан 96
Хил, Кристофер 133
Хилс, Ричард Лесли (Hills, Richard Leslie) 44
Хинић, Душан 101
Хинић, Љубица, рођ. Муачевић 95, 106–107
Hirlap (лист) 30
Хитлер, Адолф 154–155
Ховард Дебора (Howard, Deborah) 10–11, 16
Хогбом, Арвид (Arvid Gustaf Högbon) 44
Хорски (поседник) 78
Хофман, Ј. Весли (Hoffmann, J. Wesley) 10
Храбовски, Јанош 28, 109
Храм Света три јерарха (Нови Сад) 141
Хрвати 28, 65–68, 76–77, 78, 83–84, 91–92,
95–96, 101, 104, 114
банкарство: Хрвати 76

односи Срба, Хрвата и муслимана у БиХ
почетком XX века 57–67, 77
Осијек 72, 77

Хрватско-српска коалиција 57, 63–68, 77,
83, 86

Хрватска 31, 57, 60, 62–71, 73, 75, 77

Хрватска ескуптна банка 94

Хрватска земаљска банка д. д. (Осијек) 72,
76, 87, 90

Хрватска сељачка странка 96

Хрватски државни архив у Осијеку 72, 75
Hrvatsko pjevačko društvo „Lipa” u Osijeku
1876–1986. (С. Маријановић) 104

Хрватско-славонска крајина 69

Хрватско-славонско друштво (Осијек) 84

Хрватско-српска коалиција 57, 63–68, 77, 83,
86

Цандир, Мартин 142

Цапраг (логор, Сисак) 97

Царински рат 82

Царска дефтерхана 147

Цветковић, Драгиша 95

Џвијановић, Будислав 101

Џвијетић, Лепосава 49

Џвијић, Милутин 89

Централна банка за трговину, обрт и индустри-
ју 94

Централна обавештајна агенција (CIA) 155

Централни комитет Комунистичке партије
Хрватске 104

Церенко, Фрањо 101

Церовић, Божидар 92–93

Цех доњоградских абација, јорганција и ћур-
чија православне вере 70

Црепајски срез 110

*Црква: Календар српске православне њашири-
јаршије* (часопис) 98

Црква Сан Анђело (Венеција) 20

Црква Сан Ђакомо дел Орио (Венеција) 13

Црква Светог Ђурђа (Вараждин) 74

Црква Светог Матеје (Венеција) 12

Црквена општина 74

Црквена улица (Доњи град, Осијек) 74

Цувај, Славко 64

Чалић, Мари-Жанин 49

Чарториски, Адам 28

Časopis za suvremenu povijest (часопис) 97

Чачак 118

Чента 110

Чепин 101

Чеси 79

Чеси, Роберто (Cessi, Roberto) 10

Честна компанија трговачког братства (Оси-
јек) 70

Чехословачка 90

Чешка 78

- Чипола, Карло (Cipolla, Carlo) 43
 Чланци Светозара Милетића о преуређењу
 Аустрије 33–34
 Чуруг 28
 Чутуковић, Константин 89, 106

 Шабац 48
 Шангај 154
 Шантић, Алекса 57
 Швајцарска 58, 155
 Шварц, Симон (Simon Schwarz) 72
 Шероглић, Павле 138
 Шећерана (Осијек) 79, 106
 Шид 89

 Шилинг, Хајнц 141
 Шкрлец, Иван (барон) 85
 Шмит, Оливер Јенс 142
 Шмит, Фрањо млађи (Franjo Schmidt) 72
 Шола, Војислав 92
 Штадлер, Јосип (надбискуп) 60, 65
 Штамбук Шкалић, Марина 104
 Штедионица у Вуковару 71
 Штедионички регулатив (Хабзбуршка мо-
 нархија) 71
 Штедни фонд фабрике шећера 95
 Штрајтенбергер, Златко (Streitenberger) 98
 Штросмајерова улица (Осијек) 81
 Шуматовац 52

Реџистар сачинио
Владимир Николић

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Майице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду осврта и приказа, и извештаја из научног живота. У *Зборнику Майице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Майице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Майице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Майице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Майице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензена и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензена та непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајнице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднесени рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Матиице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Матиице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправили накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Материје српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the authorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЧИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Владимир Николић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад*. (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 062/8563915, односно 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 3 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод**.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правилу српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

Редакција

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **vnikolic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: Vladimir Nikolić, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000 (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 62 856 39 15 and +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 3 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>)

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.
3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.

5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правовиџ срѣскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

Упутство за ауторе на енглески језик превела
Оливера Кривошић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон:

 Е-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЗ: 1 Matice Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381 21 6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 100 (2/2019) 11. децембра 2019. године
За издавача: проф. др Драган Станић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање свеске бр. 100 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крестић. – 1984, 29–. – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимен у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410